

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

3 1983

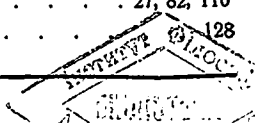

Karl Marx

З М І С Т

До 165-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини Карла Маркса	
<i>Шинкарук В. І.</i> — «Капітал» К. Маркса. Питання діалектичного методу	6*
Проблеми формування людини	
<i>Грищенко К. К., Шкляр Л. Є.</i> — Формування цілісної особи в системі культури	20*
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
<i>Табачковський В. Г.</i> — Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Значення наукового розуміння практики для аналізу проблемних категорій.)	28*
Методологія наукового пізнання	
<i>Барякін В. М.</i> (Запоріжжя) — В. І. Вернадський і сучасні методологічні проблеми дослідження ноосфери. (До 120-річчя з дня народження вченого)	41*
<i>Личмуратов А. Т.</i> — Закон суперечності і логіка парадоксів	47*
<i>Трибуна молодого науковця</i>	
<i>В'яtkіна Н. Б.</i> — Проблема смислу в логіці і філософії	58*
<i>Михальов В. П.</i> — Видова специфіка мистецтва	66*
На допомогу соціологові-практику	
<i>Макеев С. О.</i> — Вивчення динаміки трудового самовизначення	75*
З історії вітчизняної філософії	
<i>Блудов Я. С.</i> (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження)	83*
Критика буржуазної ідеології	
<i>Трибуна молодого науковця</i>	
<i>Видрін Д. Г.</i> — Апологетична сутність буржуазних концепцій «якості трудового життя»	87*
На допомогу викладачам філософії і наукового комунізму	
<i>Коваль П. Д.</i> — Революційно-перетворююча сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму	94*
Проблемні огляди літератури	
<i>Рябкіні С. П.</i> (Ленінград), <i>Стукало С. М.</i> — Про зміст поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу СРСР»	99*
Наукове життя	
<i>Чехович В. А.</i> — Підвищувати ефективність наукових досліджень	109
Рецензії	111*
Бібліографічна інформація	27, 82, 110
Наші автори	128

СОДЕРЖАНИЕ

К 165-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ КОНЧИНЫ КАРЛА МАРКСА. *Шинкарук В. И.* «Капитал» К. Маркса. Вопросы диалектического метода, с. 6. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. *Грищенко К. К., Шкляр Л. Е.* Формирование целостной личности в системе культуры, с. 20. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Табачковский В. Г.* О соотношении категориальных форм философии, мировоззрения и культуры. (Значение научного понимания практики для анализа проблемы категорий), с. 28. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Барякин В. Н.* (Запорожье). В. И. Вернадский и современные методологические проблемы исследования ноосферы. (К 120-летию со дня рождения ученого), с. 41. *Ишмуратов А. Т.* Закон противоречия и логика парадоксов, с. 47. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. *Вяткина Н. Б.* Проблема смысла в логике и философии, с. 58. *Михалев В. П.* Видовая специфика искусства, с. 66. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Макеев С. А.* Изучение динамики трудового самоопределения, с. 75. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Блудов Я. С.* (Харьков). О развитии марксистско-ленинской философии на Украине в 20—30-е годы (продолжение), с. 83. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. *Выдрин Д. И.* Апологетическая сущность буржуазных концепций «качества трудовой жизни», с. 87. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. *Коваль П. Д.* Революционно-преобразующая сила пролетарского, социалистического интернационализма, с. 94. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. *Рябкин С. П.* (Ленинград), *Стукало С. Н.* О содержании понятия «культурно-технический уровень рабочего класса СССР», с. 99. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Чехович В. А.* Повышать эффективность научных исследований, с. 109. РЕЦЕНЗИИ, с. 111. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ, с. 27, 82, 110. НАШИ АВТОРЫ, с. 128.

CONTENTS

ON THE 165th ANNIVERSARY OF KARL MARX BIRTH AND A CENTENARY OF HIS DEATH. *Shinkaruk V. I.* The «Capital» by K. Marx. Problems of the Dialectical Method, p. 6. PROBLEMS OF MOULDING MAN. *Grishchenko K. K., Shklyar L. E.* Moulding of Integral Individual in the System of Culture, p. 20. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. *Tabachkovsky V. G.* The Relationship Between the Categorical Forms of Philosophy, Weltanschauung and Culture. (Significance of Scientific Comprehension of Practice for Analysis of Category Problems), p. 28. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Baryakin V. N.* (Zaporozhie). V. I. Vernadsky and the Present-Day Methodological Problems in Studying Noosphere. (On the 120th Anniversary of the Scientist's Birth), p. 41. *Ishmuratov A. T.* The Law of Contradiction and Logic of Paradoxes, p. 47. TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST. *Vyatkina N. B.* A Problem of Sense in Logic and Philosophy, p. 58. *Mikhalev V. P.* Aspectual Specificity of Art, p. 56. AID TO PRACTICIAN-SOCIOLOGIST. *Makeev S. A.* A Study of Dynamics of Labour Self-Determination, p. 75. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Bludov Ya. S.* (Kharkov). Development of Marxist-Leninist Philosophy in the Ukraine in 1920s-1930s (to be continued), p. 83. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST. *Vydrin D. I.* Apologetic Essence of Bourgeois Conceptions of «Labour Life Quality», p. 87. *Koval P. D.* Revolutionary-Transforming Strength of Proletarian, Socialist Internationalism, p. 94. PROBLEM REVIEW OF LITERATURE. *Ryabykin S. P.* (Leningrad), *Stukalo S. N.* On the Content of the Notion «Cultural-Technical Level of the Working Class in the USSR», p. 99. SCIENTIFIC LIFE. *Chekhovich V. A.* Efficiency of Scientific Research is to be Increased, p. 109. REVIEWS, p. 111. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION, p. 27, 82, 110. OUR AUTHORS.

До 165-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини Карла Маркса

У цьому році прогресивне людство відзначає 165 років з того дня, як народився, і 100 років відтоді, як пішов з життя Карл Маркс — людина, чие ім'я і справи живуть і житимуть у віках, надихаючи трудящих на боротьбу за революційне оновлення світу.

Геніальний мислитель і полум'яний революціонер, основоположник наукового комунізму, діалектико-матеріалістичного світогляду, організатор міжнародного робітничого руху, засновник I Інтернаціоналу, вчений, з невтомною діяльністю якого пов'язаний революційний переворот у філософії і суспільних науках, людина безмежної сили волі, великої душі, глибокої мудрості й прозорливості — таким постає перед нами К. Маркс. «...Саме в титанічній діяльності Маркса праця великого вченого вперше злилася воедино з практикою самовідданої боротьби вождя і організатора революційного руху мас, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов. — ...Вчення Маркса, представлене в органічній цілісності діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, теорії наукового комунізму, стало справжньою революцією в світогляді і водночас освітило дорогу найглибшим революціям соціальним» (Андропов Ю. В. Учення Карла Маркса і некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 9, 10).

Від імені К. Маркса і Ф. Енгельса невіддільне ім'я Володимира Ілліча Леніна. Неоціненним є внесок геніального засновника нашої партії і першої в світі соціалістичної держави у творчий розвиток в нових історичних умовах всіх складових частин марксизму, у його практичну реалізацію. В. І. Ленін підніс марксизм на новий, вищий щабель. Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніальної системи, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Науковий комунізм став дороговказом для живої практики мільйонів трудящих, які будують нове суспільство. У процесі революційно-перетворюючої діяльності мас марксизм посилює і помножує свою здатність давати науково обгрунтовані відповіді на економічні, соціальні, політичні, духовні і культурні питання сучасності і спрямовувати розвиток людства до його заповітної мети — свободи, миру і щастя народів.

Теорію і практику марксизму-ленінізму постійно розвивають Комуністична партія Радянського Союзу, братні комуністичні партії, світовий комуністичний рух.

В. І. Ленін дав неперевершені зразки творчого застосування створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом діалектико-матеріалістичного методу для аналізу нових фактів суспільного життя та розвитку наукового пізнання. Характеризуючи значення марксистського вчення, він підкреслював: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 49, с. 315). Живим втіленням цих ленінських вимог є теоретичні документи КПРС та міжнародного комуністичного руху, зокрема розроблена нашою партією та братніми комуністичними партіями концепція розвинутого соціалізму, програмні настанови КПРС щодо всемірного зростання його матеріального і духовного потенціалу, визначення комплексу масштабних завдань по вдосконаленню розвинутого соціалізму, в міру чого, як зазначає товариш Ю. В. Андропов, і відбуватиметься перехід до комунізму.

«Марксизм — не догма, а живе керівництво до дії, до самостійної роботи над тими складними завданнями, які ставить перед нами кожний новий поворот історії. І щоб не відстати від життя, комуністи повинні в усіх напрямках рухати і збагачувати вчення Маркса, творчо застосовувати на практиці розроблений ним метод матеріалістичної діалектики, що по праву називається живою душею марксизму, — підкреслює товариш Ю. В. Андропов. — Тільки таке ставлення до нашої безцінної ідейної спадщини, зразок якого дав Ленін, тільки таке безперервне самооновлення революційної теорії під впливом революційної практики і робить марксизм справжньою наукою і мистецтвом революційної творчості. В цьому — секрет сили марксизму-ленінізму, його нев'яучої свіжості» (Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР, с. 22).

Трохи менше, ніж півтора століття тому, Карл Маркс у своїх «Роздумах юнака про вибір професії» писав: «Історія визнає тих людей великими, хто приніс щастя найбільшій кількості людей». І далі: «Коли ми вибрали професію, в рамках якої ми найбільше можемо працювати для людства, то ми не зігнемось під її тягарем, бо це — жертва заради всіх; тоді ми відчуємо не жалюгідну, обмежену, егоїстичну радість, а наше щастя належатиме мільйонам, наші справи житимуть... завжди дійовим життям» (Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 4).

Час, що минув відтоді, як К. Маркс розпочав свою діяльність вченого і революціонера, повністю засвідчив, що ці слова найповнішою мірою стосуються їхнього автора. Цей час, увібравши в себе драматичні потрясіння, революційні бурі, докорінні зміни в долі людства, ознаменувався історичними перемогами марксизму, його всезростаючим впливом на світовий суспільний розвиток, утвердив у свідомості трудящих планети величний образ комуніста — непохитного борця за щастя людей праці.

Марксизм-ленінізм — найвпливовіша ідейна течія в усій історії світової цивілізації. «Відкритий усьому кращому, передовому, що є в сучасній науці і культурі, він перебуває сьогодні в центрі духовного життя світу, володіє умами мільйонів і мільйонів людей. Це ідейне кредо висхідного класу, який визволяє усе людство. Це філософія соціального оптимізму, філософія сучасного і майбутнього» (Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 23).

Засвоївши і переробивши все, що було цінного в розвитку світової культури, марксизм-ленінізм став надихаючим джерелом світла і розуму, надійним і мудрим керівництвом до дії для всіх справжніх борців за інтереси робітничого класу, за свободу і щастя народів. «Сам Маркс — втілення принципності, наукової сумлінності, честі, відповідальності, його відзначали висока самодисципліна і невтомність у праці, пристрасність і непохитність у досягненні поставленої перед собою мети, — підкреслювалось на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті Карла Маркса. — Тому знання Маркса, як і Енгельса, Леніна, — не тільки найкращий спосіб прилучення до справжньої культури, а й невичерпне джерело виховання, ідейного, духовного збагачення і морального вдосконалення. І ми черпаємо з цього джерела, щоб успішно розв'язувати актуальні завдання нашого життя і боротьби» (Полномарьов Б. М. Вчення Маркса — керівництво до дії. — Рад. Україна, 1983, 31 берез.).

Глибоке вивчення багатющої спадщини основоположників марксизму-ленінізму здійснюється в нашій країні з перших років Радянської влади. Ця спадщина є надійною світоглядно-методологічною осно-

вою розв'язання найскладніших і найактуальніших питань радянської філософської науки.

Тільки за останні роки видано чимало ґрунтовних праць, присвячених з'ясуванню генезису філософії марксизму, осмисленню процесу становлення діалектико-матеріалістичної методології та її застосування К. Марксом для аналізу сутності і перспектив суспільного розвитку. Широке визнання у радянської філософської громадськості здобув цикл досліджень з питань формування і розвитку філософії марксизму. Завершено кількатомне видання з історії матеріалістичної діалектики і розпочато видання кількох циклів праць з теорії діалектики.

Велика робота щодо вивчення теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму проводиться в нашій республіці. Найхарактернішою її особливістю є тісне поєднання досліджень, присвячених питанням генезису філософії марксизму, з розробками, в яких на основі діалектико-матеріалістичної методології здійснюється аналіз питань діалектики сучасного соціального процесу, зокрема філософсько-соціологічних проблем науково-технічної революції, актуальних питань соціального пізнання і прогнозування, філософських проблем становлення і розвитку комуністичної праці, соціалістичного інтернаціоналізму та ін.

Осмислення філософської спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна та її використання при розгляді фундаментальних проблем історії і теорії діалектики покладене в основу широкої програми досліджень, яка протягом багатьох років виконується Інститутом філософії АН УРСР і наслідком якої є створення значної кількості праць, присвячених аналізу світоглядного змісту матеріалістичної діалектики та категоріальної структури наукового світогляду, праць з питань логіки і методології науки, філософських питань природознавства, соціальної психології, естетики та ін.

Дальше вивчення ідейної скарбниці марксизму-ленінізму, творчий аналіз на основі діалектико-матеріалістичної методології актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання — запорака високого рівня філософських досліджень, всемірного поглиблення їх зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

Відкриваємо рубрику, під якою публікуються матеріали, присвячені розглядові світоглядно-методологічної значущості вчення Карла Маркса для осмислення актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання.

«КАПІТАЛ» К. МАРКСА. ПИТАННЯ ДІАЛЕКТИЧНОГО МЕТОДУ

«Капітал», який є «немеркнучим зразком глибокого проникнення в суть явищ економічного життя»¹, — головний твір К. Маркса. Створення «Капіталу» стало найважливішим етапом становлення органічної цілісності всіх складових частин марксизму — філософії діалектичного й історичного матеріалізму, політичної економії і теорії наукового комунізму. Учення К. Маркса, представлене в цілісності й взаємодії цих складових частин, підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропов, «стало справжньою революцією в світогляді і водночас освітило шлях найглибшим революціям соціальним»².

Це відбулося завдяки здійсненій основоположниками марксизму розробці і практичному застосуванню методу матеріалістичної діалектики.

В своїх основах «Капітал» створювався К. Марксом в 50—60-ті роки минулого століття, тобто вже після того, як були вироблені наріжні положення марксистської філософії, політичні й тактичні висновки з яких підтвердили революції 1848—1849 років. Застосування діалектичного й історичного матеріалізму в аналізі революційних подій і узагальненні революційної боротьби пролетарських мас дало блискучі результати. К. Маркс і Ф. Енгельс дали розвинути своє вчення про революцію і диктатуру пролетаріату. Однак лишалась ще одна галузь, яка потребувала дальшої розробки. Ця галузь — політична економія.

Наріжним каменем економічного вчення К. Маркса є теорія додаткової вартості. Ф. Енгельс в передмові до другого тому «Капіталу» підкреслював, що К. Маркс вже в 1847 р. дуже добре знав не тільки *звідки*, а й *як* виникає додаткова вартість капіталіста. Отже, таємниця додаткової вартості була відома К. Марксу ще до революцій 1848—1849 років. Це відкриття давало ключ до розуміння об'єктивних економічних закономірностей розвитку капіталістичного суспільства. Однак умови і нагальна практична потреба в розгорнутому дослідженні економіки капіталізму і створенні теорії додаткової вартості сформувались тільки після революційних подій 1848—1849 років.

Саме нерозробленість економічного вчення пояснює передчасний висновок, що світова пролетарська революція вже в 40-х рр. стояла на порядку денному. 1895 р. Ф. Енгельс писав: «Історія показала, що і ми і всі ті, хто мислив як ми, були неправі. Вона ясно показала, що стан економічного розвитку європейського континенту в той час далеко ще не був таким зрілим, щоб усунути капіталістичний спосіб виробництва»³. Постановка питання про ступінь зрілості капіталізму для розгортання пролетарської революції в умовах реакції, що настала після поразки революцій 1848—1849 років, була поштовхом для нового аналізу економічних суперечностей капіталізму, для всебічного дослідження капіталістичної економіки.

¹ Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 22.

² Там же, с. 10.

³ Енгельс Ф. Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 506—507.

Актуалізація завдання всебічної розробки економічного вчення марксизму зумовлювалась також потребою дальшого наукового обґрунтування пролетарського соціалізму і, нарешті, потребою розвитку матеріалістичного розуміння історії на прикладі розкриття специфічних закономірностей однієї з суспільно-економічних формацій. Ф. Енгельс, розглядаючи питання про перетворення соціалізму з утопії в науку, відзначав, що воно було здійснене завдяки двом великим відкриттям — матеріалістичному розумінню історії і теорії додаткової вартості. «Завдання полягало в тому, щоб, з одного боку, пояснити неминучість виникнення капіталістичного способу виробництва в його історичному зв'язку і необхідність його для певного історичного періоду, а тому й неминучість його загибелі, а з другого — в тому, щоб розкрити також внутрішній, досі ще не розкритий характер цього способу виробництва... Це було зроблено завдяки відкриттю *додаткової вартості*»⁴.

Теорія додаткової вартості розкриває сутність капіталістичної експлуатації, науково обґрунтовує класову боротьбу пролетаріату, вказує на ті історичні тенденції, об'єктивні економічні закономірності, які рухають капіталістичне суспільство до соціалістичної революції. Теорія додаткової вартості дає конкретна наукову аргументацію пролетарському соціалізму. Без її створення ця аргументація була б неповною. Вона б спиралась тільки на знання загальних закономірностей розвитку суспільства, тобто лише на історичний матеріалізм. Однак сам історичний матеріалізм потребував свого розвитку і обґрунтування на основі його застосування до розкриття специфічних закономірностей однієї з суспільно-економічних формацій.

До такого практичного застосування і перевірки положень історичного матеріалізму останній не міг остаточно скластись в наукову теорію. До створення «Капіталу», відзначав В. І. Ленін, історичний матеріалізм був науковою гіпотезою в соціології. «Тепер — з часу появи «Капіталу» — матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення». «Якщо застосування матеріалізму до аналізу й до пояснення однієї суспільної формації дало такі блискучі результати, то цілком природно, що матеріалізм в історії стає вже не гіпотезою, а науково перевіреною теорією»⁵.

Отже, розробка економічного вчення, створення теорії додаткової вартості були закономірним етапом в розвитку марксизму загалом і марксистської філософії зокрема. Цей етап зумовлювався практичними завданнями дальшого обґрунтування класової боротьби пролетаріату, його диктатури, наукового обґрунтування пролетарського соціалізму. Узагальнивши гігантський матеріал з історії капіталізму, К. Маркс всебічно розкрив таємницю капіталістичної експлуатації, обґрунтував історично минулий характер капіталістичного експлуатарського ладу, довів неодмінність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату.

Своїм геніальним твором — «Капіталом» — К. Маркс завдав нищівного удару по всій буржуазній ідеології, глибоко і всебічно обґрунтував смертний вирок капіталізму, озброїв робітничий клас науковою теорією боротьби за соціалізм. «Відколи на землі існують капіталісти і робітники, — писав Ф. Енгельс з приводу виходу «Капіталу», — не з'являлося ще жодної книги, яка мала б таке значення для робітників, як та, що лежить перед нами. Відношення між капіталом і працею, — та вісь, навколо якої обертається вся наша сучасна суспільна система, — тут вперше досліджено науково»⁶.

⁴ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 26.

⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130—131; 134.

⁶ Енгельс Ф. «Капітал» Маркса. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 233.

«Капітал» — головне дослідження К. Маркса. Розкривши в ньому капіталістичну суспільно-економічну формацію, К. Маркс, як відзначає В. І. Ленін, не обмежився одним тільки економічним кістяком. Поряд з поясненням будови і розвитку цієї формації матеріальними виробничими відносинами він скрізь простежував відповідні цим виробничим відносинам політичні й ідеологічні надбудови, «прибирав кістяк у плоть і кров», показував «всю капіталістичну суспільну формацію як живу»⁷.

Отже, «Капітал» не є суто економічною працею. На основі докладного економічного аналізу найскладнішої з антагоністичних суспільних формацій були блискуче перевірені, підтверджені і розвинуті основні положення діалектичного й історичного матеріалізму. Оцінюючи філософське значення «Капіталу», В. І. Ленін писав: «Коли Магх не залишив *«Логіки»* (з великої букви), то він залишив *логіку* «Капіталу»... В «Капіталі» застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання... матеріалізму, який взяв усе цінне у Гегеля і рушив це цінне вперед»⁸.

У «Капіталі» К. Маркс розкрив об'єктивні економічні закони виникнення, розвитку й загибелі капіталістичного способу виробництва. Ці закони не перебували на поверхні явищ капіталістичної економіки, а пробивались через хаос випадковостей як внутрішні тенденції. Більше того, завдяки капіталістичній конкуренції вони виступали на поверхні явищ в спотвореному вигляді. Тільки правильний науковий метод давав можливість за масою випадковостей анархічно мінливої капіталістичної економіки розкрити економічні закони їх розвитку.

Аналізуючи соціальні явища, відзначав К. Маркс, не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. І те й інше має замінити сила наукової абстракції. Ф. Енгельс, характеризуючи методологічні основи критики К. Марксом буржуазної політичної економії і створення теорії додаткової вартості, підкреслював, що в усьому виробленому людством логічному матеріалі не було готового методу, який К. Маркс міг би використати для своїх цілей. Метафізичний метод буржуазних економістів був антинауковим. Єдиним методом, який у кращому разі можна було використати, був метод Гегеля. Однак і він в його наявних формах був цілком непридатним. «Він був по суті ідеалістичним, а тут потрібний був розвиток такого світогляду, який був би більш матеріалістичним, ніж усі попередні... Тому треба було насамперед піддати гегелівський метод ґрунтовній критиці. ...Але критика цього методу була нелегким завданням; вся офіційна філософія боялась і тепер ще боїться взятися за неї.

Маркс був і лишається єдиною людиною, яка могла взяти на себе труд звільнити з гегелівської логіки те ядро, яке містить в собі дійсні відкриття Гегеля в цій сфері, і відновити діалектичний метод, звільнений від його ідеалістичних оболонок, в тому простому вигляді, в якому він і стає єдино правильною формою розвитку думки. Вироблення методу, який лежить в основі Марксової критики політичної економії, ми вважаємо результатом, який своїм значенням навряд чи поступається перед основним матеріалістичним світоглядом»⁹.

Отже, Ф. Енгельс підкреслює, що необхідно попередньою умовою створення К. Марксом економічного вчення було вироблення діалектичного методу, вироблення, яке відбувалось на основі критичного переосмислення логіки Гегеля.

Своє ставлення до методу Гегеля К. Маркс розкрив у післямові до другого німецького видання «Капіталу». Він вказує, що містифікуюча сторона гегелівської діалектики була розкритикована ним ще

⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу»..., с. 130.

⁸ Ленін В. І. План діалектики (логіки) Гегеля.— Повне збір. творів, т. 29, с. 282.

⁹ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 464—465.

на початку 40-х років. Що ж стосується раціонального зерна цієї діалектики, то воно було розкрито К. Марксом з допомогою критичної переробки основ гегелівського методу. «У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно»¹⁰.

Головним з того нового, що К. Маркс, створюючи свій «Капітал», вносить в діалектику, є розробка діалектики як теорії пізнання, тобто розробка діалектичної логіки.

Об'єктивний характеру законів діалектики, встановленні їх дії в закономірностях суспільного розвитку. Ця лінія продовжується і в «Капіталі». Розкриваючи закономірності капіталістичної економіки, К. Маркс показав дію в них загальних законів розвитку (законів діалектики). На цій основі він здійснює конкретизацію законів діалектики, форм і способів їх вияву в умовах антагоністичного капіталістичного способу виробництва. І все ж визначальною особливістю розробки діалектики в «Капіталі» є її осмислення як методу пізнання, як логіки. Коли В. І. Ленін вказує, що в «Капіталі» К. Маркса «застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання» і в дужках додає, що «не треба 3-х слів: це одне й те саме»¹¹, він має на увазі, що як теорія пізнання діалектика повністю збігається зі вченням про принципи й закони діалектичного способу мислення, тобто з діалектичною логікою.

Для створення будь-якої наукової теорії потрібні, по-перше, наявність вихідного поняття, керівної ідеї цієї теорії, по-друге, освоєння наукового матеріалу, тобто нагромадженого знання і фактичних даних під кутом зору цієї ідеї. Без ідеї нема теорії. Ідея виникає в голові ученого на основі вивчення певної суми нагромадженого знання. Але для створення теорії самої ідеї недостатньо. Необхідною умовою виникнення теорії є усвідомлення неможливості пояснити з допомогою старої теорії нові наукові дані, певну сукупність фактів, встановлених самим ученим або попереднім розвитком науки.

Нова наукова ідея виникає насамперед як поняття, яке дає більш-менш задовільне теоретичне пояснення новим науковим даним, новим, раніше невідомим або просто полишеним без уваги, не врахованим фактам. Якщо це поняття фіксує відкриті ученим об'єктивну закономірність, на основі знання якої можна пояснити і старі і нові факти, то воно стає вихідним пунктом для побудови нової теорії. Ідеєю це поняття робить та обставина, що воно підносить думку ученого на висоту огляду цілого, дозволяє ученому охопити єдиним розумінням всю досліджувану дійсність.

Однак висунути ідею ще не означає створити теорію. В історії науки відомі численні випадки, коли учений, подавши ідею, виявлявся неспроможним розвинути її в наукову теорію. Наприклад, ідея мінливості видів на основі природного добору була висунута ще мислителем древності, але вони внаслідок нерозвинутості наукових знань не змогли надати їй форми наукової теорії. Отже, другим найважливішим моментом створення наукової теорії є конкретне дослідження тих закономірних зв'язків і відношень об'єктивної дійсності, які в загальній формі охоплені ідеєю. «Дослідження, — писав К. Маркс, — повинно детально освоїтися з матеріалом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їх внутрішній зв'язок. Тільки після того як ця робота закінчена, можна належно показати дійсний рух»¹². Інакше кажучи, після виникнення самої ідеї необхідним етапом розробки наукової теорії є конкретне наукове дослідження тієї дійсності, яка має бути пояснена, вироблення належної суми наукового знання про дійсність, яке

¹⁰ Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 23.

¹¹ Ленін В. І. План діалектики (логіки) Гегеля, с. 282.

¹² Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 23.

деталізує і конкретизує вихідну ідею. І лише тоді, коли ця робота виконана, постає питання про синтез нагромадженого знання в наукову теорію, тобто зображення дійсного руху, охоплення в системі знань всієї сукупності суспільних зв'язків і відносин в їх рухові і розвитку.

Синтез здобутих шляхом конкретно-наукового дослідження знань в наукову теорію є останнім і найважливішим етапом розробки самої теорії. Принципи цього синтезу вперше науково розкрив К. Маркс у своїх працях «До критики політичної економії» і «Капіталі».

Коли К. Маркс у 50-х роках минулого століття спеціально зайнявся розробкою теорії додаткової вартості, ідея цієї теорії у нього вже склалась. Ще в 40-х роках, критично досліджуючи буржуазну політичну економію, він дійшов висновку, що теорія трудової вартості Адама Сміта і Давида Рікардо неспроможна пояснити зростаючої злиденності робітничого класу, пауперизації основних мас трудящого населення і колосального зростання багатства власників засобів виробництва — капіталістів. Твердження буржуазних економістів, що «праця є джерелом всякого багатства і мірою всіх вартостей» розбивалось об їх же твердження, що робітник отримує за свою працю повністю, а прибуток капіталіста — це породження самого капіталу, його здатності підвищувати продуктивність праці.

Відкриття К. Маркса, яке стало основоположною теорією його економічного вчення, полягало у встановленні того, що сутністю прибутку капіталістів є додаткова вартість, тобто продукт неоплаченої праці робітника. Встановивши це, К. Маркс здійснив перегляд під новим кутом зору всіх економічних категорій і насамперед тих, які виражали відношення між робітником і капіталістом: «купівля — продаж праці» — «купівля — продаж робочої сили»; «заробітна плата — ціна робочої сили»; «робоча сила — здатність виробляти вартість»; «вартість робочої сили» — «вартість її відтворення». Але праця здатна створювати більше, ніж вартість її відтворення. Друга сторона — прибуток капіталіста — це багатство, створене додатковою працею. Отже, додаткова праця — творець додаткової вартості. Тому дослідження процесу виробництва має здійснюватись як дослідження виробництва додаткової вартості. І далі — як дослідження відношення додаткової вартості і прибутку, вартості і ціни виробництва та ін. Це — процес дослідження, який К. Маркс називав «детальним опануванням матеріалу», «аналізом різних форм його розвитку», «простеженням їх внутрішніх зв'язків».

Домінує в цьому процесі аналіз, членування єдиного цілого на істотні моменти, вироблення понять, наукових знань про ці моменти, тобто про окремі зв'язки і відношення цілого. Це процес утворення елементів теорії, формування її наукових понять. В даному випадку такими є поняття додаткової вартості, робочої сили, праці, додаткової праці, постійного і змінного капіталу, абсолютної і відносної додаткової вартості, вартості і ціни робочої сили, прибутку, ціни виробництва та ін.

Коли ця робота в основному закінчена, коли вироблені вузлові елементи теорії, її основні поняття, — настає етап розробки і викладу самої теорії як системи наукового знання. Ось тут і виникає питання про принципи синтезу наукового знання в наукову теорію.

Розв'язуючи це питання, К. Маркс критично переглянув весь логічний арсенал буржуазної науки і філософії: Поряд з докладним аналізом методології буржуазної політекономії («Теорії додаткової вартості») він знову звертається до критичного вивчення логіки Гегеля. І тут багато що виявилось близьким до розв'язання проблеми — близьким не в тому розумінні, що воно наближалось до її розв'язання, а в тому, що підводило наукову думку до правильного розв'язання проблеми.

Матеріалістичне переосмислення логіки Гегеля давало можливість розкрити дійсне теоретико-пізнавальне значення частково вгаданих, частково відкритих Гегелем принципів діалектичного мислення. «Містифікація, якої зазнала діалектика в руках Гегеля, — писав К. Маркс, — зовсім не пошкодила тому, що саме Гегель перший дав всеосяжну і свідому картину її загальних форм руху»¹³. Причому матеріалістична переробка принципів діалектичної логіки Гегеля здійснювалась К. Марксом на основі самої практики наукового дослідження, тобто в процесі практичного використання принципів діалектики як методу наукового пізнання. К. Маркс не просто умоглядно вирішив, що правильно, а що неправильно в гегелівській діалектиці, а розглянув дію діалектичних принципів у процесі створення наукової теорії. В результаті все непридатне, наносне відкидалось, а «раціональне» конкретизувалось і розвивалось відповідно до потреб наукового дослідження.

З усіх логічних принципів методу побудови «Капіталу» основоположними, на наш погляд, є такі:

1. Синтезування наукового знання в теорію шляхом руху логічних визначень від абстрактного до конкретного.

2. Відтворення в логічній структурі наукової теорії, в логічному русі її основних понять історичного процесу розвитку її предмета (єдність логічного й історичного).

3. Аналітичне роздвоєння досліджуваного явища з допомогою категорій якості і кількості і розкриття його сутності за допомогою послідовного застосування категорій тотожності, відмінності, протилежності і суперечності, тобто використання як основного принципу пізнання сутності принципу тотожності протилежностей (роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його частин).

4. Абстрагування істотних зв'язків і відношень предмета дослідження і розгляд їх в «чистому» вигляді. Послідовне включення раніше абстрагованих зв'язків і відношень в систему досліджуваних відношень і розгляд їх опосередкованого прояву на поверхні явища (рух пізнання від явища до сутності і від сутності до явища).

5. Аналіз закономірностей існування досліджуваних явищ як закономірностей процесу їх утворення і розвитку на основі наявних в них внутрішніх суперечностей.

6. Розкриття процесу виникнення і розвитку досліджуваних явищ як процесу руху від одиничного через особливе до всезагального і відповідно — від випадкового до необхідного, від можливого до дійсного.

7. Розгляд розв'язання суперечності як якісного стрибка, який породжує нові суперечності і нову основу їх руху.

8. Розгляд законів науки як теоретичного вираження внутрішньо-суперечливих тенденцій руху і розвитку об'єктивної дійсності.

9. Висвітлення процесу виникнення, розвитку і загибелі досліджуваної дійсності як процесу, підпорядкованого закону заперечення.

Це, звичайно, далеко не всі з тих принципів діалектичної логіки, які розробив і блискуче застосував К. Маркс в «Капіталі». Однак загалом вони охоплюють суть методу «Капіталу», фіксують у ньому тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання.

Оскільки принципи піднесення від абстрактного до конкретного і єдності історичного і логічного висвітлені в літературі досить ґрунтовно¹⁴, спинимося на деяких інших.

Приступаючи до створення «Капіталу», К. Маркс, звичайно, вже прекрасно знав, що в основі всякого руху і розвитку перебуває суперечність, тобто єдність і боротьба протилежностей. Це знання потребувало відповідного підходу до дослідження. Воно ставило перед дослід-

¹³ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 23.

¹⁴ Ці принципи ґрунтовно розглянуто в працях Е. В. Ільєнкова, А. Х. Касимжанова, Б. М. Кедрова та ін.

ником завдання розкриття внутрішніх суперечностей в самій суті розглядуваних явищ.

Але як, з допомогою якого логічного апарата досягається це розкриття? Розв'язуючи це завдання, К. Маркс пішов шляхом виявлення пізнавальних функцій логічних категорій і їх застосування як інструменту дослідження.

У процесі пізнання досліджуваного явища важливо роздвоїти його, розкрити внутрішньо властиві йому протилежні моменти. Без цього проникнення в сутність явища неможливе. Всяке роздвоєння, загалом кажучи, є продукт особливого типу аналізу, аналізу за допомогою діалектичного руху самих логічних визначень. Для пояснення цього питання візьмомо приклад з «Капіталу».

У «Капіталі» К. Маркс розпочинає розгляд капіталістичної економіки з товару. «Багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва, виступає як «величезне скупчення товарів», а окремий товар — як елементарна форма цього багатства. Тому наше дослідження починається аналізом товару»¹⁵.

Але що таке товар? — «Товар є насамперед зовнішній предмет, річ, яка, завдяки її властивостям, задовольняє які-небудь людські потреби»¹⁶. Отже, те, що робить річ товаром, є її властивість задовольняти певні людські потреби, інакше кажучи, її споживна вартість.

Далі конкретизується, що таке споживна вартість. Цей розгляд підтверджує, що споживна вартість є тільки речовим змістом багатства. Як зі смаку пшениці не можна встановити, хто її вирощував, так і з споживної вартості не можна здобути знання про виробничі відносини. Споживна вартість не виражає ніякого суспільного виробничого відношення, тоді як товар є певним виробничим відношенням. Отже, товар є чимсь іншим, ніж просто споживною вартістю. «Бути споживною вартістю є необхідна умова для товару, але бути товаром, це — призначення, байдуже для споживної вартості»¹⁷. Що ж робить споживну вартість товаром? — Мінова вартість, відповідає К. Маркс.

Але мінова вартість — це вже кількісне відношення, в якому споживні вартості обмінюються одна на іншу. Тому далі йде аналіз цього відношення. Але вже тут ми бачимо, що товар виявився роздвоєним. Він водночас і споживна вартість і не споживна вартість, а щось інше — мінова вартість.

Яким же чином здійснюється це роздвоєння? З допомогою логічних категорій якості і кількості.

Приступаючи до розгляду товару, К. Маркс відзначає: «Кожну рису річ, як-от залізо, папір і т. д., можна розглядати з двох точок зору: з боку якості і з боку кількості»¹⁸. Аналіз товару з боку якості, тобто застосування логічної категорії «якість» до визначення товару, виявляє його як споживну вартість. Але при ближчому розгляді поняття споживної вартості виявилось недостатнім для визначення товару. Постала потреба визначити товар з погляду «кількості», тобто виявлення його як мінової вартості. «Як споживні вартості товари розрізняються насамперед якісно, як мінові вартості вони можуть мати лише кількісні відмінності»¹⁹. Суть логічного руху пізнання, спрямованого на роздвоєння єдиного, тут виступає в тому, що якість береться тільки, як якість, в абстрагуванні від кількості, а кількість — тільки як кількість, в абстрагуванні від якості. Тільки таким чином вдається виявити «неістинність» односторонніх визначень і зафіксувати як істинну єдність протилежностей.

¹⁵ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 45.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Маркс К. До критики політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 14.

¹⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 45.

¹⁹ Там же, с. 47—48.

Для з'ясування цього моменту простежимо за думкою К. Маркса. Ми спинились на міновій вартості як кількісному відношенні: 1 квартал пшениці = a центнерів заліза. Тут перед нами кількісна тотожність двох різних речей. Який смисл цієї тотожності? Кількісна тотожність свідчить про наявність якоїсь дійсної тотожності — існує щось спільне, рівної величини, бо «різні речі стають кількісно порівнянними лише після того, як вони зведені до однієї і тієї самої єдності»²⁰. В чому полягає ця єдність?

Щоб відповісти на це питання, треба насамперед абстрагуватись від їх відмінності, а відмінні вони як споживні вартості. Саме споживні вартості відображають якісний бік товарів, тобто те, що її розрізняє. Абстрагуватись від якості товару, від його споживної вартості тим більш можливо, що таке абстрагування щоразу відбувається в самій дійсності. «Мінове відношення товарів характеризується якраз абстрагуванням від їх споживних вартостей. У межах мінового відношення товарів кожна дана споживна вартість значить рівно стільки ж, як і всяка інша, коли тільки вона є в належній пропорції»²¹.

Але якщо абстрагуватись від споживної вартості товарних тіл, у них лишається тільки одна спільна властивість, а саме те, що вони є продуктом праці. Причому не тієї праці, яка створює відмінності між ними, не праці, як швацтва, ткацтва та ін., а праці взагалі, праці як простої затрати робочої сили. Адже разом з абстрагуванням від споживних вартостей відбувається і абстрагування від тих конкретних різновидів праці, які створюють ці споживні вартості. «Разом з корисним характером продукту праці зникає і корисний характер предствалених в ньому видів праці, отже, зникають різні конкретні форми цих видів праці; останні не розрізняються більше між собою, а зводяться всі до однакової людської праці, до абстрактно людської праці»²². Абстрагування від якості і розгляд виключно кількісної тотожності товарів дозволили К. Марксу розкрити сутність мінові вартості — субстанцію вартості. Всі товари, пише він, «являють собою тепер лише вирази того, що в їх виробництві затрачено людську робочу силу, нагромаджено людську працю. Як кристали цієї спільної їм усім суспільної субстанції, вони є вартості — товарні вартості»²³. Звідси К. Маркс робить висновок, що тим спільним, що робить товари тотожними в міновому відношенні або міновій вартості, є їх вартість.

Логічний рух думки К. Маркса в розглянутій частині його праці відбувався таким чином: а) фіксування в міновому відношенні товарів простої кількісної тотожності; б) постановка питання про приховану за нею субстанціональну тотожність; в) абстрагування від якісних відмінностей і розгляд єдиної субстанціональної основи товарів, праці; г) виявлення субстанції вартості.

В цьому рухові як логічний інструмент виступає категорія тотожності, причому абстрактної тотожності, тотожності, яка виводиться при абстрагуванні відмінностей. Але — як момент руху. Коли субстанція відношення виявлена, К. Маркс відразу ж приступає до її розкриття як тотожності відмінного. Ця відмінність дана вже в найпростішій кількісній тотожності. В обміні тотожні рівновеликі вартості. Отже, вартість товарів кількісно відмінна.

Що ж виражає кількісна відмінність? Очевидно, кількісну відмінність уречевленої в товарах праці. «Як кількісне буття руху є час, — підкреслює К. Маркс, — цілком так само кількісне буття праці є *робочий час*... Як мінові вартості, всі товари є тільки певні кількості *застиглого робочого часу*»²⁴. Далі К. Маркс показує, що товар набуває

²⁰ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 59.

²¹ Там же, с. 47.

²² Там же, с. 48.

²³ Там же, с. 48.

²⁴ Маркс К. До критики політичної економії, с. 15—16.

вартості не просто тому, що в ньому згасла певна кількість робочого часу. Не всякий робочий час і не всяка праця визначають вартість. Вартість товару визначається суспільно необхідним часом і суспільно корисною працею.

Отже, тут кількісні відмінності виявляються недостатніми і на перший план виступають істотні відмінності. Адже суспільно корисна праця — це праця, яка створює споживні вартості. «Досі, — відзначає К. Маркс, — товар розглядався з двоякої точки зору, як споживна вартість і як мінова вартість, кожного разу односторонньо. Проте товар як такий являє собою безпосередню єдність споживної вартості і мінової вартості»²⁵. Як бачимо, від простої кількісної відмінності К. Маркс приходять до істотної відмінності. Товар виявляється тотожністю істотних відмінностей — споживної вартості і вартості. Завдання полягає в тому, щоб розкрити зміст цієї істотної відмінності. К. Маркс здійснює це, розкриваючи двоїсту природу праці, яка створює товари.

Власне, аналізується те ж саме мінове відношення двох товарів, але думка фіксує більш глибокий зміст самого цього відношення: один сюртук = 10 аршинів полотна. В першому випадку — як кількісну тотожність з абстрагуванням від якісних відмінностей, а в другому — як відношення різних сутностей. Для відношення важлива не тільки єдність, але й відмінність. Товари тотожні не тільки тому, що єдині, але й тому, що відмінні. «Якби ці речі (товари, — В. Ш.) не були якісно різними споживними вартостями і, значить, продуктами якісно різних видів корисної праці, то вони взагалі не могли б протистояти одна одній як товари. Сюртук не обмінюють на сюртук, дану споживну вартість — на ту саму споживну вартість... Тільки продукти самостійних, одна від одної не залежних приватних робіт протистоять один одному як товари»²⁶. Отже, тут з допомогою категорії відмінності розкривається двоїстий характер праці, яка перебуває в основі товарів. Тотожними товари робить їх вартість — однаковий робочий час, протягом якого вони створювались. Відмінними — відмінності у різновидах корисної праці. Але вони ототожнюються, прирівнюються саме завдяки цій відмінності.

Отже, за відмінністю товарів як різних споживних вартостей проступає відмінність різновидів корисної праці. Дальший аналіз товару як єдності споживної вартості і вартості приводить до встановлення, що в основі відмінності споживної вартості і вартості перебуває відмінність між абстрактною і конкретною працею. Логічним інструментом виявлення цієї двоїстої природи праці, що створює товари, є категорія відмінності (істотної відмінності).

Встановивши істотну відмінність — відмінність, яка зумовлює двоїстість товару як споживної вартості і вартості, К. Маркс знову повертається до розгляду кількісної відмінності, але вже не як кількісних змін величини мінової і споживної вартості. Цим шляхом він розкриває протилежність мінової і споживної вартості, яка виражає внутрішню суперечність товару як суспільного відношення. «Більша кількість споживної вартості становить сама по собі більше речове багатство: два сюртуки більше, ніж один... Проте зростаючій масі речового багатства може відповідати одночасно зниження величини його вартості. Цей протилежний рух виникає з двоїстого характеру праці»²⁷.

Після розкриття втіленої в товарі протилежності споживної вартості і вартості К. Маркс переходить до розгляду зовнішнього виявлення цієї протилежності в міновому відношенні двох товарів. Аналізується все те ж просте мінове відношення — x товару $A = y$ товару B , але береться воно як найпростіша форма відношення вартості, де вартість якогось товару A встановлюється (виражається) через споживну

²⁵ Маркс К. До критики політичної економії, с. 26.

²⁶ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 52.

²⁷ Там же, с. 55.

вартість товару *B* (відносна і еквівалентна форма вартості). Логічним інструментом такого аналізу виступає категорія протилежності. Відносна і еквівалентна форми вартості беруться як взаємовиключаючі протилежності, які виражають приховану в товарі внутрішню протилежність мінової і споживної вартості²⁸.

Спочатку це найпростіше відношення вартості розглядається з якісної сторони. Потім характеризується кількісна визначеність вартісного відношення, а далі, як єдності якісної і кількісної сторони,—еквівалентної форми, вартості. Тут встановлюється, що «споживна вартість стає формою прояву своєї протилежності, вартості», конкретна праця — формою вияву абстрактної праці, приватна праця — праці «в безпосередньо суспільній формі»²⁹. Завершуючи аналіз найпростішої форми вартісного відношення, К. Маркс пише: «Прихована в товарі внутрішня протилежність споживної вартості і вартості виражається, таким чином, через зовнішню протилежність, тобто через відношення двох товарів, в якому один товар — той, вартість якого виражається,— безпосередньо відіграє роль лише споживної вартості, а другий товар — той, в якому вартість виражається,— безпосередньо відіграє роль лише мінової вартості»³⁰.

З суперечностей простої форми вартості К. Маркс виводить повну або розгорнуту форму вартості, а з останньої і всезагальну форму, за якої товар, що виконує еквівалентну функцію, перетворюється в гроші. Логічний рух форм вартості, резюмуючи історію розвитку товарного виробництва, виступає в «Капіталі» як рух внутрішніх суперечностей, властивих вартісному відношенню, які в кінцевому підсумку приводять до перетворення простого товарного відношення в товарно-грошове відношення. «У Маркса в «Капіталі»,— пише В. І. Ленін,— спочатку аналізується найбільш просте... відношення буржуазного (товарного) суспільства: обмін товарів. Аналіз розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітинці» буржуазного суспільства) всі суперечності (respective зародки всіх суперечностей) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (і зростання і рух) цих суперечностей...»³¹.

Ці суперечності мають антагоністичний характер і в процесі класової боротьби приводять до соціалістичної революції.

Розвиваючи вчення К. Маркса про діалектику суспільного розвитку, В. І. Ленін показав, що за соціалістичної організації суспільного життя антагонізми зникають і внутрішнім джерелом руху соціалізму стають неантагоністичні суперечності. Нині це положення підтверджене практикою реального соціалізму. «Звідси, однак, не випливає, що можна нехтувати неантагоністичними суперечностями, ігнорувати їх у політиці,— підкреслює товариш Ю. В. Андропов.— Життя вчить, що при подібній неувазі і суперечності, які за своєю природою не є антагоністичними, можуть породжувати серйозні колізії. Інший — і дуже важливий — бік справи полягає в тому, щоб правильно використовувати суперечності соціалізму як джерело і стимул його поступального розвитку»³².

Наступним з перелічених нами принципів є абстрагування істотних зв'язків і відношень досліджуваного предмета і їх розгляд в «чистому» вигляді. Потім іде послідовне включення раніше абстрагованих зв'язків і відношень в систему досліджуваних зв'язків і відношень і розгляд їх опосередкованого виявлення на поверхні явищ. Цей принцип виражає діалектичну єдність аналізу і синтезу в процесі руху пі-

²⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 58.

²⁹ Там же, с. 66, 68.

³⁰ Там же, с. 70.

³¹ Ленін В. І. До питання про діалектику.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 299—300.

³² Андропов Ю. В. Учення Карла Маркса..., с. 21.

знання від явища до сутності і від сутності до явища. Згідно з цим принципом побудований весь «Капітал» К. Маркса, всі його три томи. Справді, перша, так би мовити, вступна частина «Капіталу», присвячена загальній формі, в якій виражається і рухається капіталістичне багатство, — товару, грошам, обміну товарів. Тут К. Маркс розкриває закон вартості товарного виробництва, але розглядає його не в сфері дії капіталістичного виробництва, а в сфері дії простого товарного виробництва. Це дозволило йому виявити основні елементи названого закону в їх «чистому вигляді», тобто абстрагуючись від таких відношень, як «витрати виробництва», «ціна виробництва» та ін.

Друга частина «Капіталу» — основний зміст першого тому — присвячена висвітленню процесу виробництва додаткової вартості. Спочатку аналізується виробництво абсолютної додаткової вартості, потім виробництво відносної додаткової вартості, виробництво абсолютної і відносної додаткової вартості (єдність), а далі — заробітна плата й процес нагромадження капіталу. Розглядаючи процес виробництва додаткової вартості, К. Маркс абстрагується від форм її вияву на поверхні капіталістичної дійсності — від прибутку, проценту, земельної ренти та ін. Водночас він абстрагується також від процесу обігу капіталу і досліджує тільки сферу виробництва.

Від усієї сукупності капіталістичних виробничих відносин К. Маркс тут абстрагується, розглядає тільки відносини між капіталом і працею — сукупним капіталістом і сукупним робітником — безпосередньо в процесі виробництва. Це дозволило йому довести, що сутність капіталістичного виробництва полягає в експлуатації найманої робочої сили і що продукт цієї експлуатації — додаткова вартість — становить сукупний прибуток класу капіталістів.

Розкривши сутність капіталістичного виробництва, К. Маркс переходить потім до розгляду сфери обігу. В об'єктивній дійсності сфера виробництва і сфера обігу капіталістичного суспільства нерозривно пов'язані і взаємно зумовлюють одна одну. І все ж додаткова вартість народжується саме в сфері виробництва. Але народжується вона як товарні маси, і щоб здійснити новий цикл виробництва, вона має пройти сферу обігу і повернутися як капітал. Без цього капіталістичне виробництво неможливе.

У другому тому «Капіталу» К. Маркс досліджує цю сферу кругового руху капіталу. І тут знову єдиний процес обороту капіталу розчленовується на складові моменти, кожний з яких спочатку розглядається окремо, а потім всі вони в єдності. Розпочинає К. Маркс з кругообороту грошового капіталу, абстрагуючись від продуктивного і товарного капіталів. Виділення кругообороту грошового капіталу дозволяє розкрити основний мотив, рушійну силу капіталістичного виробництва — «роблення грошей». «Форма обігу $G...G'$, вихідний і заключний пункт якої є справжні гроші, з найбільшою наочністю виявляє спонукальний мотив капіталістичного виробництва, роблення грошей. Для роблення грошей процес виробництва є лише неминучою посередньою ланкою, необхідним злом»³³. Однак, розкриваючи основний мотив капіталістичного виробництва, кругооборот грошового капіталу продовжує ілюзію, що зростання вартості відбувається в сфері обігу, а не у галузі виробництва. Цю ілюзію розвіює розгляд кругообороту продуктивного капіталу, який показує основу процесу зростання вартості. Однак він затушовує істинний мотив капіталістичного виробництва, а також форму промислово-товарного виробництва. Нарешті, кругооборот товарного капіталу розкриває товарну форму капіталістичного виробництва і чітко виявляє суперечність товарної і грошової форм — виробництво товарів, але для отримання грошей.

³³ Маркс К. Капітал. Т. 2. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 62.

Кожний з особливих різновидів руху промислового капіталу — грошовий, продуктивний і товарний — однобічно фіксує один із моментів капіталістичного виробництва і тільки їх цілокупний рух дає адекватне зображення дійсності. Зображення цього сукупного руху капіталу К. Маркс дає в наступних розділах другого тому.

Схарактеризувавши процес виробництва і процес обігу, К. Маркс переходить до аналізу процесу капіталістичного виробництва загалом. Третій том озглавлений «Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому». Те, що в першому і другому томах розглядають, так би мовити, в «чистому вигляді», — вартість, додаткова вартість, грошовий капітал, товарний капітал та ін., тут аналізується в усіх опосередкуваннях капіталістичної дійсності, як вони виявляються на поверхні явищ.

К. Маркс показує, що на поверхні капіталістичної дійсності за умов панування капіталістичної конкуренції дійсні відношення набувають обернених форм — форм, які затемнюють і спотворюють їх сутність. Вартість тут набуває оберненої форми ціни виробництва, додаткова вартість — форми прибутку і середнього прибутку, норма додаткової вартості стає нормою прибутку та ін.

Отже, принцип абстрагування істотних зв'язків і відношень і розгляду їх в «чистому вигляді» з наступним включенням в систему зв'язків і відношень конкретної дійсності дозволяє К. Марксу проникнути в сутність капіталістичного способу виробництва і водночас розкрити основні форми виявлення цієї сутності на поверхні явищ.

Принцип аналізу закономірностей існування досліджуваних явищ як закономірностей процесу їх утворення і розвитку на основі властивих їм внутрішніх суперечностей також пронизує весь зміст «Капіталу». Найяскравіше він простежується на аналізі товарної вартості. Буржуазні економісти, розглядаючи капіталістичні виробничі відносини як вічну природну умову суспільного життя, не змогли вивести з аналізу товарної вартості форму вартості — суперечливу єдність споживної вартості і вартості. Історичний підхід, показ досліджуваних явищ в їх рухові і розвиткові дозволили К. Марксу встановити об'єктивні чинники, які перетворили просту споживну вартість в товар і зумовили розвиток товарної вартості. Весь «Капітал» К. Маркса побудований на розкритті закономірностей існування капіталістичної дійсності як закономірностей її виникнення, розвитку і загибелі на основі властивих їй внутрішніх суперечностей.

Переконалим свідченням евристичної сили принципу розгляду процесу виникнення і розвитку висвітлюваних явищ як процесу руху від одиничного через особливе до загального і, відповідно, від випадкового до необхідного, від можливого до дійсного, є виведення К. Марксом в «Капіталі» грошової форми вартості. 1) Проста, окрема, або випадкова, форма вартості; 2) Повна або розгорнута форма вартості; 3) Загальна або грошова форма вартості. Тут логічний рух визначень йде від одиничного до особливого і від особливого до загального і відтворює історичний процес руху від випадкового до необхідного, від можливого до дійсного. Цей принцип синтезує логічне й історичне, встановлює орієнтир для відтворення в логічному рухові дійсного історичного розвитку. Не менш ефективним є застосування цього принципу в аналізі товарного обігу і перетворення грошей в капітал. Уже в найпростішому акті обміну товарів К. Маркс розкриває можливість економічних криз. Тут також дійсний історичний рух — перетворення можливості в дійсність — слугує К. Марксу орієнтиром для логічного зображення процесу в формі руху понять, що відображають вузлові моменти товарного обігу і перетворення грошей в капітал. Таких прикладів можна навести чимало.

Розгляд розв'язання суперечностей як якісного стрибка, що по-роджує нові суперечності й нову основу для їх руху, дозволяє К. Марк-

су розкрити процес перетворення грошей в капітал. Додаткова вартість виникає тут з суперечностей капіталістичного товарно-грошового обігу як якісний стрибок. Далі аналізується та основа, на якій відбулося зростання вартості, тобто процес виробництва додаткової вартості і його суперечності як суперечності капіталістичного виробництва. Іншими прикладами застосування цього принципу є висвітлення К. Марксом перетворення простого відтворення в розширене, а також перетворення простої кооперації виробників в капіталістичну мануфактуру та ін.

Геніальним зразком діалектико-матеріалістичного переосмислення і застосування К. Марксом закону заперечення заперечення є розділ першого тому «Капіталу» «Історична тенденція капіталістичного нагромадження». Виникнення капіталізму тут розглядається як експропріація безпосередніх виробників, розклад приватної власності, основаної на особистій праці і утвердження приватної власності, основаної на експлуатації вільнонайманої робочої сили. Дальший розвиток капіталізму є процесом, в якому посилюється концентрація власності на знаряддя і засоби виробництва в руках небагатьох, а саме виробництво набуває дедалі більше суспільного характеру. «Централізація засобів виробництва і усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»³⁴. Капіталістична приватна власність є першим запереченням індивідуальної приватної власності. «Але капіталістичне виробництво породжує з необхідністю природного процесу своє власне заперечення. Це — заперечення заперечення. Воно відновлює не приватну власність, а індивідуальну власність на основі здобутків капіталістичної ери: на основі кооперації і спільного володіння землею та виробленими самою працею засобами виробництва»³⁵.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що здійснене К. Марксом в «Капіталі» дослідження закономірностей застосування діалектичного методу в пізнанні, розробка діалектики як системи логічних принципів побудови наукової теорії, що відображує свій об'єкт у суперечливому розвитку, відбувалось на основі матеріалістичної переробки принципів «Логіки» Гегеля. Але сама ця переробка мала своєю невідмінною передумовою і науковим фундаментом формування діалектики як теорії розвитку, відкриття діалектики об'єктивного світу. В «Капіталі» матеріалістична діалектика подана в синтетичній єдності всіх її сторін — і як теорія розвитку, і як теорія пізнання, і як логіка. Тут проблема єдності діалектики, логіки і теорії пізнання вперше була поставлена на наукову основу, тут вона вперше дістала своє практичне розв'язання. Саме досліджуючи діалектику «Капіталу» і співвідносячи її з гегелівською «Логікою», В. І. Ленін формулює як найбільше філософське досягнення цієї геніальної праці К. Маркса принцип збігу діалектики, логіки і теорії пізнання. Дальша розробка цієї проблеми в працях самого В. І. Леніна відіграла винятково важливу роль у розвитку марксистської філософії.

«Капітал» — блискучий зразок евристичного багатства і соціально-практичної спрямованості діалектико-матеріалістичного методу. Весь зміст цієї праці засвідчує ту обставину, що соціально-філософське знання розглядалось основоположниками марксизму «як сфера не тільки застосування законів, категорій діалектичного матеріалізму, а й їх розробки»³⁶, переконливо демонструє органічну єдність методологічного та світоглядного змісту законів, категорій і принципів матеріалістичної діалектики.

³⁴ Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 717—718.

³⁵ Там же, с. 718.

³⁶ О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 15, с. 72.

* * *

До создания «Капитала» главное внимание К. Маркса в разработке теории материалистической диалектики сосредоточивалось на исследовании объективного характера законов диалектики, анализе механизмов их действия в процессах общественного развития. Эта линия исследования продолжена и в «Капитале», где К. Маркс, раскрывая закономерности капиталистической экономики, показывает действие в них общих законов развития (законов диалектики). На этой основе он конкретизирует законы диалектики, формы и способы их действия в условиях антагонизмов капиталистического способа производства.

И все же главной особенностью разработки диалектики в «Капитале», тем новым, что вносится в ее развитие, является практическое применение диалектики как теории познания, как метода познания, как диалектической логики. Марксов метод критики политической экономии, благодаря разработке которого на основе критического переосмысления гегелевской логики диалектика становится единственно правильной формой развития мысли, Ф. Энгельс считает столь же важным теоретическим открытием, как и материалистическое понимание истории. Эти же аспекты теории диалектики подчеркивает и В. И. Ленин, когда говорит, что в «Капитале» к одной науке применена диалектика, логика и теория познания, имея в виду, что как теория познания диалектика целиком совпадает с учением о принципах и законах диалектического мышления, то есть с диалектической логикой.

Именно поэтому из всех принципов диалектической логики, разработанных и примененных К. Марксом в «Капитале», в статье рассматриваются те, которые наиболее полно охватывают суть метода «Капитала», фиксируют в нем единство диалектики, логики и теории познания. Основополагающими из них являются: синтез научного знания в теории посредством движения логических определений от абстрактного к конкретному; воспроизведение в логической структуре научной теории, в движении основных ее понятий исторического процесса развития исследуемого предмета (единство исторического и логического); аналитическое расчленение исследуемого явления с помощью категорий качества и количества и раскрытие его сущности посредством последовательного использования категорий тождества, различия, противоположности и противоречия, т. е. использование в качестве основного принципа познания сущности принципа тождества противоположностей (разделение единого и познание противоречивых сторон его); вычленение существенных связей и отношений исследуемого предмета и их рассмотрение в «чистом» виде, последовательное включение ранее абстрагированных связей и отношений в систему исследуемых зависимостей и рассмотрение их опосредованного проявления на поверхности явления (движение познания от явления к сущности и от сущности к явлению); анализ закономерностей существования исследуемых явлений как закономерностей процесса их образования и развития на основе наличных в них внутренних противоречий; рассмотрение процесса возникновения и развития исследуемых явлений как процесса движения от единичного через особенное к всеобщему и, соответственно, — от случайного к необходимому, от возможного к действительному; исследование разрешения противоречия как качественного скачка, порождающего новые противоречия и новую основу их движения; осмысление законов науки в качестве теоретического выражения внутреннепротиворечивых тенденций движения и развития объективной действительности; освещение процесса развития исследуемой действительности как процесса, подчиненного закону отрицания.

Все содержание «Капитала» свидетельствует о том, что социально-философское знание рассматривалось основоположниками марксизма как сфера не только применения диалектико-материалистического метода, законов и категорий материалистической диалектики, но и их разработки и развития.

К. К. ГРИЩЕНКО, Л. Є. ШКЛЯР

ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ ОСОБИ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Сучасний етап розвитку суспільства зрілого соціалізму висуває підвищені вимоги до професійного, ідейно-політичного, освітнього і культурного рівнів розвитку особи. Це пов'язано як з ускладненням соціальних завдань, так і з зростанням в їх розв'язанні ролі особи, її високих соціальних якостей.

У вихованні саме цих якостей особи велику роль відіграє соціалістична культура, яка успадковує і творчо розвиває прогресивні здобутки світової культури. Саме тому в соціалістичній культурі дістає найповніше виявлення всебічний і цілісний розвиток особистості. В свою чергу, гуманістичний потенціал культури відтворюється лише за умов, коли суспільна праця корінним чином змінює свій соціальний зміст, долається антагонізм історичних форм праці на базі соціальної і духовної єдності класів і прошарків. «Саме соціалізм усуває вікові бар'єри, які розділяли працю і культуру, створює високої міцності союз робітників, селян, інтелігенції, всіх трудівників фізичної і розумової праці, при провідній ролі робітничого класу»¹. Основою положень марксизму-ленінізму підкреслювали, що такий розвиток в умовах соціалістичного і комуністичного суспільства потребує від людини великих зусиль, самоорганізованості, самоконтролю і самодисципліни. Ці внутрішні регулятиви життєдіяльності особи не виникають самі собою або тільки під впливом соціального і культурного середовища, великою мірою вони виступають як наслідок цілісності людини, що характеризує її як особистість. Все це актуалізує дослідження комплексу питань, що пов'язані із з'ясуванням духовно-практичних і соціально-психологічних механізмів формування нової людини, культурних детермінант її всебічного і цілісного розвитку.

Проблема взаємозв'язку розвитку особи і культури в аспекті їхньої цілісності лишається ще мало вивченою. Більш-менш досліджені ті галузі взаємозв'язку культури і особи, які цілком природно зводяться до активно-творчої спонуки людських потреб чи інтересів, ціннісних експектацій чи ідеалів². Є праці, котрі висвітлюють цілісність людського буття в аспекті суспільної діяльності, спілкування, історичних типів тих загальносвітоглядних передумов і сфер, що формують самосвідомість³. Визначення загальних контурів розв'язання даної проблеми потребує дальшого поглибленого вивчення впливу духовного виробництва на розгортання культурно-історичних процесів, внутрішньої структури суб'єкта соціокультурної творчості, предметно-сміслових і змістових характеристик продуктів останньої, надособових механізмів формування культурних детермінацій життєдіяль-

¹ Див.: Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 21.

² Серед праць, що тією чи іншою мірою порушують ці питання, слід відзначити: *Культура, творчество, человек* / Сост. Э. А. Баллер, Н. С. Злобин, М., 1970. 272 с.; *Соколов Э. В. Культура и личность*. Л., 1972. 227 с.; *Культурная деятельность: Опыт социологического исследования* / Коган Л. Н.— ред. М., 1981. 238 с.; *Чурбанов В. Б. Культура и развитие личности в социалистическом обществе*. М., 1981. 152 с.

³ Своєрідним узагальненням філософсько-соціологічного та культурно-історичного підходу до вирішення проблеми цілісності особи в контексті культури слід вважати статтю: *Семенов В. С. Культура и развитие человека*.— *Вопр. философии*, 1982, № 4, с. 15—29.

ності людини та ін. Вихідними принципами дослідження є принципи діалектичного та історичного матеріалізму, зокрема практики, розвитку, історизму, об'єктивності, партійності. Важливого значення набуває тут розгляд питань не тільки з погляду визначальних детермінант життєдіяльності особи, що формуються в суспільно-історичній практиці, але й з погляду потреб і інтересів, цілей і ціннісних орієнтацій колективного та індивідуального суб'єктів способу життя. Це дає змогу виявити конкретні взаємоопосередкування матеріального й ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, суспільного й особистого в духовній цілісності особи, яка формується під впливом предметно-практичної, культурної життєдіяльності суспільства. За такого підходу розкривається специфічна природа цілісності культурно-історичних форм. Останні мають принципово інший характер цілісного існування, ніж, скажімо, фізичний атом, органічна клітина, біологічний вид, популяція чи технічні системи.

У радянській філософській і соціологічній літературі проблема формування цілісної особи розглядалась у міцному зв'язку з питаннями її всебічного і гармонійного розвитку, хоча й не сягнула такого ступеня теоретичного осмислення, як останні. На сьогодні найбільш дослідженою в соціологічному аспекті є категорія «всебічності» («цілісність» і «гармонійність» виступають тут як ознаки, що доповнюють її)⁴. Такий стан справ є певною мірою закономірним і відображує загальну спрямованість здійснюваних в останнє десятиріччя досліджень з проблеми формування нової людини. Питання всебічного розвитку особи розглядалось тут у зв'язку з розв'язанням таких актуальних нині завдань, як подолання істотної відмінності між фізичною і розумовою працею, між працею індустріальною і аграрною, високо- і низькокваліфікованою. Однак ці завдання слід розглядати під кутом зору того, що важливим фактором всебічного розвитку особи є виконання нею суспільних функцій як вільною самодіяльною особистістю, яке є умовою розвитку її сутнісних сил.

Багатоманітність форм соціальної активності особи за соціалізму спричинює розгляд її як універсального суб'єкта життєдіяльності. Відповідно до цього критерієм всебічності розвитку особи має бути рівень її соціальної активності в основних сферах суспільного життя — у праці, суспільно-політичній діяльності, культурі та ін. Важливою умовою всебічного розвитку людини виступає оволодіння марксистсько-ленінським світоглядом, надбаннями гуманітарної і науково-технічної культури. Звідси зрозуміло, що такий критерій відображує соціально-практичний і культурно-історичний зміст міри розв'язання на певному етапі історичного розвитку проблеми відношення «особа — суспільство», «особа — культура». У практиці виховного процесу він орієнтує на гармонізацію можливостей і інтересів особи з можливостями й інтересами колективу, суспільства в цілому.

Всебічність розкриття сутнісних сил особи іноді отожднюють з її гармонійним розвитком. Проте, як слушно зауважує Л. Н. Коган, «гармонійність скоріше пов'язана з відповідністю фізичного і духовного у розвитку особи, з відповідністю її думок і вчинків, ідеалів і реальної діяльності»⁵. Треба підкреслити, що категорія гармонії відображує більш універсальні і специфічні взаємозв'язки і відношення предмет-

⁴ Проблеми комплексного вивчення всебічного розвитку особи присвячені, зокрема, такі монографії і статті: Батенін С. С. Человек в его истории. Л., 1976. 295 с.; Бугава Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978. 216 с.; її ж: Социальная среда и развитие личности. М., 1968. 268 с.; Коган Л. Н. Социалистическая культура и многостороннее развитие личности.— В кн.: Активность личности в социалистическом обществе. М., 1976. 278 с.; Социализм и личность / Ред.— Л. М. Архангельский. М., 1979. 357 с.; Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности / Ред.— В. И. Шинкарук. Киев, 1979. 343 с.; Всестороннее развитие личности советского человека. Свердловск, 1979. 127 с., та ін.

⁵ Див.: Коган Л. Н. Указ. кн., с. 234.

ного світу⁶, ніж звичайно вважають. Так, наприклад, в аспекті становлення соціалістичного суспільства як органічної цілісності, коли всі компоненти соціальної, моральної, психологічної та інших сфер розвиваються на основі внутрішньо притаманних соціалізму закономірностей, гармонійність як певне предметне визначення дійсності виходить за межі естетичної категорії й набуває соціально-політичного й етичного значення. Якщо спиратись на розуміння гармонії як відповідності кінцевих цілей та інтересів суспільства й інтересів особи, то можна визначити конкретно-історичний тип гармонійно розвиненої особистості. За умов зрілого соціалізму розв'язання соціальних завдань потребує не лише формування високопрофесійних якостей у працівників всіх галузей народного господарства, але й таких здатностей, які дозволяють виконувати широкі виробничі і соціально-культурні функції. Запорукою успішного здійснення всієї багатоманітності цих функцій може бути лише їх гармонійне поєднання, що передбачає врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів життєдіяльності особи, зокрема рівня розвитку її соціальної зрілості, культури, ціннісних орієнтацій та ін. Гармонійна особистість — це такий конкретно-історичний тип особи, що його характеризує реалізація індивідуальних потреб і інтересів, установок і ідеалів відповідно до суспільних норм і критеріїв.

Проблема цілісності висвітлювалась здебільшого у рамках досліджень методологічних можливостей системного підходу⁷. Є також окремі праці, де аналізується процес формування особи як своєї суспільно-історичної цілісності. Проте таких розробок, на жаль, обмаль. Характерною особливістю їх є, з одного боку, виявлення соціальних передумов формування особи, а з другого — аналіз історичного процесу «усуспільнення» життєдіяльності окремого індивіда, закономірностей прилучення його до скарбів матеріальної і духовної культури. В останньому вбачається об'єктивна основа становлення цілісної особи. Підкреслюється також думка, що активна роль в цілісному розвитку людини належить їй самій⁸.

Цілісність особи можна розглядати як єдність психічних процесів і волі, світоглядних орієнтацій і дії. Вона є своєю інтеграцією даних компонентів в її самосвідомості, її людському «Я». Але, на наш погляд, це — елементарний рівень органічної (системної) цілісності, з якого взагалі можна починати розмову про суб'єкт як такий. Неодмінною умовою виникнення в індивіда особистісних вимірів відношення до світу (іншого індивіда) є акт його самоідентифікації (самоототожнення) на всіх рівнях виявлення предметної активності — від мовлення до певної дії, вчинку і саморефлексії. Об'єктивною основою самоототожнення особи і функціонування її як цілісності виступає предметно-практична діяльність людини, що формує вищі рівні її психіки, мовлення, розвиває інтелектуальні здібності і практичні навички.

Порушення самоідентифікації людського «Я» (розклад цілісності особи), не маючи на увазі клінічних випадків, звичайно пов'язують з дією соціально-психологічних механізмів міжособового спілкування, виховання, трудової діяльності та ін. Для пояснення цих порушень

⁶ Докладніше про категорію «гармонія» див.: Шестаков В. П. Гармония как эстетическая категория. М., 1973, с. 256. Особистісний аспект гармонії на прикладі художньої літератури досліджений у праці: Заморий Т. П. Становление гармонической личности. Киев, 1979, с. 214.

⁷ Див. праці: Абрамова Н. Т. Целостность и управление. М., 1974. 241 с.; Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность. М., 1976. 188 с.; Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980. 368 с.; Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М., 1973, 270 с.; Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974.— 328 с.; Кузьмин П. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. 2-е изд. М., 1980.— 312 с.; Югай Г. А. Диалектика части и целого. Алма-Ата, 1965. 171 с.; Юдин Э. Г. Системный подход и процесс деятельности. М., 1978. 391 с., та ін.

⁸ Див., напр.: Батенин С. С. Человек в его истории.

часто-густо створюють моделі, щоб у такий спосіб виявити основну суперечність, яка зумовила розрив між свідомістю і дією, словом і вчинком (морально-правові аспекти порушення цілісності особи). Цікавою з цього погляду видається побудована А. Мілтсом модель «цілісності як парадоксальної системи». Компоненти цієї системи становлять певну групу суперечностей, одні з яких постійно відтворюються у житті особи (наприклад, суперечність між ідеалом і дійсністю), інші — розв'язуються (скажімо, рольові і вікові). До структури «цілісності як парадоксальної системи» входять також суперечності між усвідомлюваним і неусвідомлюваним, явним і неявним знанням, між уявленнями особи про своє «Я» (психологічним корелятом чого є стан непевності, роздвоєння, коливаний). При цьому «роздвоєність» автор розглядає як категорію, парну «цілісності», відзначаючи, що процес роздвоєння може по-різному впливати на особу: або сприяти максимальному розвитку її здібностей, або призводити до деградації⁹.

Попри всю оригінальність, зазначена модель і подібні до неї натрапляють на труднощі, які неможливо розв'язати, ігноруючи соціально-практичні і культурно-історичні виміри життєдіяльності і способу життя особи. Це передусім виявляється щодо питання про те, якою мірою поняття однобічності, частковості, багатоманітності, універсальності, цільності можна використати в аналізі цілісності (порушення цілісності) особи. «Якщо мати на увазі людину.., що розвинула і збагатила свої сили універсально, то чи не втрачає вона, перетворюючись на цілісну, ту незаякненість.., яка відрізняє її як культурно-історичного суб'єкта від усякої конечної речі, організму, атома та ін?». Чи означає її цілісність деяку замкнену цільність?»¹⁰. Відповідь на ці питання і передбачає розгляд формування особи у широкому соціокультурному контексті її життєдіяльності і спілкування, які залежать від певного рівня і характеру розвитку способу життя і опосередковані певною системою суспільних відносин. Слід зазначити, що дослідження проблеми цілісності особи міцно увійшло в контекст проблематики способу життя, де цілісність особи виступає як єдність, цілісність різноманітних виявів її життя¹¹. Основою такого розуміння цілісності особи виступає думка К. Маркса про багатоманітність і універсальність форм людської діяльності, тотожність життя людини з її діяльністю.

Відомо, що проблема цілісності людського життя як вияв родової (суспільної) сутності людини порушується К. Марксом у зв'язку з дослідженням відчуженої праці — специфічного вияву історичного рівня розвитку виробництва і суспільних відносин, що характеризується пануванням приватної власності. Цілісність особи на даному етапі виступає в обернених формах свідомості людини і відчужених формах її діяльності. У людському способі життєдіяльності закладені потенції універсального, всебічного і вільного розвитку особи. «В характері життєдіяльності, — зазначає К. Маркс, — полягає весь характер даного виду, його родовий характер, а вільна свідома діяльність якраз і становить родовий характер людини»¹². Однак соціально-історичні умови реалізації предметних і універсальних характеристик діяльності — панування приватної власності — відчужують від людини предмет праці, її процес, саму працю, її людську сутність. Відчуження за буржуазного способу виробництва набуває універсального характеру, внаслідок чого праця «перетворює родове життя людини в засіб для підтримання

⁹ Див.: *Мілтс А. А.* Целостность как парадоксальная система.— В кн.: Биологическое и социальное в формировании личности. Рига, 1977, с. 146.

¹⁰ Див.: *Батіщев Г. С.* Понятие целостности развитого человека.— В кн.: Проблема человека в «Экономических рукописях 1857—1859 гг.» К. Маркса. Ростов н/Д, 1977, с. 154.

¹¹ *Афанасьев В. Г.* О целостности личности.— В кн.: Коллектив и личность. М., 1968, с. 32.

¹² *Маркс К.* Экономико-философские рукописи 1844 року.— Маркс К., Энгельс Ф. Творч., т. 42, с. 87.

свого існування»¹³, саморозірваність якого є своєрідним відображенням «саморозірваності» суспільства. Реалізація людських сутнісних сил у «неорганічному тілі» культури за таких умов з необхідністю набуває одномірного, часткового характеру, а сама культура як певний спосіб їх формування і розвитку перетворюється на об'єкт і засіб утилітарного споживання. За капіталізму існує таке явище соціально-культурного значення, як панування уречевленої праці над живою, тобто персоніфікованого капіталу, предметних умов праці — над суб'єктивними здатностями творчого процесу. У зв'язку з цим К. Маркс підкреслював: «Наголос ставиться не на *опредмеченості* (уречевленості), а на відчуженості (Entfremdet — Enteußert — Veräußerstein), на приналежності величезної предметної могутності, яку сама суспільна праця протиставила собі як один із своїх моментів,— на приналежності цієї могутності не робітникові, а... капіталу»¹⁴.

Предметно-практичний контекст розгляду проблеми цілісності особи проливає світло на ще один аспект, а саме: співвідношення біологічного і соціального в людині¹⁵. Дослідження її становлення як цілісності в процесі соціально-історичного антропогенезу потребує врахування насамперед соціально-практичних вимірів її життєдіяльності і з'ясування характеру суспільних відносин, вся сукупність яких становить її сутність. Саме з позицій вищого типу цілісності — соціального організму — потрібно вивчати ті її рівні, що інтегровані у «світ людини». Методологічним принципом аналізу цього аспекту проблеми виступає Енгельсова концепція форм руху матерії, яка вимагає додержання положення про незвідність вищого до нижчого. Послідовне проведення цього принципу передбачає розгляд суспільно-практичної діяльності людини як основи переходу від природної форми руху матерії до соціальної — розвитку суспільства, особи, культури.

Практика виступає фундаментом освоєння культурних цінностей, визначає основні «канали», форми і критерії засвоєння останніх особою. Саме в процесі їх універсального освоєння в предметно-практичній діяльності людині відкриваються горизонти предметного світу культури, які надають життєдіяльності смислу і значення і в такий спосіб конституують цілісність її внутрішнього світу, тобто її цілісність як особистості. У зв'язку з цим важливого значення набуває положення К. Маркса про те, що людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним чином, тобто як цілісна людина. Всебічність привласнення означає тут універсальний розвиток сутнісних сил людини, а останній, на нашу думку, неможливий без перетворення культурних цінностей на внутрішні мотиви і світоглядні орієнтації особи.

Розкриття смислового аспекту предметного буття культури у співвіднесеності з буттям людини у світі відіграє важливу роль у з'ясуванні механізмів формування цілісної особи в системі культури. Смысл як такий притаманний лише людському вимірові буття, який пронизує все суще своєю суб'єктивністю. Остання включає всю сукупність і багатоманітність форм світосприйняття і діяльності, тобто універсальність людського утвердження в світі, що становить єдність оцінки і знання. Смыслова наповненість світу, яка відкривається лише в актах людської життєдіяльності, виступає реальною передумовою і змістом культури. Це дає підставу деяким авторам твердити про принципову «телеологію культурної життєдіяльності»¹⁶. Однак думка про «телеоло-

¹³ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 88.

¹⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 318

¹⁵ Цей аспект проблеми висвітлюється, зокрема, в статті: Колбина Т. В. Биологическое и социальное в целостной структуре личности.— В кн.: Личность и общество. М., 1969, с. 295. Останніми роками захищено кілька кандидатських дисертацій на цю тему.

¹⁶ Див.: Чавчавадзе Н. З. Внешние и внутренние факторы развития культуры.— В кн.: Культура и общественное развитие. Тбилиси, 1979, с. 24.

гічність культури» не має нічого спільного з уявленням про космічний «телос», що нібито пронизує весь світ. Доцільність, яку виявляє соціальна предметність людського світу, похідна від предметно-практичного відношення людини до дійсності. Практика, яка є безпосередньою єдністю речового і духовного, матеріального й ідеального, всезагально-універсального й одиничного і опосередковує названі протилежності, дає змогу розкрити людську доцільність світу. Як всезагальний матеріальний процес на вищому рівні його виявлення, вона «відкриває» об'єктивну детермінацію соціальної предметності, того «надчуттєвого», матеріальності якого конститується в предметних відносинах діяльності і спілкування. В культурі соціальна предметність має інший статус існування, ніж в практиці: тут вона не є безпосереднім вираженням основних детермінант людської діяльності. Тому культуру часто-густо характеризують виключно як «духовність», сферу ідеального, «телеологічний» процес та ін. За цим стоїть нерозуміння тієї обставини, що джерело процесу культурно-історичного розвитку приховане за формою реалізації практичних потреб, інтересів і цілей. Адже тільки «ідея практики акумулює в собі систему уявлень про рушійні сили культурно-історичного процесу»¹⁷.

Культура — це дійсне багатство людських, суспільних відносин або суспільства в цілому, взяте у специфічному ракурсі відношення особи і суспільства, особи і історії, особи до самої себе. «У найзагальнішому плані культуру... можна схарактеризувати передусім як універсальність людських сутнісних сил, які виявляються у кожному конкретному акті індивіда, зумовлюючи його власне людську *смыслову* (курс. наш — *К. Г., Л. Ш.*) забарвленість»¹⁸. Врахування цієї обставини дає змогу експлікувати мотиваційно-смыслову структуру суб'єкта культурно-історичної творчості, виявити об'єктивні і суб'єктивні її детермінації. З'ясування даного питання має велике значення для практики виховного процесу, формування в особи на основі засвоєння культурних цінностей духовних потреб і інтересів, які на соціально-психологічному рівні виступають безпосередніми інтеграторами її в соціальне ціле.

Отже, крім об'єктивних передумов формування цілісної особи, потрібна її своєрідна «суб'єктивна готовність» або внутрішня умова. Культура якраз і є тим фактором, який через свої цінності та ідеали конститує певне смыслове поле свідомості індивіда, структурує цю свідомість відповідно до об'єктивних значень і смислів світу, що відкриваються у процесі предметно-практичної діяльності. Це культурно-фундоване смыслове поле свідомості особи і становить суб'єктивну передумову надання цілісності структурі особистості і в свою чергу виступає імпульсом для подальшого оволодіння культурними цінностями. Велику роль у з'ясуванні закономірностей цієї діалектики має запропоноване О. М. Леонтьєвим (стосовно психології індивіда) розрізнення смислу і значення, а також положення про особистісну небезсторонність людської свідомості. «Особистісні смисли, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого «надіндивідуального», свого «непсихологічного» існування. Якщо зовнішня чуттєвість пов'язує у свідомості суб'єкта значення з реальністю об'єктивного світу, то особистісний смисл пов'язує їх з реальністю його власного життя в цьому світі, з його мотивами. Особистісний смисл і створює небезсторонність людської свідомості»¹⁹. На наш погляд, без урахування даного положення про смыслову активність неможливо зрозуміти і пояснити життєдіяльність особи як цілісності. Саме зацікавлена, безпосередньо особистісна участь у «подіях» соціокультурного світу формує передумови реалізації потреб особи.

¹⁷ Табачковський В. Г. Практика і культура.— Філософська думка, 1981, № 1, с. 80.

¹⁸ Там же, с. 81.

¹⁹ Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977, с. 153.

Цілісність людського світу «визначається історично конкретними формами суспільних відносин, життєдіяльності людей, рівнем розвитку людини як суб'єкта виробництва і пізнання, а також науковим, промислово-технічним і культурним базисом суспільного виробництва в цілому»²⁰. Ці зовнішні детермінанти можуть впливати на людську суб'єктивність лише «через внутрішні моральні установки людини, особи. Детермінація через мотивацію — це детермінація через значимість явищ для людини»²¹. Дане положення, як бачимо, перегукується з думкою О. М. Леонтьєва, однак тут підкреслюється не тільки активний характер відображення людиною дійсності, а й залежність цього відображення від «внутрішніх умов зовнішніх причин». З такого контексту стає зрозуміло, що значимість об'єктів особистої орієнтації має об'єктивний характер. Разом з тим вони можуть сприйматися як індивідуально неповторні, тобто як такі, що мають унікальний смисл для суб'єкта сприйняття.

Цілісність внутрішнього світу особи в аспекті відношення «людина — культура» (розпредметнення культурних значень і перетворення їх на внутрішні смислові компоненти свідомості індивіда) є певною єдністю об'єктивних значень культури і особистісного смислу. Вона виступає як націленість, смислова організація всіх пластів свідомості особи. Просторова структурованість внутрішнього світу міцно пов'язана з суб'єктивністю сприйняття і переживання власного життя у певній часовій перспективі, що й надає йому змістової і смислової цілісності.

Історично часова перспектива людського буття осмислювалась у різних формах духовно-практичного освоєння світу і суспільної свідомості — міфології, релігії, філософії, які задавали певні смислові орієнтації для окремої особи. Картини світу, що продукувались у їхніх межах, відображували певне світвідчуття індивіда, його переживання значень і смислів тієї чи тієї культури. Проте «інваріантом» усіх цих картин лишалась «смислова вісь» особистісних значень, що виникають у процесі предметно-практичної діяльності, опосередкованої певною системою суспільних відносин. Поза цією смисловою інтегрованою системою сприйняття світу життєдіяльність особи розпадається на окремі, пов'язані лише механічно, фрагменти, а особистість втрачає цілісність²². З'ясування цієї обставини важливе для розкриття цілісності і відкритості у розвитку соціокультурних систем, переходу від однієї до іншої на основі спадкоємності і збереження своєрідної смислової цілісності внутрішнього світу суб'єкта соціокультурної творчості, сприйняття і витлумачення продуктів останньої. На нашу думку, це має велике значення й для розробки принципів, форм і методів виховання особи в аспекті її цілісності, тобто формування внутрішнього світу людини, в якому знання міцно переплітаються з переконаннями, діло відповідає слову, а дія проникнута високими ідеалами суспільно-історичного і культурного творення — ідеалами комуністичного світогляду і свідомості. Цілісна особа, розглянута з боку її загальних, сутнісних характеристик, не завжди повною мірою втілюється в кожній конкретній людині. Постає завдання «довести» розвиток кожного конкретного індивіда до цілісного сутнісного самовираження. Головним тут є формування високих духовних потреб та інтересів людей і їх задоволення. Соціалістична і комуністична організація суспільного життя націлює на найповнішу реалізацію людських сутнісних сил, цілісного розвитку її внутрішнього світу. Взагалі історична тенденція розвитку особи полягає в тому, що дедалі більше людей реалізують

²⁰ Див.: *Человек и мир человека*. /Ред.— В. И. Шинкарук и др. Киев, 1977, с. 163.

²¹ Див.: *Рубинштейн Л. С. Проблемы общей психологии*. М., 1976, с. 288.

²² «Ціле називається механічним, якщо окремі елементи поєднані лише у просторі і часі зовнішнім зв'язком, а не проізазані внутрішньою єдністю смислу» (*Бахтин М. М. Естетика словесного творчества*. М., 1979, с. 5).

свою сутність цілісно. Насамперед це виявляється у соціалістичному суспільстві, яке провадить політику, спрямовану на всебічний розвиток людської особи, створення оптимальних умов і можливостей для її цілісної реалізації.

* * *

На етапе розв'язаного соціалізму підвищується роль культури в формуванні і вихованні всесторонньої, гармонічної і цілісної людини. Речі йде про виховання ідейно-політичної, трудової і нравственно-естетичної культури кожного людини, підвищення його відповідальності і дисципліни як фактора високого самосвідомості людини. Исследование формирования целостности личности предполагает диалектико-материалистический анализ объективированных форм предметной деятельности и субъективных (личностно-значимых) интересов и потребностей, благодаря которым происходит совпадение или несовпадение личного и общественного, индивидуального и коллективного.

В классовом обществе культура противостоит живой творческой деятельности как овеществленная и отчужденная сила. Поэтому на личностном уровне неизбежны конфликты самосознания и общественного сознания, индивидуальной психики и общественной психологии групп, масс, классов. В социалистическом обществе культура выступает как условие и предпосылка всестороннего и гармонического развития индивида в целостную личность.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1981—1982 роках.

- АКОПОВ М. А. Формирование нового человека — важнейшая задача коммунистического строительства.—Киев: О-во «Знання» УССР, 1981.—25 с.
- БАШТАНИК В. П. Соціально-економічні аспекти соціалістичного способу життя на селі.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—47 с.
- БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф. Праця та релігія.—К.: Наук. думка, 1981.—207 с.
- БЕЛЯКОВ Г. Ф. Ідеологія братерства.—К.: Політвидав України, 1981.—79 с.
- БИЧКО І. В. Віч-на-віч з майбутнім: (Криза буржуаз. і торжество соц. способу життя в сучас. світі).—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.—48 с.
- БОГИНЯ Д. П. Эффективность общественного труда в условиях развитого социализма: (Пробл. теории и практики).—Киев: Наук. думка, 1982.—317 с.
- БУСЛИНСКИЙ В. А. XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества.—Киев: О-во «Знання» УССР, 1982.—20 с.
- ВАСИЛЬЕВ О. М., БОГИНЯ Д. П., УКРАИНСКИЙ В. П. Труд и социалистический образ жизни.—Киев: Политиздат Украины, 1981.—181 с.
- Вопросы научного коммунизма: Респ. междувед. науч. сб./Редкол.: Хижняк В. П. (отв. ред.) и др.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—
- Вып. 47. Мировой революционный процесс и идеологическая борьба двух систем на современном этапе, 1981. 138 с.
- Вып. 48. Социально-творческая сущность развитого социализма, 1981. 144 с.
- Вып. 49. Актуальные проблемы коммунистического строительства, 1981. 110 с.
- Вып. 50. Развитие теории научного коммунизма в решениях XXVI съезда КПСС. 1982. 140 с.
- Вып. 51. Социально-политические проблемы советского села в свете решений XXVI съезда КПСС. 1982. 117 с.
- Вып. 52. Интернационализация общественной жизни в условиях развитого социализма. 1982. 129 с.
- ГЕРАСИМОВ Е. Н. Диалектика содержания и характера труда в условиях развитого социализма.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—117 с.
- ГОРАК Г. І. Духовне життя трудящих у соціалістичному суспільстві.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.

(Продовження на с. 82)

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІАЛЬНИХ ФОРМ ФІЛОСОФІЇ, СВІТОГЛЯДУ І КУЛЬТУРИ

(Значення наукового розуміння практики
для аналізу проблеми категорій)

Розв'язання проблеми співвідношення категоріальних форм людського світосприймання, різноманітність яких відтворює весь спектр способів освоєння світу людиною, проблеми, розгляд якої розпочато в нашій попередній статті з цієї теми*, не обмежується самим по собі визнанням практичної зумовленості категорій. Це зрозуміло, оскільки практика в її діалектико-матеріалістичній інтерпретації є принцип, який розгортається в систему уявлень про місце людини в світі та всі форми людського світовідношення.

З огляду на це звернемо увагу на одне з питань, яке безпосередньо стосується евристичної значущості ідеї практики в дослідженні проблеми категорій.

У «Філософських зошитах» В. І. Леніна при аналізі притаманної Гегелю тенденції «підвести» людську практику під логічні категорії мислення, а точніше — звести практику до останніх, сформульовано істотну методологічну вимогу — «перевернути»¹. Таке перевертання, однак, передбачає не зведення категоріального ладу людської свідомості до практики, воно, як свідчить увесь зміст філософської спадщини В. І. Леніна, орієнтує на послідовне виведення з практики багатогарової структури людського світосприймання.

Що означає вимога «перевернути» уявлення про співвідношення практики та категорій стосовно принципу субординації — визначального принципу співвіднесення різних способів категоризації дійсності у класичному буржуазному раціоналізмі? Чи не достатньо було здійснити таке перевертання, залишивши недоторканим сам субординаційний підхід до співвіднесення різних способів категоризації світу, і всупереч тенденції, що переважала в класичних ідеалістично-раціоналістичних уявленнях про категорії, — підмінити категоріальні форми філософії категоріями світогляду або категоріями культури? Чи не містить у собі саме поняття «східці виділення людини з природи» подібної субординаційної спрямованості, чи не орієнтує воно саме на фіксацію «нижчих» і «вищих», «менш досконалих» та «більш досконалих» способів категоризації світу в людській свідомості? А може, коли йдеться про співвідношення категоріальних структур філософії, світогляду та культури, маються на увазі передусім східці, фази, рівні у межах кожного зі згаданих способів категоризації?

Свідченням актуальності перелічених питань є, на наш погляд, деякі наслідки тих спроб «перевертання» класичних ідеалістично-раціоналістичних уявлень про категоріальні форми світосприймання, що здійснені в сучасній буржуазній філософії.

Річ у тім, що чимало таких спроб також пов'язані з апеляціями до практики. Наслідки ж їх зумовлені тією обставиною, що ті, за словами К. Маркса, «містерії, які заводять теорію (в даному разі тео-

* Див.: Філосо. думка, 1982, № 4, с. 21—33.

¹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 160.

рію категорій.—В. Т.) в містицизм», дістають своє розв'язання не в будь-якій апеляції до практики, а в науковому «розумінні цієї практики»², тобто завдяки з'ясуванню фундаментальних властивостей останньої.

Без наукового розуміння специфіки практики визнання практичної зумовленості категоріальних форм світосприймання обертається черговим варіантом їх містифікації.

Про це можуть свідчити вже перші прагматичні декларації, спрямовані проти класичних ідеалістично-раціоналістичних спроб субстанціалізації свідомості та відповідних їм уявлень про категорії. Наголошуючи на тому, що свідомість — це лише те, що «освітлює» сферу кожної конкретної діяльничної ситуації, засновники прагматизму запропонували «видобувати» з кожного загального поняття лише його «практичну наявну вартість», витлумачуючи систему таких понять, як «збрую», що в неї ми «запрягаємо» реальність, «аби було зручніш нею правити»³. За всіх модифікацій такого підходу, здійснюваних згодом представниками філософії прагматизму і близьких до неї сучасних буржуазних течій, він не долає меж суто операціоналістського трактування категорій, заснованого на зведенні їх змісту до практичної діяльності, позбавленої її соціокультурної масштабності й універсальності. Вузкопрагматично тлумачиться також і діяльнична сутність людської свідомості. Інакше кажучи, сучасна буржуазна філософія не долає, а навпаки, демонструє своєрідну «обернену форму» тих методологічних ускладнень, що з ними зіткнулась класична буржуазна філософія, застосовуючи вироблений нею діяльничний підхід до з'ясування особливостей людського світвдіння,— ускладнень, спричинених підміною предметно-матеріальних властивостей практики властивостями духовної діяльності. Натомість пропонується «визнання» пріоритету предметно-матеріального статусу практики, однак, з такої матеріальності вилучають те, що робить її соціальною матеріальністю.

Чи справді така важлива для методологічного аналізу специфіки практики та практичної зумовленості категоріальних форм світосприймання шойно згадана метаморфоза діяльничного підходу до тлумачення категорій?

Відповідь на це питання може дати докладний розгляд одного з вихідних постулатів, що на ньому ґрунтуються прагматистські та споріднені з ними сучасні буржуазні концепції категорій,— «*покладіть в основу дію, і форма інтелекту сама з неї випливе*»⁴. Назвемо його «постулат 1».

За зовнішньою прозорістю й позірним радикалізмом такого методологічного прийому (стосовно класичної ідеалістично-раціоналістичної субстанціалізації свідомості) криється досить витончена містифікація питання про практичну зумовленість категоріальних форм світосприймання. На перший погляд, діяльність тут розглядається мало не матеріалістично: як виробництво, засноване на здатності людини перетворювати навколишній світ, забезпечуючи таке перетворення тим, «щоб матерія діяла на матерію», тобто виготовленням неорганічних знарядь праці, більше того, виробленням знарядь за допомогою знарядь та ін.⁵ Але чи можливо з перелічених форм діяльності самих по собі вивести категоріальні форми людської свідомості?

Щоб зрозуміти цю обставину, слід передусім звернути увагу на те, чи вичерпують такі форми діяльності всю сферу предметно-матеріального освоєння світу людиною. Адже постулювання цієї вичерпності проймає кожну з подібних буржуазних концепцій практики.

² Маркс К. Тези про Фейербаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 3.

³ Джемс У. Вселенная с плуралистической точки зрения. М., 1911, с. 38, 137.

⁴ Бергсон А. Творческая эволюция. Соч. СПб, 1913, т. 1, с. 134.

⁵ Там же, с. 166, 122—124.

Справжній же соціокультурний зміст згаданих вище людських здатностей може бути досягнутий лише за умови, коли аналіз матеріально-речових компонентів людської життєдіяльності послідовно доводиться до з'ясування особливостей соціальної предметності, у структурі якої матеріально-речові чинники постають як підпорядковані чинникам матеріально-неречовим.

Тут ми знову повертаємося до питання, що розглядалося в попередній статті, про специфіку всезагальності людського світовідношення, яка відображується, виражається у категоріальних формах свідомості. Коли йшлося про «класичний» ідеалізм, було показано, що притаманна йому субстанціалізація теоретичної форми всезагальності суспільної сутності людини ґрунтується на нехтуванні сукупністю тих відносин, які формуються на основі реальної колективності індивідів у процесі їх предметно-практичної діяльності і які К. Маркс називав «живою формою» всезагальності людського світовідношення.

Приклад сучасних різновидів ідеалізму свідчить про те, що нехтування змістом людської діяльності, пов'язаним зі специфікою суспільних відносин, змістом, який визначає особливості соціальної предметності і становить її смислоутворююче ядро, можливе і тоді, коли визнається пріоритет предметно-матеріального освоєння світу людиною. Таке «визнання» є формою більш завуальованих (порівняно з традиційною ідеалістичними) спроб дискредитації предметно-матеріальної діяльності.

Адже така діяльність набуває справжньої всезагальності і, відповідно, статусу практики, лише завдяки тому, що всезагальні форми предметно-матеріального перетворення навколишнього світу переростають у форми саморозвитку людини — суб'єкта діяльності. А це можливе тільки через «винесення» предметного змісту людської діяльності «в стихію всезагальності» (Гегель), трансформації його у суспільні відносини.

Саме на основі такої трансформації виникає, функціонує і розвивається людська свідомість, всезагальність якої є, за словами К. Маркса, духовним вираженням того рівня світовідношення, якому властива «жива форма» всезагальності реальної предметно-перетворюючої діяльності — «реальна колективність» як «безпосереднє вираження» суспільної сутності людини «в самому змісті... діяльності»⁶.

Інакше кажучи, всезагальність як характерна властивість людської практики завжди невіддільна від іншої її властивості — безпосередності. І репрезентується ця єдність не просто тим, що всезагальні форми перетворюючої діяльності мають тут предметно-матеріальний характер, а соціально-предметною специфікою такої матеріальності, тобто безпосередністю вираження суспільної сутності людини у самому змісті предметно-матеріальної діяльності. У названій невіддільності властивостей всезагальності та безпосередності — одна з методологічних «таємниць» проблеми практики.

Отже, з'ясувати специфіку всезагальних форм свідомості неможливо, не враховуючи постійний «перебіг» способів перетворення людиною матеріально-речовинних структур навколишнього світу — і способів перетворення тих структур, що уособлюють суспільну сутність людини, способів саморозвитку людини як суб'єкта світовідношення. Саме завдяки цьому будь-яка конкретна діяльнісна ситуація, будь-який знаряддевий вплив людини на навколишній світ невіддільні від універсального соціокультурного контексту діяльності, від її гуманістичних смислів.

Якщо ця обставина не враховується або містифікується, що властиве сучасним різновидам ірраціоналізму, то розглянутий нами ра-

⁶ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 110.

ніш «постулат 1» переростає у другий постулат, заснований на твердженні про те, нібито людський розум, який орієнтується на виробничознаряддеве освоєння світу, змушений завжди послуговуватися «механічними уявленнями», які «з неминучістю мають штучний і символічний характер» і тому нехтують плинністю освоюваного людиною світу. Такі штучно-символічні засоби світосприймання, категорії — свого роду «духовний еквівалент» штучних знарядь праці нібито підмінюють згадану плинність її «практичним еквівалентом» — калейдоскопом «нерухомих частин»⁷.

Не спиняючись докладно на питанні, наскільки подібні твердження містифікують властиву людському мисленню діалектику понять, зосередимо увагу передусім на вихідній методологічній передумові такого погляду, що корениться в неправильному розумінні діалектики самої практичної діяльності, яка зумовлює органічний взаємозв'язок в уявленнях про навколишній світ не тільки тих елементів, що «співвідносні нашій здатності діяти» обмеженим чином (Бергсон), а й тих, які пов'язані з досягненням універсальних об'єктивних закономірностей світу загалом, елементів, що в свою чергу невіддільні від соціокультурної масштабності й універсальності людської практики.

Нехтування універсальністю практики, репрезентованої здатністю поєднувати перетворення природи, суспільних відносин і самого суб'єкта діяльності, або ж зведення цієї універсальності лише до «перебігу» відчужених форм такого перетворення (а саме в такому напрямі було згодом модифіковано буржуазною свідомістю бергсонівське трактування практичного освоєння світу людиною), і призвели до формування в сучасній буржуазній філософії третього постулату щодо специфіки категоріальних форм людського світосприймання. Постулат 3: «помилляються... філософи, які переносять у сферу умоспоглядання той прийом думки, що його створено для дії»⁸. Щоправда, «помилковими» в такому разі доводиться визнати будь-які добергсонівські філософські концепції категорій, бо вони постають як «неправомірна універсалізація» категоріальних форм, застосованих лише до утилітарно-виробничого «препарування» світу⁹. Надалі такий підхід до засобів категоріального членування світу буде розгорнуто в хайдеггерівську критику «метафізичного» світосприймання, заснованою на протиставленні суб'єкта перетворюючої діяльності її об'єктові і в пропонувану ним альтернативну концепцію «дометафізичної єдності людини з буттям».

«Альтернативою» в подібних випадках є не що інше, як філософське осмислення людського світовідношення, яке орієнтоване лише на досягнення нескінченної плинності світу, можливе тільки внаслідок відмови від «механічних уявлень», що їх втіленням є нібито сам принцип категоризації, притаманної і практиці, і пізнанню. В методологічному плані, отже, відбувається зміщення акцентів з невіддільних від опосередковуючої діяльності категоріальних форм людського світосприймання — на «безпосередні дані свідомості». Їх найповнішим уособленням вважають глибинне людське «я», категоріальна репрезентація якого іменується, скажімо, Бергсоном лише його «зовнішньою», «соціальною репрезентацією». Інтимне ж буття «я» тотожне «чистій плинності», що є найбільш безпосереднім виявом людської суб'єктивності¹⁰.

Як бачимо, з тлумачення «дії», покладеного в основу розгляду свідомості у постулаті 1, «впливли» лише такі характеристики категоріальних форм людського світовідношення, згідно з якими практич-

⁷ Див.: Бергсон А. Творческая эволюция, с. 3, 136.

⁸ Там же, с. 136.

⁹ Там же, с. 174.

¹⁰ Бергсон А. Непосредственные данные сознания. (Время и свобода воли.) — Собр. соч., СПб, т. 2, с. 166, 167.

на зумовленість свідомості постала як її практична обмеженість (постулат 2), а традиційний інтерес філософії до питання про взаємозв'язок категорій з людською діяльністю виявився повністю дискредитованим (постулат 3). Починають з «визнання» практичної зумовленості категоріальних форм свідомості, а кінчають... нехтуванням практичної зумовленості філософських категорій.

Аналіз трьох наведених постулатів дає можливість зрозуміти світоглядні й методологічні передумови тієї переорієнтації, що її зазнала буржуазна філософська свідомість мірою еволюції від «класичних» до сучасних своїх різновидів, зокрема, в тлумаченні питання про способи категоризації світу людиною.

Основна світоглядно-методологічна хиба, яка в різних модифікаціях притаманна всім сучасним буржуазним філософським концепціям категорій, пов'язаним з намаганнями визнати роль практики у процесі освоєння світу людиною, — це підміна питання про соціально-практичну сутність людини питанням про «соціально репрезентацію» людської сутності. Соціально-практичне тлумачиться тоді як щось виключно зовнішнє щодо індивіда, а практика, яка внаслідок свого знаряддевого характеру немовбито «узурпує» функції суб'єкта діяльності, стосовно цього останнього постає як «антипрактика»¹¹.

Невід'ємна риса подібних тлумачень предметно-матеріальної діяльності — містифікація такої її властивості, як всезагальність, шляхом ототожнення останньої тільки з її відчуженими формами. У витлумачення всезагальності способів світосприймання «філософією життя» й екзистенціалізмом не випадково переважає тенденція, що набула найчіткішої концептуалізації у представників Франкфуртської школи, — виголошення всезагальних форм свідомості «ідеальним інобуттям» «репресивною» щодо індивіда відчужено-всезагальною сутністю предметно-практичного освоєння світу людиною.

Саме цими світоглядно-методологічними передумовами зумовлюється зміщення акцентів у тлумаченні способів людського світосприймання з субстанціалізації всезагальних форм свідомості на її «безпосередні дані», що притаманне ряду течій сучасної буржуазної філософії на відміну від її класичного етапу. Зрозуміло, що таке зміщення чи не найбільшою мірою зачепило розуміння категоріальних форм світосприймання.

Йдеться про те специфічне «перевертання» домінуючого в домарксистській філософії субординаційного підходу до різних способів категоризації, наслідком якого стало властиве багатьом представникам сучасної буржуазної філософії недооцінювання пізнавальних функцій категорій (адже такі функції нібито «обмежені» практичною зумовленістю пізнання) і висунення на перший план їх світоглядних функцій. Проте останні пов'язують не з предметно-матеріальним освоєнням світу людиною, а з відособленим від нього (аж до протиставлення) практично-духовним освоєнням світу, яке в свою чергу зводять до сукупності індивідуальних емоційно-психологічних переживань.

Тим самим унеможливорюється наукова постановка і розв'язання цілком реальної проблеми, що перед нею свого часу виявилась безсилою класична буржуазна філософія, — осягнення якісної своєрідності світоглядної свідомості та її категоріальних форм. Не збагнувши ж справжньої суті світоглядних категорій, неможливо рухатися далі вглиб аналізу ієрархії категоріальних форм світосприймання — до з'ясування специфіки категорій культури, оскільки останні найбільшою мірою «укорінені» саме в предметно-матеріальне освоєння світу, в людську практику.

Відзначимо з цього приводу, що й відверте нехтування практичною зумовленістю категорій і «визнання» такої зумовленості ціною

¹¹ Див. зокрема: *Sartre F.-P. Critique de la raison dialectique*. P., 1960, p. 232.

неприпустимого звуження соціокультурної масштабності предметно-матеріальних властивостей людської практики — дві сторони тієї самої методологічної установки, властивої ідеалістичній філософії.

З огляду на розглянуті вище особливості ідеалістичної містифікації питання про співвідношення практики і категорій стає очевидною методологічна безперспективність альтернативних щодо концепції категорій класичної буржуазної філософії спроб її переосмислення у напрямі дослідження специфіки різних форм категоризації дійсності шляхом ідеалістичного тлумачення проблем теорії культури. Зокрема, коли Г. Ріккерт намагається визначити своєрідність світоглядних категорій через протиставлення їм всезагальності логічних форм мислення, які, на його думку, є засобами «спрощення екстенсивної та інтенсивної багатоманітності світу» з метою надання йому «зручної» для нашого пізнання «форми», коли він протиставляє способам світосприймання крізь призму «родових понять» ті способи, що «не роз'їдені абстрактним мисленням» та здійснюються «реальною людиною» крізь призму емоційно-вольових та оцінних реакцій¹², то за такою спробою досить виразно проступає та лінія тлумачення практичної природи категорій, що властива і Бергсонові, і Сартрові, і франкфуртцям, і близьким до них концепціям у сучасній буржуазній філософії. Коли ж В. Віндельбанд, намагаючись уникнути загрози суб'єктивізму і поновити в правах всезагальність способів категоризації дійсності, лише про те, що спочатку індивід «переживає все, залишене світовим розумом у його конечній свідомості», а потім намагається показати, як «шляхом зворотного сходження» цей індивід знову повертається до царини «всезагальної значущості в її чистоті», — то єдиним засобом порятунку всезагальних форм світосприймання стає уподібнення їх якимсь «абсолютним апіорі», — що нібито утворюють «іадісторичні ціннісні зв'язки і лише згодом «ставляться у відношення до заповненого змістом історичного життя»¹³. Очевидно, що саме тому «філософія культури» неокантіанців фактично не дійшла до розгляду питання про категорії культури, загрузнувши в апіористському тлумаченні світоглядних категорій. Однак постулювання апіорності останніх аж ніяк не перешкоджало їх подальшій суб'єктивізації, здійсненій, зокрема, згодом екзистенціалістами.

Такої суб'єктивізації зазнали передусім традиційні філософські категорії.

У різновидах «філософії життя», в персоналізмі, екзистенціалізмі, герменевтиці переважає тенденція або підпорядковувати пізнавальні функції цих категорій їх світоглядним функціям — у вищезгаданому суб'єктивістському розумінні останніх, або взагалі підмінити філософські категорії «світоглядними екзистенціалами», що репрезентують різні емоційно-психологічні реакції індивіда на навколишній світ.

Сам світ людини тоді тлумачиться як «фрагмент універсуму, що зазнає дії оцінного бажання», предметне середовище, смислово визначення якого є лише «відблиском персонального (особистісного) буття, що розміщує речі в грандіозному русі оцінки»¹⁴. Категоріальну структуру людського світосприймання зведено тут до категоріальної структури світоглядної свідомості, проте остання, підкреслимо, позбавляється свого об'єктивного змісту. Характерно, що за такого розгляду з категорій елімінують об'єктивно-всезагальну визначеність не тільки природного, а й суспільно-історичного буття, людської практики.

Критичне переосмислення традиційних уявлень про категорії обертається тоді суб'єктивістською трансформацією філософських

¹² Ріккерт Г. Границы естествонаучного образования понятий. СПб, 1903, с. 39, 38, 305, 44.

¹³ Віндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм. М., 1910, с. 13; Ріккерт Г. О системе ценностей. М., 1914, кн. 1, с. 50.

¹⁴ Mounier E. Traité du caractère. Oeuvre. P., 1961, v. 2, p. 76, 78.

універсальній. Такої трансформації зазнають передусім категоріальні визначення, що фіксують об'єктивні форми існування матерії — простір і час. Зокрема, в екзистенціалізмі та персоналізмі їх зведено до «особистісного переживання світу», репрезентованого «складним та нероз'єднаним категоріальним комплексом «я-тут-тепер» (*moi-ici-maintenant*). Посилаючись на бергсонівське заперечення простору й часу поза життям і поділяючи його намагання звести зміст людського світосприймання до «безпосередніх даних свідомості», представники цих філософських течій ігнорують не тільки об'єктивно всезагальні форми буття взагалі, а й ту об'єктивно-всезагальну визначеність людської діяльності, що набуває статусу безпосередньої дійсності, яка виходить за межі людської свідомості, визначаючи будь-які її форми, — об'єктивно-всезагальну визначеність практики. Намагаючись подолати «класичну» субстанціалізацію форм теоретичного освоєння світу людиною, сучасні буржуазні філософи не уникають іншої крайності — субстанціалізують практично-духовне освоєння світу, різновиди «інтимного буття нашої діяльності», зведеної до способів «переживання її виходу назовні»¹⁵. Абсолютизації піддаються ті сторони категоріальних визначень простору і часу, які похідні від діяльності, нехтується та обставина, що сама діяльність розгортається у просторі і часі, натомість же гіпертрофується факт переживання людиною простору і часу як розгортання її суб'єктивно-особистісних задумів і можливостей у відриві від об'єктивних закономірностей суцього¹⁶.

Зазначимо, що заперечення викликає не саме по собі звертання до категоріальної структури світоглядної свідомості, зокрема такого її рівня, як особистісне переживання світу, а насамперед абсолютизація цього рівня. Адже головне в такому разі — чітко визначити місце кожного з подібних рівнів у цілісному процесі предметно-матеріального і духовного освоєння людиною освіти. Субстанціалізація ж суб'єктивних властивостей особистісного світопереживання унеможлиблює розуміння і об'єктивної детермінованості різних способів світосприймання, і їх взаємозв'язку та зворотного впливу на об'єктивні форми людської практики. Бо і категорії «сподівання» та «надії», з допомогою яких персоналісти хочуть розкрити специфіку світоглядно-особистісного змісту категорії часу, і всі інші подібні категоріальні визначення настільки пов'язані з об'єктивними формами людської діяльності, що нехтування цією обставиною означає спотворення їхнього змісту.

Такі феномени духовного життя, як «сподівання», «надія» та ін., формуються тільки в процесі предметно-перетворюючої діяльності людини, що об'єктивно «подоює» світ на світ дійсного та можливого. Суб'єктивне переживання людиною минулого (як реалізованих або втрачених можливостей) і майбутнього (як можливого, бажаного й сподіваного) зумовлюється об'єктивним світом творчої діяльності людини, «світом реальних можливостей, що приховані умовами людської життєдіяльності і визначаються об'єктивними закономірностями цього світу»¹⁷. Взаємодія останніх з людською активністю відбувається у реальній практичній життєдіяльності, поза якою психологічне переживання минулого, сучасного і майбутнього стає просто відірваним від реальності мрійництвом. Оскільки ж діяльність здійснюється в об'єктивних просторово-часових вимірах конкретно-історичних способів суцільного буття, вона завжди набуває всезагальних форм, щонайменше зумовлюються форми людського світосприймання.

¹⁵ Ibid. p. 299.

¹⁶ Див.: *Landsberg P.-L. Problemes du personalisme*. P., 1952, p. 113.

¹⁷ *Шинкарук В. И.* Философия и мировоззрение. — В кн.: *Человек и мир человека*. Киев, 1977, с. 11. Див. також: *Шинкарук В. И.* Категориальная структура научного мировоззрения. — В кн.: *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. Киев, 1981, с. 22.

Саме тому категоріальна структура світоглядної свідомості не зводиться лише до способів суб'єктивно-особистісного переживання окремим індивідом своїх реакцій на світ, вона містить передусім загальнозначущі засоби «членування» цього світу в людській свідомості, ідеальні схеми активного впливу людини на світ, схеми цілепокладання, пов'язаного з наявністю у свідомості категоріальної форми можливості, яка зумовлюється всезагальними способами діяльності, реальним процесом відкриття і створення об'єктивних можливостей та перетворення їх у дійсність¹⁸.

Отже, об'єктивні форми практики — та реальна основа, що нею не просто зумовлюються, а що в неї «вкорінені» різноманітні категоріальні форми людського світосприймання. Способами цієї вкоріненості в практику і визначаються типологічні відмінності згаданих форм.

Нехтування універсальністю незвідних до їх відчужених виявів об'єктивних предметно-матеріальних властивостей практики, якщо воно до того ж поєднується з намаганням подолати традиційну ідеалістичну субстанціалізацію категоріальної структури пізнавальної діяльності, неминуче обертається суб'єктивістською містифікацією світоглядних категорій. Більше того, якщо в такому разі в поле зору потрапляють категорії культури, — вони поділяють таку ж долю.

Переконаливе свідчення сказаного — екзистенціалістське трактування категоріальних форм світогляду. Якщо, не претендуючи на вичерпну повноту, згрупувати вихідні світоглядні категорії, що до них вдаються екзистенціалісти відповідно до свого розуміння послідовності найтиповіших ситуацій людського світовідношення, то отримуємо приблизно таку «логіку світопереживання»: «*нудота*» (у Сартра це — відчуття, що виникає під час контакту людини з «неозначеною матерією», тобто ще не освоєними нею фрагментами об'єктивної реальності); «*страх*» (у М. Хайдеггера — фундаментальне переживання, що забезпечує «аутентичне» осягнення людиною свого місця в світі); «*стурбованість*», потрійній структурі якої («буття-в-світі», «забігання вперед», «буття-при-внутрішньосвітовому-сущому») відповідають три модуси часовості — минуле, майбутнє, сучасне; «*несправжнє існування*», що його пов'язують з переважанням орієнтації на останній з названих модусів часовості, внаслідок чого людину поглинає буденність, характерні ознаки якої — всевладдя «*передсудів*», «*цікавості*», «*двозначності*». Фактично всі ситуації людського світовідношення, концептуалізовані у виділених нами поняттях, розглядаються тут як такі, що не долають меж буденності; єдиний засіб такого подолання — це так звані граничні ситуації, щодо тлумачення яких поміж екзистенціалістів наявні розбіжності: «смерть, страждання, боротьба, провина» (К. Ясперс), анархістський «бунт» (Сартр) чи «велика відмова» (Г. Маркузе) та ін. Категоріальні ж форми світосприймання, що фіксують фундаментальні схеми реальної предметно-перетворюючої діяльності, яка змінює світ (скажімо, «потреба, мета, проект» у Сартра та ін.), виявляються тут похідними від перелічених і деяких інших «екзистенціалів», що фіксують світовідчуття індивіда, який постійно переживає свою «закинутість до чужого йому світу». Тому вони також або суб'єктивізуються, або зображуються як ідеально-всезагальні форми реальної «логіки самовідчуження» людини в предметно-матеріальних способах освоєння світу, в об'єктивних формах соціальності.

Якщо в такому контексті виникає питання про особливості більш глибокого, порівняно з світоглядною категоризацією, категоріального членування світу, тобто про категорії культури, — то їх укоріненість в практику трактують як укоріненість у структуру відчуженої діяльності, репресивної щодо людської сутності (саме тому Сартр іменує її «антипрактикою»).

¹⁸ Див.: Яценко А. И. Социально-практическая природа и мировоззренческая функция категорий как форм познания, сознания и целеполагания. — Там же, с. 195, 203.

Зважаючи на ту обставину, що серед категоріальних форм є такі, які функціонують водночас і як філософські категорії, і як категорії світогляду, і як категорії культури, відзначимо, однак, що усунути з порядку денного питання про співвідношення всіх названих форм фактично неможливо. Найпереконливішим доказом цього є категорія, до якої ми вже звертались у попередній статті, коли йшлося про класичну буржуазну філософію,— категорія праці. Ідеалістичний раціоналізм гносеологізував названу категорію, абсолютизуючи позитивну сторону абстрактно-духовної праці. Розглянувши ж нами вище різновиди сучасної буржуазної філософії «екзистенціалізують» цю категорію, абсолютизуючи негативну сторону відчуженої праці, ототожнювану з матеріально-виробничою діяльністю. Як у тому, так і в іншому випадку зміст поняття праці як однієї з вихідних культурологічних категорій спотворюється.

Аналогічних ситуацій можна навести чимало. І свідчать вони, на наш погляд, про одне: подібно до того, як класична буржуазна філософія, гносеологізуючи категорії світогляду і культури, все ж не змогла «закрити» питання про їх якісну своєрідність, сучасна буржуазна філософія, «екзистенціалізуючи» категоріальні форми за рахунок «витіснення» їх пізнавальних функцій функціями практично-духовними і тим самим нібито розв'язуючи питання про співвідношення філософських і світоглядних категорій, залишає, однак, нерозв'язаним питання про сутність категоріальних форм культури.

Складність ситуації в тому, що для самої постановки питання про категорії культури виявилось зовсім недостатнім ні «перевертання» субординаційного підходу до форм світосприймання, ні перевертання уявлень про співвідношення цих форм з практичною діяльністю, що їх було запропоновано вищезгаданими сучасними буржуазними філософськими течіями на противагу класичним філософським концепціям. Безперспективність тих альтернатив, які виникли в ході такого перемислення співвідношення різних категоріальних форм, особливо відчутна на прикладі екзистенціалістського тлумачення категорій, перед яким «виникло завдання, заздалегідь нерозв'язне в рамках його теоретичної платформи: інакше задати людину в культурі, відмовитися від її «персональності», «індивідності» як само- і першоочевидності для теоретичного мислення...»¹⁹. Відзначимо, що це завдання виявилось нерозв'язним не тільки для екзистенціалізму, а й для всіх тих напрямів, які становили об'єкт нашого попереднього розгляду.

Досить масштабною спробою подолати вищезгадану обмеженість уявлень про співвідношення категоріальних форм світосприймання є тенденція, яка в методологічному плані найбільш співзвучна «філософії символічних форм» неокантіанця Е. Кассіра. Ним було піддано критиці погляди, згідно з якими ті форми світосприймання, що мають символічний характер (див., зокрема, наведені раніше міркування Бергсона), є з неминучістю «механічними» і тому непридатними для забезпечення адекватності світосприймання. Досить гостро критикував Кассіра і недооцінювання всезагальності категоріальних форм, наголошуючи разом з тим, що цю всезагальність аж ніяк не вичерпує «універсальність логічної форми». На противагу згаданим концепціям Кассіра за визначальною ознаку сутності людини висуває її здатність до різних форм «опосередкованого» світовідношення шляхом «символотворення», розглядаючи різноманітність способів останнього як передумову і реальної багатоманітності культури, і взаємодії різних способів категоризації світу в людській свідомості.

Ідея про «символотворюючу» сутність людини активно використовується у філософії структуралізму, представники якої вперше в буржуазній філософії здійснили спробу перейти від розгляду катего-

¹⁹ Див.: Автономова Н. С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. М., 1977, с. 24.

ріальних форм філософії та світогляду — до осмислення найбільш прихованих («ментальних») категоріальних структур, що репрезентують первинні ознаки культури.

Характерна риса таких структур — те, що вони виявляються не на рівні рефлексії, а на рівні «досвіду, що переживається». Намагаючись осмислити ці феномени як продукти культуротворчої діяльності, що мають всезагальну форму для певних історичних періодів, структуралісти прагнуть уникнути і їх «раціоналізації», властивій «класичному» ідеалізму, і їх суб'єктивізації, особливо характерної для «філософії життя» і екзистенціалізму. Основне завдання, висунуте засновником структуралізму К. Леві-Стросом, — виявити такі форми світосприймання, що утворюють своєрідну «логічну архітектуру» культури передусім шляхом виявлення прихованих структур так званої первологіки, які, на думку Леві-Строса, продовжують функціонувати і на рівні розвинутої свідомості²⁰.

Орієнтація на такі форми, на нашу думку, важлива з погляду можливостей для осмислення питання про специфіку категорій культури під кутом зору розкриття особливостей їх «вплетеності» у «мову реальної життєвості», практичну життєдіяльність. Проте реалізація таких можливостей перебуває у прямій залежності від з'ясування найхарактерніших властивостей самої практики, можливого тільки завдяки осмисленню генезису конкретно-історичних типів практики і невіддільної від такого генезису діалектики суспільного буття та суспільної свідомості. Вивчення ж розвитку форм практичної життєдіяльності було з самого початку вилучено структуралістами зі сфери їх наукового інтересу, що не могло не позначитись на розумінні категоріальних форм культури.

Водночас розгляд форм первісного мислення дозволив отримати деякі результати, досить продуктивні щодо проблеми способів категоризації дійсності у людській свідомості. Для «первологіки» підкреслює Леві-Строс, характерна здатність «організовувати» чуттєвий світ у «чуттєвих термінах», «чуттєвих характеристиках природних об'єктів».

Найважливішим є те, що ці природні характеристики набувають в такому разі не природного, а специфічно-культурного статусу, оскільки з них утворюються культурні системи символів.

З огляду на зазначену обставину важливо, що зафіксовані Леві-Стросом категорії «первологіки» — несвідомі, найбільш абстрактні логіко-семантичні пласти культури, які утворюють бінарні пари, опозиції протилежних ознак, — охоплюють дві групи форм «культурсимволізації». З одного боку, — це бінарні опозиції суто природних властивостей, що набули культурогенного характеру: «верх — низ», «рослине — тваринне», «живе — неживе», «чоловіче — жіноче» та ін. З другого — категоріальні пари, які фіксують сам процес «переходу» природи в культуру, репрезентуючи виділення людини з природи через введення правил життєдіяльності, що не зумовлені міркуваннями біологічної необхідності. Вихідною серед цієї групи культурних символів є у Леві-Строса бінарна пара «сире — варене» (оскільки кухня, на його погляд, — «первосимвол» культури), як завершальна ж, мабуть, може розглядатися категоріальна опозиція «звіринне — людське».

Звичайно, можна сперечатися щодо того, які саме з таких категоріальних форм слід кваліфікувати як власне категорії культури: саме тому, зокрема, у наступних структуралістських розробках, особливо в запропонованій М. Фуко концепції «епістем», притаманних різним історичним типам культури, використовуються інші категорії, такі як «слова — речі», «праця» та ін. Однак структуралістські пошуки засвідчили принаймні обмеженість тих тенденцій у сучасній буржуазній філософії, представники яких «загрузли» в суб'єктивістському трактуванні світоглядних категорій, загостривши для буржуазної свідомості

²⁰ Див.: *Levi-Strauss C. Anthropologie structurale. P., 1958, p. 28, 30.*

питання про те, що категоріальні форми світогляду не є останньою «категоріальною інстанцією», від якої розгортається людське світосприймання, бо вони самі виростають з тієї категоризації, яка функціонує у ще більш «дорефлексивному» контексті життєдіяльності, ніж той, що до нього зверталися екзистенціалісти.

Але це не дорефлексивність суб'єктивного переживання світу, а «логіка» реальної життєдіяльності, втілена не в поняттях, а в людських діях (те, про що в попередній статті говорилось як про феномен «свідомості-дії»). Чи не в цих глибинно-буттєвих формах слід шукати специфіку форм культури, чи не тут функціонують фундаментальні категорії культури — вузлові утворення тієї «мови реального життя», що про неї йшлося в «Німецькій ідеології»? Чи не з соціальною символікою, що уособлює відносини, які складаються між людьми в процесі життєдіяльності, пов'язане, скажімо, виявлене свого часу М. М. Бахтіним функціонування в контексті середньовічної культури ряду категоріальних форм, що утворюють бінарні ансамблі, на перший погляд, суто природних властивостей людини та навколишнього світу?

Однак в такому разі ми знову повертаємося до вихідного методологічного питання, від з'ясування якого залежить відповідь на шойно сформульовані, — до питання про особливості практичної зумовленості категоріальних форм світосприймання. Адже основою будь-яких бінарних категоріальних опозицій є реальна предметно-матеріальна діяльність, яка об'єктивно «подвоює» світ на дійсне та можливе. Саме така практична «символізація» навколишньої дійсності є вихідною для будь-яких варіантів категоріальної символізації, властивої процесам людського світосприймання, для членування буття у свідомості.

Яким чином утворюється і функціонує така символіка в контексті предметно-практичної життєдіяльності — тема, що потребує спеціального розгорнутого вивчення.

Стосовно ж структуралістських спроб розкрити особливості категоріальних форм культури відзначимо, що наслідки цих спроб відображують неможливість розв'язати в рамках буржуазної філософії проблему суті й масштабності матеріально-практичної зумовленості категоріальних форм свідомості. Не випадково структуралістські уявлення про категорії культури спіткала доля апіористського тлумачення категорій світогляду, притаманного згаданим вище течіям сучасної буржуазної філософії. Зокрема, у зображенні М. Фуко такі категорії — це «основоположний код будь-якої культури», який управляє «її мовою, її схемами сприймання, її обмінами, її формами вираження й відтворення, її цінностями, ієрархією її практик»²¹.

Підкреслимо, що такий апіоризм — неминучий наслідок підходу до аналізу категорій культури, типового для структуралізму, тобто висвітлення останніх лише з погляду їх символічно-знакової специфіки, поза з'ясуванням її соціально-практичного походження, тільки щодо зіставлення «двох частин» світу людини — «світу речей» та «світу знаків» (А. Моль). Сама ж людська практика постає тут лише як вторинна діяльність матеріально-речового «закріплення» знакопозначальної активності. Чи тлумачать таке закріплення як явище позитивне (концепція «символічних форм» Е. Кассіра), чи подають його як «деградацію» людської суб'єктивності, як «антипрактику» (Ж.-П. Сартр) — неодмінною перспективою всіх розглянутих вище концепцій є «знаковий фетишизм», новітній різновид фетишизму речового, пов'язаного з нерозумінням соціально-предметного характеру матеріально-речових компонентів культури, соціальної специфіки та універсальності людської практики, незвідної ні до засобів закріплення «сигніфікативної» активності, ні до перетворення матеріально-речових структур.

Інакше кажучи, шлях до розв'язання питання про якісну специфіку категорій культури пролягає не в напрямі, пропонованому структура-

²¹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. М., 1977, с. 37.

лізмом, тобто не в напрямі пошуків того рівня культурологічного аналізу, де «логічні властивості виявляються як атрибути речей настільки ж безпосередньо, як смак чи пахощі»²², а в напрямі осмислення і поглибленого аналізу саме того «проміжку» між речами та логічними формами, що його намагаються повністю елімінувати структуралісти,— реальної предметно-перетворюючої діяльності, предметний зміст якої трансформується у суспільні відносини, що «зрештою синтезують у собі всезагальний зміст і смисл всього того, що освоєне людиною в дану епоху, перетворюючи їх у зміст відношення людини до людини»²³. Саме через таку трансформацію здійснюється та об'єктивна детермінація людської свідомості, щодо якої К. Маркс писав: «...логічні категорії все ж прямо впливають з наших відносин»²⁴.

Це — фундаментальний постулат діалектико-матеріалістичних уявлень про практичну зумовленість категоріальних форм людського світосприймання, змістове осмислення якого потрібне для з'ясування питання про співвідношення категорій філософії, категорій світогляду і категорій культури,— під тим кутом зору, який визначений в нашій попередній статті з цього питання: осмислення особливостей втілення у кожній з названих груп категорій того специфічного перетворення, що його зазнають реальні відносини, які складаються в ході обміну діяльністю між людьми, стаючи предметним змістом свідомості.

Від розуміння особливостей трансформації предметного змісту діяльності в суспільні відносини, а останніх — в такі ідеальні утворення людської свідомості, як категорії, від з'ясування специфіки перетворення об'єктивно-всезагальних форм практики у всезагальні логічні схеми світосприймання, зміст і функції яких не вичерпуються тільки їх пізнавальними можливостями,— значною мірою залежить розв'язання питання про взаємокоординацію різних способів категоризації дійсності, притаманних людській свідомості. Підкреслимо, що здійснення цього завдання пов'язане також з труднощами, які не долаються автоматично навіть за умови визнання соціокультурної масштабності предметно-матеріальних властивостей практики.

Йдеться про те, що суспільні відносини, які синтезують у собі всезагальний зміст і смисл предметно-перетворюючої діяльності, завжди мають конкретно-історичний характер, специфічний для кожної суспільно-економічної формації. Чи не є в такому разі особливості різних способів категоризації дійсності, властивих людській свідомості, тільки відбитком ступеня історичної розвинутості суспільних форм? Точка зору, що виходить з позитивної відповіді на поставлене питання, ґрунтовно розроблена в нашій філософській літературі, зокрема К. А. Абишевим. Але, якщо «виявлення... всезагального змісту категоріальних форм, на відміну від їх особливого змісту, «здійснює тільки розвиток самих суспільних відносин»²⁵, чи не означає це, що будь-які типологічно відмінні один від одного способи категоризації перебувають у лінійно-субординативній залежності, пов'язаній із ступенем їх розвинутості відповідно до рівня розвинутості суспільних відносин? І чи не підлягають більш ранні (історично) категоріальні структури (скажімо, категорії культури) простому «зняттю» пізнішими, подібно до того як у самій філософії в процесі її історичного генезису «знімаються» перші форми абстракції, просякнуті речовинністю й тілесністю, притаманні, скажімо, першим натурфілософським концепціям чи навіть античній філософії? Саме такий висновок напрошується з наведених міркувань

²² *Levi-Strauss C. Mythologique. P., 1964, vol. 1, p. 22.*

²³ *Абишев К. А. О предметном содержании общественных отношений и категорий мышления.— В кн.: Мироззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики, с. 206.*

²⁴ *Маркс К. Энгельс в Манчестер, 25 берез. 1868 р.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.*

²⁵ *Абишев К. А. Цит. праця, с. 217.*

про виявлення всезагального змісту категоріальних форм у процесі розвитку суспільних відносин та з пов'язаного з цими міркуваннями тлумачення відомого положення з «Німецької ідеології» щодо вплетеності мислення в матеріальну діяльність та спілкування як властивої нібито лише нерозвинутим або малорозвинутим формам свідомості²⁶.

До якого ж рангу — розвинутих чи нерозвинутих — віднесемо в такому разі категорії світогляду та категорії культури (особливо якщо мати на увазі, що прийнятні частина останніх — це культурні системи символів, утворені з бінарних опозицій природних властивостей)?

Для того щоб дати ґрунтовну відповідь на це питання, необхідно розглянути практичну зумовленість категоріальних форм світосприймання не тільки з точки зору *варіативних* (залежно від ступеня розвинутості суспільних відносин певної формації), а й *інваріантних* характеристик всезагальних форм предметно-матеріальної діяльності та всезагальних форм свідомості. Тут, мабуть, плідним буде рух дослідницької думки не тільки в напрямі з'ясування особливостей трансформації всезагальних способів предметно-матеріальної діяльності у конкретно-історичні типи суспільних відносин, а й у плані розкриття значення тих особливостей останніх, що притаманні будь-яким конкретно-історичним специфікаціям предметно-матеріального освоєння світу людиною.

* * *

Статья посвящена раскрытию значения диалектико-материалистического принципа практики для осмысления вопроса о соотношении различных способов категоризации действительности, в частности, категориальных форм философии, мировоззрения и культуры.

Важнейший компонент диалектико-материалистического истолкования практической обусловленности категориальных форм человеческого мировосприятия — уяснение того, что способы предметно-материальной преобразовательной деятельности человека приобретают свою подлинную всеобщность, то есть статус практики лишь в процессе их трансформации в способы саморазвития человека — субъекта деятельности, в общественные отношения. Именно на основе такой трансформации возникает, функционирует и развивается сознание, всеобщность которого является, по словам К. Маркса, духовным выражением того уровня мироотношения, которому свойственна «живая форма» всеобщности реальной предметно-преобразующей деятельности — «реальная коллективность» как «непосредственное выражение» общественной сущности человека «в самом содержании деятельности». Иными словами, всеобщность как характерная особенность практики неотделима от такой ее особенности как непосредственность: репрезентируется же указанное единство не просто тем, что всеобщие формы преобразовательной деятельности имеют здесь предметно-материальный характер, а социально-предметной спецификой такой материальности, то есть непосредственностью выражения общественной сущности человека в самом содержании предметно-материальной деятельности.

Неуясненность указанного обстоятельства является методологическим препятствием для преодоления субординативного подхода к соотношению категориальных форм философии, мировоззрения и культуры, который был присущ классическому идеалистическому рационализму. Как свидетельствует опыт ряда течений современной буржуазной философии, представители которых пытались осуществить такое преодоление, «признание» практической обусловленности категорий может осуществляться и по линии дискредитации универсальности предметно-материальных свойств практики. В этих случаях мистифицируется действительное содержание каждой из вышеназванных категориальных форм мировосприятия, а также соотношение этих форм.

Преодоление субординационного подхода к категориальным формам мировосприятия, однако, не преодолевается автоматически и при условии признания социокультурной масштабности предметно-материальных свойств практики. В статье анализируются трудности такого преодоления, связанные с необходимостью дальнейшего уяснения всеобщих особенностей конкретно-исторических спецификаций практики.

²⁶ Див.: *Абишев К. А.* Цит. праця, с. 212.

В. М. БАЛЯКІН

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ І СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НООСФЕРИ.

(До 120-річчя з дня народження вченого)

В історії вітчизняної науки академіку В. І. Вернадському належить особливе місце. Його діяльність поєднала в собі неабиякий талант мислителя з великою організаційною і громадською роботою. З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції і до останніх днів В. І. Вернадський невтомно працював на благо радянської науки. Він вніс значні зміни в структуру мінералогії, кристалографії, створив біогеохімію, розвинув матеріалістичне вчення про біосферу, живу речовину і ноосферу. Далеко не тривіальні світоглядні міркування вченого, який умів органічно поєднати ґрунтовність природничонаукового аналізу з глибокою філософською рефлексією над пізнанням, розглядуваним ним у площині культурно-історичних узагальнень.

Не менш плідна і багатогранна діяльність В. І. Вернадського як організатора науки. Він зробив значний внесок у створення Академії наук Української РСР, чим першим президентом він був до 1922 року. З активною допомогою вченого організуються Геологічний і Мінералогічний музеї, формується наукова школа, яка зосереджує під його керівництвом свої зусилля на дослідженні природних ресурсів і продуктивних сил України, вивченні біологічних проблем, які потім розглядалися у фундаментальних працях про роль людства в біосфері, про ноосферу — сферу праці, розуму і наукової думки людства.

На Україні В. І. Вернадський закінчив монографію «Жива речовина в земній корі і її геохімічне значення», де розкрив значення вивчення біосфери і геохімічних явищ для розв'язання соціально-історичних проблем; у ній були накреслені перспективи дальшої роботи, яка стала пізніше для мислителя «справою всього життя».

Сучасник і учень Д. І. Менделєєва, І. М. Сеченова, В. В. Докучаєва, О. М. Бутлерова В. І. Вернадський засвоїв і свідомо застосовував матеріалістичний підхід в аналізі природи і місця в ній людини. Матеріалістично розв'язуючи основне питання філософії, він у своїх працях прагнув до такого дослідження природи, яке б виключало будь-які ідеалістичні привнесення. Ці основні методологічні установки перебувають в основі концепції ноосфери В. І. Вернадського, в якій природа, людське суспільство, суспільна трудова діяльність людей і наукова думка беруться в їх цілісності.

Ідеї В. І. Вернадського про ноосферу нині актуалізувалися у зв'язку зі зростим масштабом впливу людини на природу і необхідністю врахування наслідків такого впливу для продовження життя на Землі¹.

Концептуальні висновки В. І. Вернадського лягли в основу нині загальновизнаного положення про те, що в період порівняно обмеженого впливу суспільства на природу виникали локальні еколого-кризові ситуації, які однак, розв'язувалися переважно природним шляхом,

¹ Значний внесок у розробку наукового рішення проблеми ноосфери внесли радянські філософи М. П. Антонов, Е. В. Гірусов, Ю. А. Жданов, І. Д. Лаптев, О. С. Мамзін, Ю. К. Плетніков, Т. М. Сосніна, Ю. П. Трусов, І. Т. Фролов та ін. Більш докладну бібліографію по розробці наукової концепції ноосфери див., наприклад, в кн.: Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский. 1863—1945 гг.— М., 1982 с. 405—406, 445—467.

завдяки механізмові саморегуляції, самовідновлення і самоорганізації, що склався у біосфері². У сучасних умовах глобального впливу суспільства на природу, забезпечення дальшої динамічності екологічної рівноваги в системі «суспільство — природа» тільки завдяки компенсаторним можливостям біосфери стає утрудненим і тому дедалі більше залежить від соціальних умов праці й дальшої реалізації ставлення людини до природи.

Екологічна проблема тим самим переходить на новий рівень свого розв'язання — від стихійно організованого до раціонального, суспільно організованого. Це визначає актуальність філософського аналізу сутності ноосфери, тенденцій її сучасного розвитку.

Теоретичну основу розв'язання цієї проблеми ноосфери становлять основоположні принципи діалектико-матеріалістичної філософії. Особливу роль відіграють положення, що випливають з учення про форми руху матерії і про єдність суспільства і природи. Класики марксизму-ленінізму, як відомо, не вживали самого терміна «ноосфера». Цей термін був введений у науку пізніше.

В. І. Вернадський підійшов до розуміння ноосфери зовсім з інших філософських і світоглядних позицій, ніж такі вчені, як Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден. Він надав цьому поняттю природничонаукового, біогеохімічного змісту, органічно включивши його у своє вчення про біосферу. Нині загальноприйнята думка про те, що В. І. Вернадський поклав початок матеріалістичній концепції ноосфери.

Проблему сутності ноосфери В. І. Вернадський пов'язував з розвитком унікального природного утворення — біосфери, в якій «виявляється особливий тип організованості, зумовлений взаємодією живої і неживої речовини»³⁻⁴.

Ідея про організованість біосфери і питання, пов'язані з еволюцією цієї організованості, були висунуті В. І. Вернадським задовго до того, як у 1947 р. У. Р. Ешбі ввів у науку термін «самоорганізовувана система». Розвиваючи ідеї класичного еволюціонізму, В. І. Вернадський показав, що удосконалення структури і функцій живої речовини біосфери привело на певному етапі до появи людини. У міру розвитку її суспільної організації людська діяльність набула природоперетворюючого характеру.

Розглядаючи в цьому контексті проблему самоорганізації суспільства, В. І. Вернадський підкреслював, що вирішальною умовою такої самоорганізації є союз праці і наукової думки людства. Виступаючи чинником взаємодії і розв'язання суперечностей між суспільством і природою, цей союз був також основоположним чинником зародження в біосфері якісно нової системи самоорганізації — ноосфери. В. І. Вернадський писав: «Біосфера неминуче перейде так чи інакше, рано чи пізно, в ноосферу, тобто у житті народів, що її населяють, відбудуться події, потрібні для цього, а не такі, що цьому процесові суперечать»⁵. Закони існування і розвитку ноосфери відображають організоване, раціональне перетворення суспільства і природи. Удосконалення взаємодії між природою і суспільством визначається в основному соціальними цільовими установками відповідно до принципів сумісності, внутрішньої різноманітності, стійкості, цілісності й інтегрованості. В контексті ідей В. І. Вернадського особливий інтерес становить питання про те, що є об'єктом дослідження, коли йдеться про ноосферу, які його просторово-часові межі та якісно-кількісна визначеність⁶.

² Див., наприклад: Голубець М. А. Актуальные вопросы экологии. Киев, 1982, с. 26—53.

³⁻⁴ Див.: Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. — В кн.: Вернадский В. И. Размышления натуралиста. М., 1977, кн. 2, с. 43.

⁵ Див.: Вернадский В. И. Указ. соч., с. 33.

⁶ Див.: Ситник К. М. Проблема охорони природи в умовах розвинутого соціалізму (Питання методології). — Філософська думка, 1982, № 6, с. 39; Палієнко Е. Т. Ноосфера. — Українська Радянська Енциклопедія. К., 1982, т. 7, с. 424.

Тепер дослідники виходять з того, що ноосфера як якісно новий етап еволюції життя на Землі є продуктом природноісторичного розвитку матерії через організацію своєї структури у послідовності — геосфера (структурними елементами якої є літосфера, атмосфера, гідросфера) → біосфера → антропосфера → соціосфера → техносфера⁷.

Згідно з учінням Ф. Енгельса про принципи зв'язку форм руху матерії зародження ноосфери, яке зумовлене всім попереднім ходом еволюції біосфери і розвитку соціальної організації матерії, не заперечує і не знімає попередніх етапів, а лише визначає напрям і темпи їх руху в часовій і просторовій перспективі. Водночас ноосфера може і існувати і розвиватися лише на основі взаємозв'язку і взаєморозвитку попередніх її етапів, що є основними елементами її структурних елементів.

Ураховання цієї обстановки дозволяє дослідити сутність ноосфери. Що таке ноосфера — природне явище, зумовлене законами біосфери, або це соціальний феномен, організація елементів якого визначається законами вищої форми руху матерії, або, нарешті, це явище, що об'єднує в собі два названих підходи?

Можливість різних підходів до аналізу даного процесу склалася внаслідок ряду причин. Спочатку В. І. Вернадський з біогеохімічних позицій розвивав матеріалістичну концепцію ноосфери як геологічного явища. Він не досліджував спеціально ноосфери як явища соціального. Під останньою він розумів стихійний природний процес самоорганізації і саморозвитку матерії, що привів до того, що людина як результат цього процесу, використовуючи свою працю, розум і наукову думку, стала могутньою геологічною силою в біосфері.

Ноосфера, підкреслював В. І. Вернадський, «є нове геологічне явище на нашій планеті. В ній вперше людина стає великою геологічною силою. Вона може і повинна перебудовувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудовувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкривається все більш і більш широкі творчі можливості»⁸.

В останні роки життя, працюючи над підготовчими матеріалами фундаментального дослідження з проблеми ноосфери, В. І. Вернадський дійшов висновку, що в ноосфері є як геологічна, так і соціальна основи. У листі до сина він підкреслював: «Ноосфера є синтез природного і історичного процесу»⁹. Виходячи з цього, він указував на три умови зародження, організованості та стійкості ноосфери як якісно нового природносоціального явища в умовах нашої планети. Серед явищ, що забезпечують стійкість і розвиток ноосфери, учений вирізняє всесвітність історії людства, що перетворює всю природу, за словами К. Маркса, на неорганічне тіло людської цивілізації; перетворення суспільних інтересів у реальне державне завдання, зростаючу можливість народних мас брати участь у державних і суспільних справах і свідоме регулювання продовження життя, боротьби з хворобами та ін¹⁰. При цьому головними рушійними силами спостережуваного всепланетного процесу виступають, за В. І. Вернадським, наука і народні маси, що революційно перетворюють біосферу і самі соціальні устої людства. «XX ст. — століття зростаючого значення народних мас, — констатував учений, — [...]. Велике значення демократичних і соціальних організацій трудящих, інтернаціональних об'єднань і їх прагнення до

⁷ Див.: Лось В. А. Человек и природа. (Соц.-филос. аспекты экологических проблем). М., 1978, с. 67—68.

⁸ Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. М., 1965, с. 328.

⁹ Вернадский В. И. Письмо к Г. В. Вернадскому 11 августа 1944 г. — Архив АН СССР, ф. 518, оп. 2, ед. хр. 61, л. 152 с.

¹⁰ Див.: Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление, с. 35—36.

здобуття максимального наукового значення [...]. Це така ж необхідна передумова ноосфери, як і творча наукова робота»¹¹. У ході суспільного прогресу людство досягло такої стадії розвитку, яка дозволяє йому організувати і здійснювати розумне відношення до природи¹². Саме в цьому плані В. І. Вернадський відзначав: «Ноосфера — це царство розуму людського», «земна оболонка, регульована розумом»¹³.

Ураховуючи сказане, спробуємо визначити етапи генезису ноосфери.

Перший етап відповідає періодові природного зародження ноосфери як явища геологічного. У цей період у біосфері з'являється суспільна істота — людина, яка поступово починає змінювати біосферу¹⁴.

Розпочата зміна біосфери здійснюється у певному розумінні ще «незалежно від людської волі, стихійно, як природний натуральний процес»¹⁵. Цей етап розвитку ноосфери правомірно називати передноосферою.

Безперечно, передноосфера, як етап розвитку ноосфери, своїм ко-рінням входить у біосферу, поступово формуючись в антропосфері, соціосфері, техносфері. В цьому і виявляється природна сутність ноосфери як явища геологічного. Водночас дані судження зовсім не дають підстав передбачати, нібито ноосфера починається з неоліта, як це вважали Тейяр де Шарден і деякі інші дослідники, що відлічували її час з часу появи розумної живої істоти в біосфері. Концепція ноосфери В. І. Вернадського передбачає, що «перехід біосфери в ноосферу» опосередкований попередніми етапами самоорганізації живої матерії планети. Пов'язувати формування ноосфери з появою на Землі homo sapiens неправильно не тільки в плані історичному, але й у плані методологічному. Такий підхід немнуче призводить або до вульгаризації матеріалістичної концепції ноосфери В. І. Вернадського, або до об'єктивного ідеалізму, з позицій якого, зокрема, Тейяр де Шарден трактує ідею ноосфери як надматеріальну надпланетну «плівку думок», що зароджується вже з першим актом «рудиментарної» свідомості.

Хоча на етапі передноосфери вся суспільно-трудова діяльність людей мала усвідомлений характер, водночас віддалені наслідки сукупної суспільно-трудової діяльності людьми не прогнозувалися, що й обмежувало міру розумності суспільства в передноосфері. Тому глобальні зміни в природі, що здійснюються не без участі людей, відбувалися, в кінцевому підсумку, значною мірою незалежно від їх волі й бажання — стихійно.

Ця обставина відображала нерозвиненість відношень людей до природи і зумовлену цим обмеженням форму людського відношення, і навпаки — нерозривність форм людських зв'язків спричинювала і обмежене відношення до природи¹⁶. Внаслідок цього вона була майже не видозміненою ходом людської історії¹⁷. За капіталізму і імперіалізму залежність технічного освоєння природи і самого характеру природокористування від системи суспільних відносин, антагоністичність існуючих у цій системі суперечностей стають дедалі більше очевидними. В умовах імперіалізму, за словами В. І. Леніна, «поширено швидке зростання техніки несе з собою все більше елементів невідпо-

¹¹ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление, с. 62, 63.

¹² Див.: Лангев И. Д. Разум и биосфера.— В кн.: Проблемы оптимизации в экологии. М., 1978, с. 56.

¹³ Цит. за: Мочалов И. И. Естествонаучные и философские основы мировоззрения В. И. Вернадского: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. М., 1971, с. 26.

¹⁴ Див.: Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление, с. 46.

¹⁵ Там же, с. 41.

¹⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Твори, т. 3, с. 27.

¹⁷ Див.: Там же, с. 27—28.

відності між різними сторонами народного господарства, хаотичності, криз»¹⁸ Тому перетворення передноосфери в етап становлення ноосфери з необхідністю пов'язане з суспільно-практичним розв'язанням названих соціальних антагонізмів, переходом суспільства на вищий ступінь його розвитку. Виходячи з висновків основоположників марксизму-ленінізму, основи учення про ноосферу, закладені у працях В. І. Вернадського, можна розглядати так: формування ноосфери становить складний природоісторичний процес, в якому взаємодіють природні, соціальні, технічні, наукові і культурні фактори. На цьому етапі ноосфера виявляється не тільки (і не стільки) як явище геологічне, але як явище соціальне, раціонально організоване. Становлення ноосфери, отже, втілює в собі складніший етап її самоорганізації, в якій перехід від одного структурного рівня до іншого відбувається вже переважно завдяки самоорганізації внутрішніх компонентів системи — праці і наукової думки людства.

Для становлення ноосфери характерне те, що свідомо цілеспрямована виробнича і науково-практична діяльність суб'єкта—людства—загалом приводить уже не тільки до локальних змін біосфери (як на стадії передноосфери), але й глобальних, планетарних змін.

У цьому плані сучасна екологічна ситуація, що склалася в другій половині ХХ ст., як відомо, характеризується не тільки глобальним впливом людського суспільства на природу, але й зростаючим масштабом негативних наслідків такого впливу. Постало завдання збереження природної сфери проживання людства перед лицем екологічної кризи. Але розв'язується це завдання в умовах різних соціальних систем порізногому. Наукова думка і праця людини можуть бути спрямовані як на руйнування навколишнього середовища, на знищення всього того, що створено нею, нарешті, на знищення її самої, так і на збереження, поліпшення природи, на дальший прогресивний розвиток суспільства. В цьому зв'язку В. І. Вернадський писав: «В геологічній історії біосфери перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде вживати свій розум і свою працю на самознищення»¹⁹. Все залежить від того, у чіїх руках перебувають багатства природи, яка форма присвоєння національного продукту, що визначає характер використання науки і техніки. Нарешті, від того, як і на що людина буде спрямовувати свою працю, розум і наукову думку. Перший шлях — це шлях капіталізму, який нав'язує світові стихійність, мілітаризацію, хижацтво. Другий спрямований на те, щоб облагороджувати природу, — це соціалістичний шлях забезпечення раціональних форм природокористування.

Саме у протиположності двох соціальних систем виявляється не тільки те, що капіталізм сприяє поглибленню еколого-кризових ситуацій на планеті, але й що він є гальмом процесу становлення ноосфери.

На відміну від капіталізму, розв'язання екологічних суперечностей за соціалізму є процес по суті творчий. Контроль над станом екологічної ситуації для соціалістичного суспільства — це одна з умов створення ефективніших форм, способів і результатів практичної діяльності, більш повного розвитку людини і природи.

В умовах становлення ноосфери міра розумності діяльності людей визначається не тільки і не стільки їх здатністю до перетворення навколишнього середовища, скільки здатністю оцінювати в глобальних масштабах результати цих перетворень і прогнозувати їх можливі наслідки в майбутньому, які можуть несприятливо позначитись як на прогресі суспільства, так і на розвитку біосфери. «Ми живемо в час, коли відбувається переоцінювання людської міри розумності, — справедливо відзначають дослідники, — коли застосування нових прийо-

¹⁸ *Ленін В. І.* Імперіалізм як вища стадія капіталізму. — Повне зібр. творів, т. 27, с. 305.

¹⁹ *Вернадський В. І.* Хімічне строєння біосфери Землі и ее окруження, с. 327.

мів впливу на навколишній світ має поєднуватися з мудрістю передбачення результатів цього застосування»²⁰.

Адекватність в оптимізації і гармонізації відношень суспільства і природи, яка випливає з природничонаукових висновків В. І. Вернадського, може бути досягнута тільки на основі нових форм організації людської праці і наукової думки, що органічно пов'язане зі становленням комуністичної суспільно-економічної формації. В зв'язку з цим правомірно думати, що «ноосфера являє собою єдино можливий стан природної основи комуністичного майбутнього людства, ступінь оволодіння і управління процесами земної природи; комунізм же уявляється єдино можливою соціальною формою, при якій цей ступінь досяжний»²¹.

Передумови гармонійної єдності суспільства і природи закладаються за соціалізму і набувають дальшого розвитку в умовах розвинутого соціалізму. «Саме соціалізм, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, — усуває вікові бар'єри, які розділяли працю і культуру»²², внаслідок чого процес практичного впливу людини на природу опосередковується соціально-культурними формами людських взаємодій, а культура природокористування стає одним із основних показників переваг соціалістичної культури над буржуазною.

Зі зміцненням і розвитком світової соціалістичної системи в історії суспільства і еволюції біосфери закладаються матеріальні основи для якісної перебудови їх взаємодії — від суперечливих і стихійних у період передноосфери до гармонійних і планомірних у період становлення ноосфери. Це передбачав В. І. Вернадський, коли писав. «Питання про планову діяльність для оволодіння природою і правильного розподілу багатств пов'язане зі свідомістю єдності й рівності всіх людей, єдності ноосфери, стало на чергу дня»²³.

Наявність діалектичної суперечності між зрослими можливостями впливу на біосферу продуктивних сил і обмеженими «компенсаторними» можливостями природи визначає дальший прогрес системи «суспільство — природа» в напрямі поступового створення умов для встановлення оптимізованих і гармонізованих взаємодій суспільства і природи.

Будучи оптимістом, глибоко вірячи в силу вільної людської праці, в розум і наукову думку людства, в його здатність долати негативні наслідки впливу на біосферу, В. І. Вернадський вважав, що розроблювана ним концепція ноосфери перебуває у повній співзвучності з основною ідеєю, що проймає науковий соціалізм. Ідеали нашого суспільства, писав він, «ідуть в унісон... з законами природи, відповідають ноосфері»²⁴.

Отже, положення В. І. Вернадського про перехід біосфери в ноосферу нерозривно пов'язане з думками про комунізм, як єдину соціально-економічну формацію, що дозволяє людству досягнути безкризового оволодіння і управління середовищем свого існування, життєдіяльності і розвитку. Це, в свою чергу, знаменуватиме завершення періоду становлення і початок періоду реальної ноосфери — якісно нового стану біосфери, розглядуваного як самоорганізовувана екологічна система, в якій розумна людська діяльність виступає головним чинником, що визначає її глобальну динамічну рівновагу і прогрес. Ця ноосфера

²⁰ Камшилов М. М. Эволюция биосферы. 2-е изд., М., 1979, с. 244.

²¹ Лаптев И. Д. Экологические проблемы: социально-политический и идеологический аспекты. М., 1982, с. 235.

²² Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 21.

²³ Вернадский В. И. Размышление натуралиста. Научная мысль как планетное явление, с. 109—110.

²⁴ Див.: Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения, с. 329.

буде такою глобальною соціально-економічною системою, в якій говорячи словами К. Маркса, людина дійсно наочно стане для людини буттям природи, а природа стане для неї буттям людини²⁵.

Концепція ноосфери В. І. Вернадського, деяких методологічних аспектів якої ми торкнулися в цій статті, наочно демонструє плідність впливу свідомо-матеріалістичного світогляду вченого на результати його спеціально-наукових досліджень. Водночас у ній містяться важливі в світоглядно-методологічному плані ідеї, врахування яких істотно не як в аспекті практичних розробок комплексу наук, зайнятих дослідженням еколого-економічної проблематики, так і в аспекті ідейно-теоретичної критики сучасних ідеалістичних спекуляцій навколо проблеми взаємодії людини і природи в буржуазній філософії.

* * *

Матеріалістическая концепция ноосферы В. И. Вернадского в современных условиях стала перспективной теорией социально-природного взаимодействия. В. И. Вернадский пришел к мысли о том, что ноосфера выступает не только как явление геологическое — стихийно организованное, сколько как явление социальное — рационально организованное. Диалектика ноосферы может быть раскрыта через диалектику ее структурных элементов — биосферу, антропосферу, социосферу, техносферу и анализ основных этапов ее самоорганизации — этапа предноосферы, этапа становления ноосферы, этапа реальной ноосферы, Первый этап соответствует периоду естественного зарождения ноосферы как явления геологического. На этапе становления ноосферы формируются как социальные, рационально организованные, так и научно-технические предпосылки для устранения глобальной экологической напряженности между обществом и природой и перехода к реальной ноосфере.

Разработка проблемы ноосферы в ее диалектико-матеріалістическом содержании важна как с точки зрения развития комплекса наук, занятых разработкой эколого-экономической проблематики, так и в аспекте идейно-теоретической критики современных идеалистических спекуляций вокруг проблемы человека и ноосферы в буржуазной философии и науке.

²⁵ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 117.

А. Т. ІШМУРАТОВ

ЗАКОН СУПЕРЕЧНОСТІ І ЛОГІКА ПАРАДОКСІВ

У теорії пізнання діалектичного матеріалізму абстрагування розглядається як суперечливий процес віддалення від чуттєвої різноманітності об'єкта, його огрублення і спрощення з метою глибшого його пізнання. Суперечливий характер пізнання, однак, не означає припустимості формально-логічних суперечностей у міркуваннях. «Логічної суперечливості — при умові, звичайно, правильного логічного мислення — не повинно бути ні в економічному, ні в політичному аналізі», — вказував В. І. Ленін¹. Водночас матеріалістична діалектика вчить, що виникнення логічних суперечностей — не випадкове явище, воно відображає глибинні труднощі пізнання людиною безконечного Всесвіту. Саме тому В. І. Ленін підкреслював докорінну різницю між діалектикою і софістикою з її маніпулюванням логічно некоректними міркуваннями.

¹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 87.

Вимога несуперечливості міркувань завжди враховувалась формальною логікою. Разом з тим розвиток наукового пізнання показав неминучість появи логічних суперечностей навіть у найбільш строгих системах і поверховість погляду на суперечності як на просте непорозуміння. Виникла потреба в описанні таких міркувань, які допускали б наявність логічних суперечностей і водночас були б послідовними і точними. Це означає необхідність уточнення поняття «несуперечливість» у формальній логіці.

Від моменту виникнення логіки як науки закон суперечності, незважаючи на різне його тлумачення, визнавався головним логічним законом, що дісталося граничний вияв в ототожненні самих понять «логічний» і «несуперечливий». Розробка сучасних формальних методів уможливила детальніший аналіз співвідношення цих понять з допомогою побудови числень особливого виду, в яких закон суперечності, трактований певним чином, не виконується. В літературі ці числення називаються суперечливими (contradictory), парасуперечливими (paraconsistent), невизначеними (vagueness) і навіть діалектичними (dialectical). Виникнення їх пов'язане головним чином зі спробою вивчення теорій, що містять суперечності чи то у формі логічних парадоксів, чи як свої суперечливі передпосилки, нечіткі вихідні принципи. Тому, такі числення називають також логіками парадоксів або логіками антиномій. У нашій статті під логікою парадоксів розуміється не окреме числення, а цілий комплекс досліджень, пов'язаних з проблематикою побудови й використання означених числень.

Логіка парадоксів як самостійний напрям сучасної логічної науки дістала оформлення тільки на початку 60-х років нашого сторіччя і у вітчизняній літературі належної уваги не зажила, обговорювались тільки деякі аспекти, здебільшого загальнофілософського характеру². Ми робимо спробу на основі сучасних уявлень про логічну суперечливість розглянути семантичні принципи побудови «суперечливих» числень, дати інтерпретацію релевантного принципу «аналітичності» у зв'язку з побудовою парадоксальної, але семантично несуперечливої логіки.

Хоча увага до парадоксів (апорій, інсолюбілій, антиномій) протягом тисячоліть не слабшала, однак принципово інше ставлення до них виникло після відкриття на початку ХХ ст. парадоксів теорії множин, що похитнули основи математики. Ось як характеризував кризову ситуацію відомий математик і логік Давид Гільберт: «Треба згодитись, що стан, в якому ми перебуваємо нині щодо парадоксів, на триваллий час нестерпний. Подумайте: у математиці — цьому зразку вірогідності й істинності — утворення понять і хід умовиводів, як їх усяк вивчає, викладає і застосовує, призводить до нісенітниць. Де ж шукати надійності й істинності, якщо навіть саме математичне мислення дає осічку?»³. Сприймаючи кризу математики вельми загострено, як кризу наукового світогляду загалом, Д. Гільберт висунув для її ліквідації програму обґрунтування несуперечливості математики. Він розробляє теорію, з якою пов'язує великі надії: «Я вірю, що моя теорія доведення зробить нам ще більшу послугу. Адже що було б з істинністю наших знань взагалі і що сталося б з існуванням і прогресом науки, якби навіть у математиці не було вірогідної істини?.. Теорія доведення... дає нам піднесене почуття переконаності в тому, що принаймні для математичного розуму не поставлено жодних меж і що він сам спроможний простежити закони власного мислення»⁴. Це

² Див.: Нарский И. С. Проблема философского истолкования паранепротиворечивых логик. (По поводу статьи проф. Ньютона да Коста). — Филос. науки, 1982, № 4, с. 110—113. А також і саму статтю одного з засновників логіки парадоксів (Коста Н. К. А. да. Философское значение паранепротиворечивой логики. — Там же, с. 114—125).

³ Гильберт Д. Основания геометрии. М., 1948, с. 349.

⁴ Там же, с. 399.

було заявлено 1928 року. Однак уже в 1931 р. К. Гьодель довів неможливість (ідеального) здійснення програми Гільберта. Породжували скептичне ставлення й інші програми «боротьби з парадоксами»⁵, що змусило відомого математика Г. Вейля до такого визнання: «Ми менш ніж будь-коли впевнені в первинних основах (логіки і) математики. Як усе й уся в світі сьогодні, ми переживаємо «кризу». Вона триває вже скоро п'ятдесят років. На перший погляд, вона не заважає нашій щоденній роботі, однак я можу зізнатися, що насправді вона справила сильний вплив на мою математичну діяльність: спрямовувала мої інтереси в галузь, що здавалася мені відносно «безпечною», і постійно підривала в мені ентузіазм і рішучість, потрібні для всякої дослідницької роботи»⁶. Це було сказано в 1946 р. Від того часу ситуація мало змінилася, однак почало змінюватися ставлення до причини, що зумовила «кризу» — до самих парадоксів.

У початковий, «романтичний» період обґрунтування математики причиною парадоксів вважали недосконалість логічних методів, неточність понять, використовуваних у доведеннях, і всі зусилля були спрямовані на уточнення їх і вдосконалення формальних методів з тим, щоб виключити виникнення парадоксів у математичних міркуваннях. Проте всі пропоновані спроби уникнення парадоксів не були локальними в тому розумінні, що, крім них, виключали і цілком прийнятні способи міркувань. Цей факт змусив логіків схилитися до думки, що парадоксальність іманентна природному міркуванню, а тому для адекватної формалізації міркувань треба визнати парадокс за щось природне і виробити методи оперування цими незвичними формами міркувань. Уже в 1930 р. Л. Вітгенштейн сказав: «І навіть на даному етапі я передбаю час, коли з'являться математичні дослідження числень, які містять суперечності, і люди по праву пишатимуться своїм звільненням від пут несуперечливості»⁷.

Треба додати, що до «звільнення від пут несуперечливості» спонукало не саме лише прагнення інтелектуальної свободи, а цілком конкретна потреба (можна навіть сказати — технічного плану), пов'язана з логічною обробкою комп'ютером суперечливої інформації (наприклад такої, що надходить з кількох незалежних джерел): «Саме в тих випадках, коли існує можливість суперечливості, ми хочемо, щоб комп'ютер був здатний продовжувати вести міркування розумним способом, навіть якщо є прихована або виявлена суперечність... Отже, в нас є практичний довід на користь розгляду ситуації, за якої комп'ютерові повідомляється одночасно, що якяксь подія була насправді, і що вона — вигадка (в один і той самий час, в одному й тому самому місці, за одних і тих самих обставин та ін.)»⁸. Остання фраза — переформульоване класичне визначення закону суперечності Аристотеля:

(1) «Неможливо, що одне й те саме в один і той же час було і не було властиве одному й тому ж в одному й тому самому відношенні (і все інше, що ми могли б ще уточнити, хай буде уточнене для уникнення словесних утруднень) — це, звичайно, найвірогідніше з усіх начал»⁹.

Крім цього, в Аристотеля є ще кілька формулювань закону суперечності, серед яких звернемо увагу на таке:

(2) «Неможливо водночас щось стверджувати і заперечувати»¹⁰.

⁵ Див.: Френкель А., Бар-Хиллел Н. Основания теории множеств. М., 1966, с. 555.

⁶ Там же, с. 15.

⁷ Цит. за: Priest A. The logic of paradox.—Journal of philosophical logic, 1979, N 2, vol. 6, p. 219.

⁸ Белнап Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов. М., 1981, с. 210—211.

⁹ Аристотель. Соч.: В 4-х т. М., 1976, т. 1, с. 125.

¹⁰ Там же, т. 2, с. 276.

Зазначені дефініції згодом почали розглядати як онтологічне (1), і логічне (2) тлумачення закону суперечності, оскільки в першому випадку йдеться безпосередньо про властивості буття, а в другому — про співвідношення висловлювань. У термінах традиційної логіки (1) і (2) подавалися відповідно так:

(3) Неправильно, що $X \in P$ і $X \notin P$ ...

(4) Неправильно, що A і не A .

Першим, хто висунув ідею створення логічної системи, в якій не виконується закон суперечності, був, наскільки нам відомо, М. О. Васильєв¹¹. Він реалізував цю ідею, сформулювавши силогізми «уявної (неарістотелівської) логіки», на створення якої його надихнули дослідження Лобачевського. «Неевклідова геометрія є геометрія без п'ятого постулата Евкліда, без так званої аксіоми про паралельні лінії. Неарістотелева логіка є логіка без закону суперечності. Тут не зайвим буде додати, що саме неевклідова геометрія і послужила нам зразком для побудови неарістотелевої логіки»¹². Васильєв виходить зі строгого розрізнення понять «логічне» і «несуперечливе». Закони судження і висновку взагалі і є мінімум логічного. Але якби судження і висновок збереглися, а закон суперечності втратив би свою владу, хіба ми відмовилися б таке мислення називати логічним?»¹³. Схожу думку (про незалежність силогістики від закону суперечності) висловив раніше І. Гусік: «Силогізм міг би зберегтися, якби навіть закон суперечності був виключений з логіки»¹⁴. І. Гусік на основі досліджень текстів Арістотеля доходить висновку, що той сам обгрунтовує силогістику принципом *dictum de omni et de nullo*, так званою аксіомою силогізму, і водночас «нічого не говорить про сумісність або несумісність позитивного і негативного»¹⁵. На відміну від М. О. Васильєва, І. Гусік не пішов далі констатації цього факту. Васильєв же, відкидаючи подібно до Лобачевського, «аксіому» (3), розглядає поряд із судженнями « $X \in P$ » і « $X \notin P$ » такі, що мають вигляд « $X \in P$ і не $\in P$ ». «Усяка актуальна думка завжди виражається в судженні. Тому мислити суперечність — це і означає утворювати особливе судження суперечності або індиферентне судження поряд зі ствердним і заперечним»¹⁶. Умовиводи з індиферентними судженнями він називає загальнодиферентними і окремодиферентними. Приклад неарістотелевого модусу:

Усі M суть P і не суть P

Усі X суть M

Усі X суть і не суть P

Відкидаючи закон суперечності у формі (3) як окремий, Васильєв визнає універсальність принципу (4), називаючи його «законом абсолютної відмінності істини і заблудження», «законом несамосуперечності». Він не вважає, що (1) і (2) є тлумаченнями одного і того самого закону: «Неважко бачити, що закон суперечності і закон абсолютної відмінності істини і заблудження зовсім не два формулювання одного й того самого закону, а два зовсім різні закони»¹⁷. Один закон «звертається до овіту, до об'єктів і каже, що в них не може здійснюватися

¹¹ Докладніше про концепцію М. О. Васильєва див.: Смирнов В. А. Логические взгляды Н. А. Васильева.— В кн.: Очерки по истории логики в России. М., 1962, с. 242—257.

¹² Васильев Н. А. Воображаемая (неаристотелева) логика.— Журнал министерства народного просвещения. Спб., 1912, с. 208.

¹³ Васильев Н. А. Логика и металогика.— Логос, кн. 1—2, 1912—1913, с. 64.

¹⁴ Husik I. Aristotle on the law of contradiction and the basis of the syllogism. 1906, vol. 15, p. 217.

¹⁵ Ibid., p. 221.

¹⁶ Васильев Н. А. Воображаемая (неаристотелева) логика, с. 218.

¹⁷ Васильев Н. А. Логика и металогика, с. 65.

суперечність»¹⁸, другий «забороняє внутрішню суперечність», і без нього неможлива жодна логіка. Сучасні дослідження, пов'язані з законом суперечності, спрямовані на побудову числень, в яких не виконувався б і цей «абсолютний закон», тобто не для всякого твердження було б правильно, що воно тільки істинне або тільки хибне. Ці логіки несуперечливі щодо деякого абстрактнішого принципу, формулювання якого передбачає ширше уявлення про логічне.

Незважаючи на різні тлумачення сутності логічного, предметом логіки завжди вважалось міркування. Формальна логіка досліджує його як послідовність виразів певної мови, що становить специфічну реальність, «матеріалізацію» процесів мислення. Логіка формальна остільки, оскільки її предмет не *реальність* у міркуванні, а *реальність міркування*. Подібно до інших наук, логіка описує, класифікує і пояснює все, що входить у сферу її дослідження. Для опису міркувань звичайно використовується штучна мова, яка дозволяє конструювати схеми міркувань і кваліфікувати їх як правильні або неправильні, виходячи з певних критеріїв. З удосконаленням формальних методів значно розширилась можливість пояснення міркувань, котрі залічують до неприродних, парадоксальних. В разі пояснення вони не оцінюються на підставі певного канонічного критерію, а навпаки, здійснюється пошук специфічного критерію, виходячи з якого міркування можна було б вважати за правильне. Зокрема, логіка парадоксів становить спробу пояснити (виправдати) міркування, в яких не додержується (у певному формулюванні) закон суперечності.

Щоб розкрити, в який спосіб можна «виправдати» міркування, треба уточнити смисл деяких ключових логічних понять. Міркування є послідовність виразів певної мови, а вираз і собі є послідовність знаків, що може бути оцінена на підставі певного критерію. Наприклад, висловлювання може вважатися істинним за відповідності його змісту реальності. Однак не обов'язково вираз є висловлюванням (твердженням), ним може бути наказ, прохання, запитання, навіть окремий термін, котрі оцінюються як правильні, коректні, доречні тощо. Критерій оцінки в кінцевому підсумку — це певна функція, що відображає множину виразів на множину оцінок за певним законом; ця функція часто-густо називається інтерпретацією або моделлю, хоча останні поняття значно ширші від поняття критерію оцінки. Модель є спосіб (і не більше — з погляду логіки) зазначення або задання критерію оцінки, що його намагаються зробити залежним від знакової структури (форми) виразів, і це одна з причин називати логіку формальною. Скажімо, в класичній логіці незалежно від змісту (смыслу) *A* висловлювання «неправильно *A*» слід оцінити «хибно», якщо *A* оцінене «істинно». Однак критерій оцінки не обов'язково має залежати від форми виразів (приміром, оцінка атомарних виразів, пропозиційних змінних не залежить від форми).

Мета міркування впливає на вибір *виділених* виразів, оцінених в певний спосіб. Наприклад, у класичній логіці виділеними звичайно є істинні вирази, тобто оцінені як «істинно». Але навіть у разі класичної логіки, якщо мета міркування — не одержувати з істинних засновків істинні висновки, а переходити від хибного до хибного (числення відкинутих формул), то виділеними стають хибні вирази.

Змістовне міркування ґрунтується на *логічній залежності* між його членами. Поняття логічної залежності, котра є сутністю логічною, можна пояснити так. Хай *x*, *y* — вирази, один з яких, наприклад *x*, оцінили як істинний. Якщо ми, виходячи з того самого критерію і аналізу смислів виразів *x* і *y*, змушені оцінити *y* певним чином (і аж ніяк не інакше), то *y* залежить від *x*; при цьому, якщо змінилася б оцінка *x*, то оцінка *y* змінилася б також: логічний еквівалент причин-

¹⁸ Васильев Н. А. Воображаемая (неаристотелева) логика, с. 222.

ної залежності. У формальній логіці «змушеність» прагнуть максимально точно визначити з допомогою семантичних правил (оцінки), а в «природній» вона схоплюється швидше за все інтуїтивно, на основі «життєвського досвіду». Приміром, якщо правильно, що Київ—столиця УРСР, то правильно, що Київ—адміністративний центр; отже, друге твердження логічно залежить від першого, причому залежність ця певного роду: з першого логічно випливає друге. Цей дуже важливий вид залежності визначається так:

(5) Із x випливає y (за певного критерію) тоді і тільки тоді, коли за виділеності x також виявляється виділеним і y .

Хай B_k^+ — множина виділених висловів із загальної множини B за критерію k і хай визначено множину *припустимих* критеріїв K , тоді (універсальне) логічне слідування (за множини критеріїв K) постане як таке:

(6) Із x логічно випливає y (скорочено $x \models y$), якщо тільки за будь-якого критерію k з K , якщо x належить B_k^+ , то й y належить B_k^+ . Аналогічно для множини висловів: $M \models M^1$, якщо і тільки якщо за будь-якого критерію k з K , якщо M включається в B_k^+ , то й M^1 включається в B_k^+ .

У цьому визначенні виражено ідею «логічного» в найзагальнішому вигляді: логічне те, що від правильного (істинного) приводить до правильного (істинного). Що більше припустимих критеріїв і ширша оцінювана ними сфера, то універсальніше відношення логічного слідування. Множина критеріїв, детермінуючи це відношення, тим самим визначає певну логіку, згідно з якою з'являється можливість класифікувати міркування на правильні і неправильні.

(7) Міркування $x_1, \dots, x_n$ правильне щодо логіки (логічного слідування $\models$), якщо правильно $x_1, \dots, x_n \models x_{p+1}, \dots, x_n$ для певного p .

Щодо цієї логіки $x_1, \dots, x_p$ називаються засновками, а $x_{p+1}, \dots, x_n$ висновками міркування. Отже, міркування правильне щодо логіки, якщо його можна поділити на дві частини і перша може вважатися засновками, а друга — висновками відповідно до логічного слідування у цій логіці. Обґрунтування (виправдання) певного класу міркувань — це пошук такої логіки (множини критеріїв), згідно з якою кожне міркування цього класу було б правильне.

Логіка з відношенням логічного слідування може бути формалізована, тобто зазначено метод одержання правильних (схем) міркувань з правильних, не вдаючись до оцінок та їхніх критеріїв, на підставі самих лише властивостей знакових сполучень (формальних властивостей). Кінцевим результатом формалізації є визначення формальної системи з відношенням формальної вивідності ($\vdash$). Воно становить аналог відношення логічного слідування, більше того, останнє — еталон адекватності формалізації.

(8) Формальна система є несуперечливою формалізацією певної логіки, якщо всяке правильне міркування у формальній системі — правильне щодо цієї логіки.

(9) Формальна система є повною формалізацією певної логіки, якщо всяке правильне міркування щодо неї — правильне у цій формальній системі.

Система визначень формальної вивідності називається синтаксисом, а система визначень відношення логічного слідування — семантикою. Дослідження, мета яких — створення і вивчення схем правильних міркувань, можна назвати синтаксичними, ті ж, що обґрунтовують правильність цих схем, — семантичними. Обидва зазначені види досліджень широко використовують математичні методи, що дає привід називати логіку математичною, хоча такою власне є область логіки, яка досліджує лише математичні міркування. Напрямок синтаксичних розробок визначає межу між логікою і математикою (перша «непомітно» переходить в другу: теорія алгоритмів і рекурсивних функцій), а

напрям семантичних досліджень — між логікою і філософією, оскільки кінцеве обґрунтування правильності міркувань — у філософії. Треба додати, що внаслідок специфіки свого предмета логіка щільно межує з лінгвістикою, а за своїм практичним застосуванням — з кібернетикою. Тенденція до математизації виявляється в логіці не набагато більше, ніж у будь-якій іншій науці, скажімо, в психології, соціології, лінгвістиці, хоча як уже відзначалось, інтенсивною математизацією вона зобов'язана розробленню проблем обґрунтування математики.

Логічна суперечливість як певна характеристика стосується окремих виразів, окремих кроків міркування та міркування в цілому, системи міркувань, критеріїв оцінки виразів і формальної системи. Щодо виразів суперечливість, а точніше несумісність, є один з видів логічної залежності.

(10) Вирази x і y несумісні за певного критерію, якщо або x , або y не є виділеним.

Наприклад, у класичній логіці висловлення x і $\neg x$ («невірно, що x ») не можуть бути обидва істинними за однієї і тієї самої інтерпретації. Закон суперечності у формі (4) є твердженням про несумісність певних видів висловлювань. Несумісність — не так властивість виразів, вона вимога, що ставить до множини припустимих критеріїв. В одному з варіантів «суперечливої» логіки, наведеному нижче, множина критеріїв оцінки визначається таким чином, що x і $\neg x$ виявляються сумісними.

«Абсолютний закон несамосуперечності» М. О. Васильєва, як на сучасний погляд, — загальна вимога до критеріїв оцінки: не повинні припускатися критерії, що оцінюють одне й те ж саме висловлювання і як істинне, і як хибне. Логічні числення з порушенням цього правила розглядаються нижче. Однак при порушенні цих спеціальних вимог додержується універсальний принцип, який можна вважати сучасним варіантом закону суперечності:

(11) Усякий вираз за будь-якого критерію або має оцінку, або не має її.

Саме завдяки цій вимозі можна фіксувати певну логіку. Легко переконалися, що (11) є своєрідним узагальненням онтологічного тлумачення закону несуперечності (1): неправильно, що виразові «притаманна» і «не притаманна» оцінка за одного й того самого критерію. Вимога (11) не забороняє давати одному й тому самому виразові кілька оцінок, однак з неї випливає, що:

(12) Усякий вираз за будь-якого критерію є або виділеним, або невиділеним.

Закон суперечності стосовно кроку формального міркування можна інтерпретувати просто як вимогу додержуватись правил логічної формальної системи, а стосовно формальної системи в цілому — як вимогу несуперечливості (8). Проте не в усіх випадках семантика формальної системи, тобто адекватне логічне слідування, може бути визначена; за «семантику» можуть правити неуточнені уявлення про правильність міркувань, тому точнішим є синтаксичний критерій несуперечливості, незалежний від семантичних визначень. Синтаксичною ознакою суперечливості класичної формальної системи є, наприклад, довідність певної формули та її заперечення або еквівалентність формули своєму запереченню. Універсальним принципом (синтаксичним аналогом закону суперечності) виступає вимога до формальної системи бути абсолютно несуперечливою:

(13) Формальна система (з вивідністю $\vdash$) абсолютно несуперечлива, якщо тільки існують такі вирази x і y , що неправильно $x \vdash y$.

Іншими словами, система абсолютно несуперечлива, якщо в ній є щось невіділене. Зауважимо, що семантичний еквівалент абсолютно суперечливої системи є «логіка», в якій за кожного критерію немає невиділених виразів.

Вихідний пункт будь-якого дослідження з логіки парадоксів — це аналіз парадоксу як специфічного міркування. Розглянемо основну особливість парадоксу — «знеціювати» класифікацію міркувань на правильні і неправильні (щодо формальної системи). Зазначимо наперед, що для довільного відношення формальної невивідності є правила змішування і перетину міркувань:

(14) Якщо $M \vdash M^1$ і $T \vdash T^1$, то $M, T \vdash M^1, T^1$.

(15) Якщо $M \vdash M^1$ і $M^1 \vdash T$, то $M \vdash T$.

У класичній логіці маємо так званий закон Дунса Скота: зі ствердження випливає будь-яке судження. Сам Скот ілюстрував цей закон таким прикладом: «Якщо Сократ тут і не тут, то ти в Римі». Формально його можна записати так: $x, \neg x \vdash y$.

Парадоксом називають міркування, яке треба визнати правильним (щодо класичної логіки) і в якому водночас серед висновків є хоча б одна формула зі своїм запереченням: $M \vdash T, x, \neg x$. Хай S множина всіх формул. Очевидно, що міркування, в якому із засновків випливають усі формули, жодної цінності не становить, щось має все-таки не виводитися із засновків. Назвемо таке міркування ($M \vdash C$) виродженням. Тепер можна показати, що якщо в системі виведений парадокс, то розширюючи будь-яке міркування (додаючи засновки за правилом Дунса Скота і «синтезуючи» міркування за правилами змішування і перетину), ми дістанемо вироджене міркування.

1. $M \vdash T$ (довільне коректне міркування)

2. $P \vdash x, \neg x$ (парадокс)

3. $x, \neg x \vdash C$ (закон Дунса Скота)

4. $P \vdash C$ (правило перетину) з 2 і 3

5. $M, P \vdash C$ (правило перетину) з 1 і 4.

Засоби класичної логіки дозволяють далі показати, що з будь-якої множини засновків виводимо C , тобто логіка з парадоксом абсолютно суперечлива. Формальну систему з такою властивістю S . Яськовський називає надповною. Він одним з перших точно формулює вимоги, що їх має задовольняти «суперечлива» формальна система:

а) щоб парадокси вважались правильними міркуваннями;

б) щоб природні міркування вважались правильними;

в) щоб система не була надповною;

г) щоб формальне слідування обґрунтовувалось інтуїтивно чіткими семантичними принципами¹⁹.

Розглядавані нижче парадоксальні логіки є різними за мірою успішності спробами реалізувати ці вимоги. Зауважимо, що «боротьба з парадоксами» зводилась до того, щоб реалізувати тільки б), в), г). Це намагалися здійснити зміною класу виразів (Рассел), вибором інших аксіом (Цермело) або модифікацією логіки (Брауер).

С. Яськовський вважає диспут, дискусію, де учасники можуть висловлювати протилежні думки, реальною ситуацією, в якій виявляються суперечливі міркування. Створюючи свою суперечливу дедуктивну систему, він застосовує модальну логіку. За аналогією зі строгою імплікацією К. Льюїса, він визначає дискурсивну імплікацію: «якщо хтось стверджує x , то y » ($x \rightarrow y$), — а також дискурсивну еквівалентність ($x \equiv y$) таким чином

$$x \rightarrow y = \diamond x \supset y \quad x \equiv y = (\diamond x \supset y) \wedge (\diamond y \supset x).$$

Тут $\diamond$ — модальність «можливо», $\supset$ — матеріальна імплікація і $\wedge$ — класична кон'юнкція. У системі з дискурсивними зв'язками теоремами є тільки ті довідні формули модальної логіки (системи S 5), яким передують модальність «можливо», тобто суперечлива система Яськовського становить фрагмент модальної логіки, де закон Дунса

¹⁹ Jaskowski S. Propositional calculus for contradictory deductive systems.— *Studia logica*, 1969, vol. 24, p. 143—157.

Скота, а також інші формули, що призводять до вироджених міркувань, не є теоремами, наприклад $x \rightarrow (-x \rightarrow y)$, $x \equiv -x$. У системі є така вивідність (замість закону Дунса Скота): $x, -x \perp -(x \rightarrow x)$. Н. да Коста, А. Арруда та ін.²⁰ будують числення, в яких логічний закон суперечності у формі $-(x) \wedge -x$ не є теоремою. У побудові семантики цих числень використовується припущення про логічну незалежність протилежних тверджень, тобто властивості кожної інтерпретуючої функції такі, що формули x і $-x$ обидві можуть бути істинними (або обидві хибними) за однієї й тієї самої інтерпретації.

Навіть поверхове знайомство з парадоксами наводить на думку, що причиною їх виникнення є висловлювання особливого виду, котрі фігурують у парадоксальних міркуваннях (приміром, висловлювання «Я брешу» у відомому «парадоксі брехуна»). Один із способів пояснення їхнього впливу на утворення парадоксу — припущення, згідно з яким парадоксальне висловлювання за своєю структурою таке, що за стандартними критеріями оцінки є водночас і істинним, і хибним. Г. Пріст²¹ досліджує логіку, яка семантично відрізняється від класичної лише в одному пункті: припускається подвійна оцінка (і істинно, і хибно) тверджень. Цю подвійну оцінку він фіксує як третє істиннісне значення «парадоксально». Клас виділених формул дорівнює класові істинних, включаючи й клас парадоксальних. Цікаво, що пропонувані ним істиннісні матриці для інтерпретації складних формул точно збігаються, крім імплікації, з тризначними матрицями Я. Лукасевича, який у формулюванні виходив звсімі з інших інтуїцій: третє значення в нього за смислом — «невизначено», «невідомо».

x	$-x$	$\wedge$	1	0	2	$\supset$	1	0	2
1	0	1	1	0	2	1	1	0	2
0	1	0	0	0	0	0	1	1	1
2	2	2	2	0	2	2	1	2	2

У цих таблицях 1 — «істинно», «0» — «хибно» і 2 — «парадоксально». Автор цієї логіки показує, що клас її тавтологій той самий, що й у класичній, але правила виведення інші, зокрема не застосовний закон Дунса Скота. Пріст доводить також теорему, яка обґрунтовує абсолютну несуперечливість системи.

Логіка антиномій Ф. Асеніо²² відрізняється від логіки Г. Пріста головним чином тим, що розглядаються паралельно два види тавтологій: з виділеним значенням «істинно», а також (як і в Пріста) з виділеними значеннями «істинно» і «парадоксально». Модифікується із синтаксичних міркувань істиннісна матриця для імплікації. Саме ця таблиця є точною копією матриці для імплікації Я. Лукасевича (за значень «парадоксально»-«парадоксально» значення імплікації «істинно»). Ця логіка використовується як базисна у побудові «суперечливої» теорії множин (замість класичної). Теоремами обґрунтовується вивідність у цій системі парадоксів теорії множини і той факт, що вони не впливають на коректність непарадоксальних міркувань, а також на абсолютну несуперечливість. Відзначається й те, що відома теорема Гьоделя не застосовна до цієї теорії множин.

²⁰ Costa N. da. On the theory of inconsistent formal systems.— Notre Dame journal of formal logic, 1974, vol. 15, p. 497—510; Arruda A., Alves E. Some remarks on the logic of vagueness.— Bulletin of the section of logic, of 1979, N 3, vol. 8, p. 133—144; Costa C. N. da, Alves E. A semantical analysis of the calculus C_n. Notre Dame journal of formal logic, 1977, N 4, vol. 18, p. 621—630.

²¹ Priest G. The logic of paradox.— Journal of philosophical logic, 1979, N 2, vol. 8, p. 219—241.

²² Asenjo F. A calculus of antinomies.— Notre Dame journal of formal logic, 1966, N 1, vol. 14, p. 17—44.

Н. Белнап²³, виходячи із завдань забезпечення ефективного діалогу людини з комп'ютером, робить висновок про доцільність використання чотиризначної логіки, в якій одна з додаткових оцінок відповідає оцінці «парадоксально», а друга — «ніяк не оцінено», «немає оцінки». Істиннісні матриці з оцінкою «парадоксально» ідентичні з матрицями Г. Пріста. Істотним моментом у дослідженнях Н. Белнапа, пов'язаних з побудовою парадоксальної логіки, є використання її як семантики у створенні особливих теорій слідування з додержанням принципу релевантності.

Один з напрямів у логіці парадоксів пов'язаний з парадоксами зовсім іншого роду — так званими парадоксами матеріальної імплікації. Ще в давнину піддавався сумніву принцип «із заблудження випливає все що завгодно», який відповідає законові Дунса Скота, який вважає, що формула $x \wedge \neg x$ абсолютно хибна. Така парадоксальність звичайно ілюструється прикладами, коли засновки і висновки ніяк не пов'язані за змістом, і саме в цій невідповідності формального висновку змістовому смислові слідування вона полягає.

Дуже важко погодитись, наприклад, із тим, що твердження «Якщо Сонце обертається навколо Землі, то довідна велика теорема Ферма» істинне тільки тому, що Сонце не обертається навколо Землі. Але за всіма семантичними критеріями класичної логіки це саме так. На початку ХХ ст. виникає цілий напрям, який вважає своїм основним завданням поліпшення класичного слідування, формалізацію його за змістом²⁴. Слідування, адекватне природним способам міркування (релевантне), повинне як мінімум мати таку властивість (принцип релевантності):

(14) Засновки і висновки релевантного слідування повинні мати спільні (елементарні) вирази.

Щоб з x впливало y за змістом, треба, щоб був спільний зміст x і y , який має за формою виражатися так, щоб задовольняти (14). Якщо відношення формальної вивідності задовольняє принцип релевантності, то жодне міркування щодо цього слідування не може бути виродженим. Справді, хоч які були б правила приєднання висновків, не можна додати формули, в якій немає жодної елементарної формули, що входить у засновки. Отже, релевантну логіку можна було б розглядати як логіку парадоксів, оскільки вона задовольняє вимогу (в), тобто не є надповною. Однак труднощі виникають у семантичному обґрунтуванні релевантної вивідності — виконання вимоги (г), — іншими словами, в точному з'ясуванні класу припустимих критеріїв, що визначають логічне слідування, якому була б адекватна релевантна вивідність.

Досліджувались релевантні логіки і з сильнішою вимогою релевантності:

(15) усі елементарні вирази, з яких складаються висновки мають входити у засновки.

Позначимо через $[x]$ множину всіх елементарних виразів, з яких складається вираз x , аналогічно для множини M — усі її елементарні вирази є $[M]$; $\subset$ — відношення включення множини у множину. Тоді принцип (15) виражається так:

(16) Якщо $M \vdash T$, то $[T] \subset [M]$. Властивості слідування з означеним принципом релевантності вперше розглянув У. Перрі²⁵, застосовавши, крім матеріальної імплікації, аналітичну (в кантівському розумінні зміст висновку міститься в засновках). Називатимемо (16) принципом аналітичності й окреслимо ідею його семантичного обґрунтування з використанням часткових інтерпретацій.

²³ Белнап Н., Стилл Т. Логика вопросов и ответов.

²⁴ Anderson A. R., Belnap N. D. Entailment, Princeton, 1975, vol. 1, p. 543.

²⁵ Parry W. T. Ein Axiomensystem für eine neue Art von Implikation (analytische Implikation). — Ergebnisse eines mathematischen Kolloquiums, 1933, Bd 4, s. 5—6.

Інтерпретацію називають частковою щодо множини формул, якщо вона визначена на власній підмножині цієї множини; частина формул не інтерпретується. Початком дослідження логік з частковими інтерпретаціями можна вважати працю Д. А. Бочвара²⁶ в якій третім значенням «беззмістовно» фіксувалася відсутність істиннісного значення і тим самим припускались часткової інтерпретації. Цю тризначну логіку Д. А. Бочвар пропонував використовувати в дослідженні парадоксів теорії множин, вважаючи, слідом за Пірсом і Расселом, парадоксальні висловлювання беззмістовними, такими, що не мають оцінки. Надалі числення такого типу почали застосовуватись у теоріях нерівностей, значення, дескрипцій, в інформатиці, в аналізі онтологічних припущень, пресупозицій, висловлювань про перехідні стани та ін.

Крім класу виділених виразів B_k^+ за критерію k , розглянемо клас оцінених виразів B_k за того ж критерію, припускаючи, що є якісь неоцінені вирази (які не дали оцінки за критерію k). Логіка є стандартною (повною), якщо B_k однаково для будь-якого критерію k з множини K припустимих критеріїв цієї логіки. Критерій k є звуження критерію k^1 , якщо B_k включається в B_{k^1} , а B_k^+ дорівнює перетину $B_{k^1}^+$ і B_k ²⁷. Логіка є частковою, якщо в ній разом з певним критерієм припускаються і всі його звуження. З довільної повної логіки L ми можемо, додавши всі судження всіх її критеріїв, одержати часткову логіку L^1 . Щодо цих двох логік маємо таку теорему:

(17) Якщо M включається в певну множину B_k^+ , де k критерій логіки L , то в логіці L^1 $M \models T$ тоді і тільки тоді, коли в логіці L $M \models T$, причому $[T] \subset [M]$, тобто виконується принцип релевантності.

Отже, слідування в частковій логіці аналітичне, якщо засновки його складають здійсниму множину. Цю останню умову маємо тому, що самі загальне визначення логічного слідування робилося з допомогою матеріальної імплікації, мовою, якою опускались логіки. Незважаючи на цей виняток, принцип аналітичності обґрунтовується досить просто і природно, причому не для однієї, а для великого класу логік, які стають внаслідок застосування цього принципу також паранесуперечливими (див. стор. 54).

(18) Уведення в синтаксисі логіки обмеження на елементарні формули (принцип аналітичності) рівнозначне припущенню в семантиці цієї логіки часткових інтерпретацій.

Розглянутий напрям у дослідженні міркувань як такий, що міцно пов'язаний із центральною проблемою сучасної логіки — проблемою несуперечливості, дає загальне уявлення про способи неканонічного обґрунтування правильних суджень. В сучасних умовах, коли маємо не одну і навіть не кілька «логік», а цілий спектр (у принципі безконечний) логічних числень, традиційні «монопоняття», в тому числі і поняття несуперечності, починають «розшаровуватись», стаючи відносними. Це дозволяє дослідникам, маніпулюючи їхніми всілякими відтінками, створювати неканонічні схеми міркувань, які пояснюють (виправдовують) такі мислительні процедури, котрі раніше до правильних міркувань, або навіть взагалі до міркувань, не залічувались. Приклад цього — «парадоксальні» логіки, а також логіки думки (рос. *мнения*), віри, сприйняття та ін. Множинність «логік» не означає утвердження плюралізму в цій сфері, а становить прямий наслідок суті логічного дослідження, для якого альтернатива, породжена виявленою відмінністю, є вихідний матеріал для теоретичних узагальнень, конструювання дедуктивних схем і виявлення нових альтернатив. У цьому логіка схожа з математикою (для якої, наприк-

²⁶ Бочвар Д. А. Об одном трехзначном исчислении и его применении к анализу парадоксов классического расширенного функционального исчисления. — Математический сборник, т. 4, 1938, 2, с. 287—308.

²⁷ Див.: Ишимуратов А. Т. Логические теории временных контекстов. Киев, 1981, с. 135—138.

лад, еквідова і неевклідова геометрії — однопорядкові, альтернативні, «реальності») і не схожа з фізикою (для якої реальна тільки одна альтернатива, а інші мають статус гіпотез). Однак реальність міркувань як емпіричного базису логіки, навпаки, робить її схожою з фізикою і несхожою з математикою, оскільки в останньої немає такої «відчутної на дотик» предметної реальності. Разом з потягом доуніверсальності інтенсивне освоєння сучасною логікою своєї предметної реальності надало їй «перенасиченості» альтернативами, але, мабуть, вже найближчим часом помітне прагнення до синтетичності має дати свої плоди.

* * *

Логика парадоксов — новое направление в современной формальной логике, исследующее противоречивые (парадоксальные) рассуждения путем построения особого вида (паранепротиворечивых) исчислений, которые, будучи противоречивыми в некотором обычном смысле (например, доказуема некоторая формула и ее отрицание), являются абсолютно непротиворечивыми (не всякая формула доказуема). Синтаксический подход (Н. да Коста) к построению этих исчислений состоит в модификации классических формализмов (переопределению класса аксиом), а семантический подход (Ф. Асенио, Г. Прист) — в предположении о существовании особого типа выражений (истинноложных, парадоксальных), как например, «Я лгу», и разработке в соответствии с ним варианта трехзначной логики.

Попытки устранения так называемых парадоксов материальной импликации и им подобных (например, закон Дунса Скота: из лжи следует все что угодно) можно считать еще одним подходом к построению паранепротиворечивых исчислений (Н. Белнап, Р. Роутлей), т. е. релевантные исчисления по своим формальным свойствам являются паранепротиворечивыми.

Реализация принципа аналитичности логического следования (содержание следствий является частью содержания посылок) позволяет также получить паранепротиворечивое исчисление (У. Пэрри). Привлечение понятий частичной интерпретации позволяет довольно просто семантически обосновать принцип аналитичности. Введение в синтаксис некоторой произвольной логики ограничения: словарь следствий включается в словарь посылок, — т. е. принципа аналитичности, равносильно допущению в семантике этой логики частичных интерпретаций.

Трибуна молодого науковця

Н. Б. В'ЯТКІНА

ПРОБЛЕМА СМISЛУ В ЛОГІЦІ І ФІЛОСОФІЇ

З'ясування зв'язку мови, мислення та відображуваної у мисленні навколишньої дійсності належить до актуальних філософських проблем сучасності. Марксистсько-ленінське розуміння природи цього зв'язку виходить із тези основоположників марксизму про те, що «ні думки, ні мова не становлять самі по собі окремого царства, що вони — тільки прояви дійсного життя»¹. Розвиток наукового пізнання, створення і вдосконалення формалізованих мов сучасної логіки як засобу аналізу науки ставить перед дослідниками цілий ряд методологічних питань, розв'язання яких можливе тільки на основі філософії діалек-

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 428.

тичного матеріалізму. До них належить і питання про смисл мовних виразів.

Проблема смислу і споріднена з нею — розуміння привертає все більшу увагу представників як соціально-гуманітарного, так і природничонаукового знання². Це пов'язано, зокрема, зі збільшенням питомої ваги філософських досліджень мови як семіотичної (знакової) системи, що виступає певною предметною формою людської культури.

На сучасному етапі розвитку мовних досліджень, класифікуючи мови, звичайно виділяють формалізований, природний («етнічний») і науковий її типи (останньому надається опосередковуюча роль у зв'язку перших двох). В аналізі кожного з них, слідом за Ч. Моррісом, розрізняють відношення між знаками (синтаксис), знаками і об'єктами, що позначаються ними (семантика), і відношення інтерпретатора до знаків і позначуваних об'єктів (прагматика). При цьому визначення семантики знакової системи часто-густо отожднюється з визначенням онтології тієї чи тієї мови. Термін «онтологія» широко застосовується під час розгляду можливостей природної мови як засобу вираження і з'ясування культурного смислу знакових систем у семіотиці. Проте вживається воно в різних, інколи прямо протилежних значеннях. Тому, на наш погляд, потрібно з позицій марксистсько-ленінської філософії уточнити зміст цього поняття, визначити його методологічні й евристичні можливості в аналізі соціально-культурних явищ, що мають знакове вираження.

У домарксистській філософії за онтологією, як відомо, ustalилось значення науки про буття, суще, сутність як таку, про загальні, фундаментальні, конститутивні визначення буття. Як «філософія сущого» або «перша філософія» цей термін чи не вперше був використаний Гокленієм і Г. Х. Вольфом. Д'Аламбер у «Попередніх зауваженнях до Енциклопедії» характеризував онтологію як галузь філософії, з якої всі інші беруть свої принципи³. При цьому онтологія розглядалась відособлено від інших розділів філософії, виставлялась вищою за них, передусім за теорію пізнання. Такий підхід перетворював її на спекулятивну конструкцію, що мала умоглядний характер. Незважаючи на це, класичні раціоналістичні побудови зафіксували деякі істотні проблеми, що пов'язані з осмисленням сущого як такого, форм і рівнів його даності в культурі і входження в теоретичну свідомість.

У сучасній буржуазній філософії певною мірою зберігається традиційне розуміння онтології як предметної області або області сущого (непустої множини об'єктів), що відповідає певній теоретичній мові. Домінуючою, однак, є думка про онтологію як мовну сферу — сферу смислів і значень. Цей погляд зароджується спочатку в лоні проблеми тлумачення і розуміння творів мистецтва і літератури, а згодом набуває теоретичного обґрунтування у філософській герменевтиці.

Традиційним є вживання терміна «онтологія» в побудові і аналізі формалізованих мов. «Онтологічні питання» виникають тут у зв'язку з визначенням критерію існування об'єктів у формально побудованих теоріях. Логіка використовує мову лише в певному обсязі, формалізує її окремі фрагменти, а саму формалізацію застосовує як засіб побудови теорії, терміни якої потребують співвіднесення з

² Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. 423 с.; Васильева Т. Е., Панченко А. И., Степанов Н. Н. К постановке проблемы понимания в физике. — Вопр. философии, 1978, № 7, с. 123—134; Понимание как логико-гносеологическая проблема. К., 1982. 270 с.; Попович М. В. Доказательство и смысл теоретических утверждений. — В кн.: Актуальные проблемы логики и методологии науки. К., 1980, с. 50—67.

³ Цит. за: Aisler R. Wörterbuch der Philosophischen Begriffen. Berlin, 1928, Band 2, S. 344.

реальністю поза нею. Внаслідок цього питання про те, що саме виражає термін або сукупність термінів теорії, лишається відкритим.

У з'ясуванні відношення термінів теорії до реальності, може йтися, по-перше, про «онтологію теорії». Під онтологією тут розуміється універсум об'єктів, що їх теорія покладає як існуючі. Вона задається визначенням областей значень змінних згідно з вимогами інтерпретації теорії. За фіксованої інтерпретації кожна з областей значень може увійти до її онтології. Крім того, можна говорити про онтологічні припущення теорії. Питання про онтологічні припущення, які явно чи неявно задаються разом з теорією, пов'язане з проблемою визначення критерію існування. В її розв'язанні можна виходити з тези Куайна: існувати — значить бути значенням зв'язаної змінної. Однак у нього проблема існування об'єктів теорії формулюється як зовнішня щодо мови і розв'язується за допомогою підстановки на місце змінних певного набору не пов'язаних з мовою теорії значень. За Куайном, мова теорії неявно містить і деяку вказівку на те, які об'єкти нею задаються, що є наслідком прийняття сутностей вищого порядку⁴. Ці неявні принципи й виступають онтологічними припущеннями теорії. Далі можна говорити про онтологію об'єктів, що становить вимогу теорії. Ця онтологія є характерною онтологічними припущеннями, які неявно були прийняті разом з їхньою мовою (про що йшлося вище), або, краще сказати, наслідок цих припущень⁵.

Аналіз онтології теоретичної мови у такій площині має важливе значення для дослідження концептуального змісту теорії⁶, а розгляд онтологічних припущень самої логіки як формальної теорії дає можливість з'ясувати специфіку цієї дисципліни. Вислів «існувати» або «бути», що застосовується у формулюванні критерію існування, розуміється в логіці не як характеристика зовнішньої реальності: «існувати» тут означає те, що існує тільки як об'єкт думки (увійшло у пізнавальну діяльність суб'єкта). Критерій існування вказує на те, що мислиться як існуюче за умови застосування мови як засобу пізнання і комунікації⁷. Тому аналіз онтології формалізованої мови, яка приймається разом з онтологічними припущеннями, передбачає розгляд мови в її семантичному аспекті й онтології не як «вчення про буття», а як області своєїрідної (логічної) семантики. Слід зазначити, що в осмисленні онтології формалізованих мов потрібно співвідносити об'єкти думки (незалежно від того, які вони — матеріальні чи ідеальні) з їх мовними вираженнями. Онтологія формалізованої мови у цьому значенні — як її семантика (інтерпретація) — є мовним феноменом. Це зближує розуміння онтології в логіко-семантичних дослідженнях з її трактуванням у філософській герменевтиці.

У сучасній формальній логіці налічується велика кількість концепцій значення і смислу, які конкурують між собою. Але провідною лишається класична і фундаментальна теорія значення Фреге. Виділення у мовному світі імен, смислів, значень (денотатів) є тим кроком в його осмисленні, який логіка зробила раніше від інших дисциплін і який необхідний, на нашу думку, в кожній сфері аналізу знакових явищ, передусім в семіотичному вивченні продуктів культури. Разом з тим очевидно, що програма побудови мовної сфери за допомогою її формалізації, зокрема «впорядкування» відношення «ім'я — смисл — денотат», з тим щоб кожному імені відповідав не лише один денотат, але й один смисл, істотно спрощує реальний стан справи. Ідеалу семіотичних відношень, що вимагає концепція Фреге,

⁴ Див.: Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. М., 1980, с. 216—217.

⁵ Див.: Ледников Е. Е. Критический анализ номиналистических и платонических тенденций в современной логике. Киев, 1973, с. 44—45.

⁶ Див.: Целищев В. В. Философские проблемы семантики возможных миров. Новосибирск, 1978, с. 45.

⁷ Див.: Ледников Е. Е. Указ. соч., с. 38.

не можна досягнути навіть у математиці — тут множини часто-густо відрізняються незважаючи на те, що складаються з одних і тих же елементів⁸.

Іншою сферою застосування терміна «онтологія» у сучасній буржуазній філософії є предметна область аналізу мови як частини культури, тобто розгляд мови у її соціокультурних параметрах, у синхронії і діахронії. У феноменологічній герменевтиці проблематика аналізу мови не пов'язується з онтологічною традицією «першої філософії», внаслідок чого тут спостерігається вільніше її тлумачення ніж проблем сприйняття і пізнання. Цю рису трактування мови відзначив, щоправда, тільки стосовно мовних досліджень Гуссерля, Мерло-Понті. На відміну від Фреге, який виявив формальний кістяк мови, Гуссерль і слідом за ним Хайдеггер розглядали мову не тільки як засіб комунікації, але й як діалог, що з'єднує людину з минулим і майбутнім як істотними вимірами її буття в світі, прояснює сам-смысл буття. Феноменологію цікавить передусім процес перетворення в мові суб'єктивних образів у загальнозначущі смисли. Тільки у ній, на думку феноменологів, мова набуває своєї єдності і може керувати актуальною логікою. Будь-яка формалізація витлумачується ними як наслідок її технологізації, зведення до певних утилітарних рецептів і, отже, як збліднення, змертвіння і відчуження. Подолання інформативного підходу до мови вбачається у герменевтиці, яка будує культурно-історичну її онтологію. Остання тут є своєрідним корелятом мови, як і в логіко-методологічних дослідженнях позитивістського типу.

Сучасна герменевтична філософія виходить з положень, що перекручує реальну діалектику суб'єктивних відношень. Остання витлумачується як діалектика всередині суб'єкта, діалектика суб'єктивності й інтерсуб'єктивності. Внаслідок цього проблема смислу історичних і природних явищ розглядається нею однобічно — як його надання світові людиною.

Питання про відношення мови до буття в герменевтиці по суті знімається, оскільки мова трактується як буття (при цьому вона розглядається в контексті мовлення, текстової конкретності). Іншим істотним моментом тут є свідомий опір розчленуванню засобами абстракції «живої плоти» мови. Ця обставина витлумачується насамперед як вияв антисциєнтистської спрямованості філософської герменевтики. Проте часто-густо забувають, що за цим приховується й сильний ірраціональний потяг герменевтичної традиції, що має одним із своїх витоків «філософію життя». Разом з тим не слід забувати, що сучасна герменевтика базується на ідеях феноменології Гуссерля, в становленні якої велику роль відіграла логічна концепція Фреге. Вибір ним різних шляхів у дослідженні мови пояснюється, зокрема, тим, що логіку цікавить передусім структура мови, тимчасом як феноменологію — мова в її «дії» і усвідомленні, тобто як феномен. У зв'язку з цим зауважимо, що починаючи з де Сосюра в лінгвістиці розрізняють мову як структуру, сукупність норм — і мовлення (рос. *речь*) як реалізацію цієї структури, процес, конкретні тексти. Таке розрізнення в логіці за формальним принципом не мало б сенсу. Проте і в ній розглядається мова у другому її вимірі, що дістало своє відображення в концепціях «значення як вживання», у зв'язку з положенням логіко-математичного інтуїтивізму з ідеями феноменології Гуссерля.

Справді наукове розв'язання питання про співвідношення мови й онтології в теоретичному осмисленні історико-культурних і природних явищ можливе лише на ґрунті діалектико-матеріалістичних принципів матеріальної єдності світу, відображення, практики, єдності історичного і логічного та ряду інших. Неодмінною умовою правиль-

⁸ Див.: Попович М. В. О философском анализе языка науки. Киев, 1965, с. 13.

ної постановки цього питання є матеріалістичне витлумачення основного питання філософії про відношення свідомості і матерії, мислення і буття.

З погляду марксистсько-ленінської філософії уявлення про буття складаються безпосередньо в процесі розвитку суспільно-практичної діяльності людини. Вчення про буття (власне онтологія пізнішого теоретичного, насамперед філософського, осмислення) зумовлене певним ступенем розвитку практики, суопільних відносин та їх відображення у формах суспільної свідомості, «інтенцій» цілепокладаючої, предметно-практичної людської діяльності. «Буття,— зазначає Ф. Енгельс,— взагалі відкрите питання, починаючи з тієї межі, де кінчається наше поле зору»⁹. У цілепокладаючій, предметно-практичній діяльності людина, перетворюючи світ, відображує його відповідно до своїх потреб і інтересів, тобто в його значущості. Те, в чому вона вбачає сенс і як вона сприймає світ, залежить від розвитку її як суспільної істоти, розвитку її сутнісних сил. «Мій предмет може бути тільки утвердженням однієї з моїх сутнісних сил, отже, він може існувати для мене тільки так, як існує для себе моя сутнісна сила, будучи суб'єктивною здатністю, тому що сенс якого-небудь предмета для мене (він має сенс лише для відповідного йому почуття) сягає рівно настільки, наскільки сягає моє почуття»¹⁰. Це положення К. Маркса має велике методологічне значення для розкриття діалектики суб'єктивного і об'єктивного у процесі осмислення продуктів людської культури, розкриття їх предметної форми й ідеального характеру існування.

Взаємодія об'єктивного і суб'єктивного у процесі людської життєдіяльності має предметну основу, оскільки людина є «предметна істота» і «діє предметним чином» (К. Маркс). При цьому особливими законами предметної діяльності виступають універсально-всезагально визначення самої дійсності. Разом з тим предметна діяльність продукує свій ідеальний момент, що безперервно зникає в опредметненні і безперервно виникає знову в розпредметненні: «Ідеальне потребує для себе особливого матеріалу— предмета в мовній, знакової функції»¹¹.

Отже, явища предметного світу набувають свого культурного значення і смислу у процесі практичної і теоретичної діяльності людини. Важливою умовою їх культурного функціонування є мовні форми вираження. Мова виступає і як засіб трансляції культурних предметів по каналах соціокультурних зв'язків, що є певним зрізом суспільних відносин і форм спілкування між людьми. Тому семантичний аналіз мовних явищ допомагає розкрити зв'язок «чуттєво-надчуттєвого» характеру буття культурних об'єктів з буттям людини у світі, тобто культурно-знакових систем— з їхньою онтологією.

Об'єкт, що входить у культурно-знакову систему, набуває семіотичного характеру існування. Семіотично (як знак) предмет може існувати в природній мові, праці, тих чи тих формах культури. Однак з'ясування предметності знакових систем, на нашу думку, має бути не вихідним, а кінцевим пунктом аналізу. Побудова знакових систем— це не процес простого «йменування», «позначення». Тому і відношення «знак— позначуваний об'єкт» не є елементарним вихідним відношенням.

Розглядаючи знакові системи, виходитимемо з поняття «семіотична задача». У визначенні її змісту потрібно розрізняти знаковий і смисловий аспекти семіотики. Відповідно до цього вона може бути двох типів: а) маючи сукупність знаків, визначати їх сенс (це виявляє-

⁹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 42.

¹⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Там же, т. 42, с. 113.

¹¹ Див.: Батищев Г. С. Определенные и распределенные. — В кн.: Филос. энциклопедия, 1967, т. 4, с. 154.

ться, наприклад, у розумінні мовних висловлювань у процесі спілкування, розшифровуванні письмових пам'яток, з'ясуванні смислу обрядів, міфів, казок, витлумаченні художнього твору, трактуванні показань приладів, у пошуку моделей пояснення неевклідової геометрії та ін.); б) виходячи з певного смислу, знаходити відповідну йому систему знаків (це спостерігається, скажімо, коли ми розмовляємо іноземною мовою, під час шифрування повідомлень, у створенні певної символіки, позначень, обрядів, творів, приладів, формалізмів, смисл яких поки що невідомий та ін.). Ці типи задач, як і вона сама, не нові: новим є семіотичне їх осмислення, що сприяє впорядкуванню матеріалу досліджень, створює певний онтологічний базис останніх.

Можливість постановки і розв'язання семіотичних задач передбачає наявність мовних структур. Тут потрібно зважати на паралель між мовленням і мовою, згадану вище. Аналіз етапів розв'язання семіотичних задач дає змогу вичленити певні мовні одиниці, система яких становить власне мову. Структура мови, що визначається цими одиницями і сукупністю відношень між ними, окреслює межі постановки семіотичних задач, вибір засобів їх розв'язання і відповідних йому культурних форм.

У цьому плані великий інтерес становлять міркування Л. С. Виготського щодо одиниць мовлення і мислення. Останні розглядалися ним не як прості елементи, а як такі, що відображають властивості цілого. Одиницею мовлення, за Л. С. Виготським, є слово, значення якого перетворює його й на одиницю мислення. Слово, позбавлене значення, не належить до царини мовлення. Тому значення тією самою мірою може розглядатися і як явище мовлення за своєю природою, і як явище, що належить до сфери мислення. Воно є мовлення і мислення водночас, тому що становить одиницю мислення у мовленні. На його думку, метод дослідження одиниць мовлення і мислення «не може бути іншим, ніж метод семантичного аналізу, метод аналізу смислової сторони мовлення, метод вивчення словесного значення»¹².

Першою функцією мовлення, за Л. С. Виготським, є комунікація, розуміння. Онтогенетично мовлення і мислення мають різні корені і до певного моменту розвиваються по лініях, що не залежать одна від одної, але потім перехрещуються, внаслідок чого «мислення стає мисленням мовлення, а мовлення стає інтелектуальним»¹³. У зв'язку з цим Л. С. Виготський розрізняє зовнішню і внутрішню структури мовлення. Структура, в якій співвідносяться річ і слово, що її йменує, є зовнішньою, та ж, у якій співвідносяться знак і значення, — внутрішньою (остання зумовлює першу). Звідси зрозуміло, що визначаючи, чи є певна сукупність матеріальних об'єктів знаком, не можна виходити тільки з речей або знаків, які іменують речі. Потрібно з'ясувати значимість тих чи тих матеріальних об'єктів, що надається їм у спілкуванні через слово. Це перший етап дослідження значення як такого. Методи, розроблені Г. Фреге в його теорії значення і смислу, можуть бути використані в аналізі процесу живого мовлення, виділення його одиниць.

Реконструюючи механізм розв'язання семіотичних задач, можна виділити три рівні «онтології» і відповідно — три рівні утворення смислів одиниць мови. Насамперед, емпіричний рівень, на якому відбувається співвіднесення одиниць мови з даною у чуттєвому досвіді людини реальністю. Елементарним прикладом цього є йменування об'єктів зовнішнього світу, хоча чуттєво-конкретну основу мають і наукова теорія, і твори мистецтва, і буденна мова. Сукупність емпірично даних об'єктів, що існують у співвіднесенні зі свідомістю і

¹² Див.: Виготський Л. С. Мышление и речь. — Избран. психол. исслед. М., 1956, с. 49—50.

¹³ Там же, с. 134.

мисленням, становить емпіричний смисл культурних явищ. Однак ця емпірична даність не вичерпує всього змісту феноменів культури. Виявляючи її, тобто розпредметнюючи культурні формоутворення, ми лише реконструюємо своєрідну «емпіричну онтологію», чим зумовлюється розв'язання семіотичних задач.

На теоретичному рівні йдеться про виділення зв'язків свідомості з об'єктом, опосередкованих наукою¹⁴. У теорії ототожнюється те, що в буденно-практичному досвіді має різний смисл. З цією метою вводиться певний абстрактний об'єкт і відповідний йому термін (знак). Семантика на означеному рівні має справу з певними абстрактними об'єктами, що не співвідносні речам. Але ці об'єкти безпосередньо не утворюють онтології (хоча іноді і кажуть, наприклад, що цілі числа є онтологією математичних формалізмів). Починаючи з Галілея представники природничонаукового знання фіксують розбіжність між чуттєво-данним світом і світом науки. В останньому теоретичного смислу набувають різні емпіричні дані, але лише на основі створення і описання певних теоретичних об'єктів (скажімо, енергії, сили, швидкості та ін.), за допомогою яких формулюються наукові закони. В такий спосіб теорія вдається до своєрідного ракурсу бачення світу, що виступає, так би мовити, теоретичною онтологією інтерпретації смислів і значень повсякденного життєвого світу людини. Віддалену аналогію цьому теоретичному світові можна вбачати в міфологічних персонажах. Тому, можливо, краще говорити не про теоретичну онтологію, а про певний абстрактний рівень онтології й утворення смислів.

Культурно-історичний рівень розуміння онтології дає змогу виявити смисл і значення культурних явищ не тільки на основі розкриття емпіричної основи їх існування і теоретичного описання за допомогою утворення абстрактних об'єктів, а й в контексті буття людини у світі (те, що вище ми визначили як предмет філософської онтології) людського досвіду, історично зумовленого соціокультурою.

В історії філософії уявлення про ці три рівні онтології можна відшукати, наприклад, у філософії Канта (вчення про «трансцендентальну естетику», «трансцендентальну аналітику» і «трансцендентальну діалектику»), Гуссерля (вчення про «психологічну», «ейдетичну» і «феноменологічну» редукацію). Умоглядність і довільний характер онтологічних побудов докантивської філософії свого часу відзначав ще Гегель. Він вважав, що для онтологічних визначень «в їх багатоманітності і кінечній значимості не існувало принципу» (їх повинні були тому емпірично і випадковим чином перераховувати), а «їх найбільший зміст» міг ґрунтуватися тільки на уявленні, на запевненні, що під цим словом розуміють саме те і те, а іноді також на етимології¹⁵. Проте й онтологічні побудови Гегеля чималою мірою спираються на «уявлення і запевнення», а в деяких випадках, як зазначав В. І. Ленін, й на етимологію.

За культурно-історичного підходу онтологічні уявлення можна схарактеризувати як первинний «ідеаторний зміст» свідомості (К. Мегрелідзе), що визначається потребами й інтересами людської діяльності і залежить від рівня розвитку суспільної практики, відповідних соціально-практично і культурно-історично зумовлених форм її усвідомлення. Він утворює неявну передумову буденно-практичного і теоретичного усвідомлення світу, побудови його наукової картини. З цього погляду гегелівська характеристика онтологічних уявлень становить той рівень їх вивчення, що є предметом семіотики. Завданням онтології, взятої в її семіотичному аспекті, є, за перефразованим висловом Гуссерля, реконструкція археології смислів, світу людини.

¹⁴ Див.: Мамардашвили М. К. *Формы и содержание мышления*. М., 1968, с. 14.

¹⁵ Гегель Г. В. Ф. *Энциклопедия философских наук*. М., 1974, т. 1, с. 140.

У цій реконструкції можна умовно виділити рівні архаїчної онтології, онтології мовної свідомості (виходячи з семіотичного розуміння мови) і онтології наукового знання.

На рівні архаїчної онтології основний інтерес семіотичних досліджень — з'ясування зв'язку між первісною символізацією світу і формами усвідомлення людської тілесності та характеру її життєдіяльності. Символіка світу, що виникає на цьому ґрунті, становить основу глибинних смислових структур. Проте було б помилкою зводити зміст смислових структур тільки до первісного тілесного досвіду. У мові символів сконцентрований весь досвід суспільно-практичної життєдіяльності людини. Тому розкриття їхнього змісту передбачає науково-теоретичне осмислення специфічної мовної предметності, в якій вони зафіксовані, виявлення в ній смислових структур, побудову семантики конкретних висловлювань (включаючи «діалоги» між ними і конструювання можливих висловлювань у певній мові). Таке осмислення в свою чергу потребує визначення онтології наукової мови, співвіднесення останньої з філософською онтологією, де набуває смислово-ціннісної конкретизації вихідне людське світовідношення — предметно-практичне перетворення дійсності. В його контексті стає зрозумілим те, що світ дається людині у формах предметної діяльності, а різноманітні типи його усвідомлення фіксуються у знаково-символічних системах (мові в широкому — семіотичному — розумінні слова), в безпосередньому спілкуванні (процесах мовлення), мистецтві, науці, культурі. Семіотика, розкриваючи семантику мови цих знаково-символічних систем, буде своєрідною «онтологією» культури і в такий спосіб виступає певною основою дальшого розвитку логіко-гносеологічних досліджень у зазначеному напрямі.

Отже, проблема смислу набуває філософсько-світоглядного значення, вона пов'язана з онтологічними уявленнями минулого. Її сучасне філософське осмислення певною мірою продовжує і розвиває їхні теоретико-методологічні положення. У марксистсько-ленінській філософії вона розглядається у площині діяльнісного відношення «людина — світ». Водночас вона становить предмет семіотики культури, яка, спираючись на структурно-функціональні методики, реконструює символічно-смислові структури архаїчних культур (обрядів, міфів, мовних конструкцій та ін.). Результати цих досліджень можуть бути використані у філософському аналізі культурних явищ і процесів.

Сучасна семантика, виходячи з теоретико-множинних уявлень, відкриває широкі можливості аналізу смислових відношень засобами інтенціональних логік. «Онтологія» мови постає тут як певна множина деяких об'єктів. Аргументи таких логіків, як, наприклад, Куайн, що заперечують можливості інтенціональних логік, в аналізі мови виявились в цілому безпідставними, хоча в одному важливому пункті треба визнати його правоту — загальна теорія смислу дійсно складається не в рамках логічної семантики, а в рамках семіотики. Але потрібно зазначити, що успіхи семіотики культури розвінчують його агностичну концепцію неможливості «радикального перекладу». Все це посилює актуальність дослідження проблеми смислу як у площині семіотики культури, так і логіки наукового пізнання.

* * *

Теория смысла в логике является частью логической семантики и предполагает наличие некоторой области объектов, именуемой обычно «онтологией языка». Термин «онтология» стал привычным в логико-методологической литературе, но его значение требует уточнения с диалектико-материалистических позиций. В неопозитивистской литературе онтология языка рассматривается как область объектов, возможно, абстрактных, причем проблема отношения этих объектов к действительному миру объявляется «псевдопроблемой». В феноменологии и экзистенциализме онтология рассматривается как об-

ласть мовних значень, за межми якої суб'єкт не може вийти. Різні течії буржуазної філософії замикають сферу буття в мові і виявляються в суб'єктивістському тупикі.

Марксистсько-ленінська філософія виходить з практичного взаємодіяння суб'єкта і об'єкта, в ході якого світ стає «світом людини» і набуває значення для людини і суспільства. З цього об'єктивного значення буття слідкує відмінність мовних конструкцій і породжувану їм «онтологію» — область об'єктів, на яких мова інтерпретується. Ці об'єкти можуть бути емпіричними, даними в експерименті і спостереженні; можуть бути теоретичними, абстрактними об'єктами; нарешті, за всіма явленнями культури стоїть деяка соціальна, культурно-історична предметність, досліджувана філософськими засобами.

В. П. МИХАЛЬОВ

ВИДОВА СПЕЦИФІКА МИСТЕЦТВА

У процесі дальшого вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму в усіх сферах життя зростає роль художньої культури. Увага Комуністичної партії і Радянського уряду спрямована на розвиток усіх різновидів і жанрів мистецтва соціалістичного реалізму.

В процесі естетичного виховання радянської людини кожен різновид мистецтва має своє завдання, свої перспективи розвитку і водночас є невід'ємною частиною усієї художньої культури. Як відомо, мистецтво загалом — це система його окремих різновидів. Тому воно так різноманітно і комплексно впливає на свідомість, світосприйняття людей. У зв'язку з цим виникає потреба розкрити особливості кожного різновиду мистецтва й ті характерні риси, які відрізняють один різновид від іншого. Для цього спочатку треба визначити саме поняття «різновид мистецтва».

Питання про класифікацію різновидів мистецтва є одним із традиційних в історії естетичної науки. Загальні властивості або загальна ознака, вичленена в процесі класифікації, свідчать про можливість використання цієї логічної операції для визначення поняття «різновид мистецтва». В даному контексті одне тільки перелічення ознак, що лежать в основі самостійних класифікацій різновидів мистецтва, дає в результаті загальну характеристику поняття різновиду мистецтва. Серед класифікацій різновидів мистецтва треба виділити головні: генетичну (основна ознака — походження різновиду), структурну (як правило, в основі — просторово-часова ознака), психологічну (на основі домінуючих або суб'єктивних чинників у творчому процесі або способів сприйняття різновиду мистецтва), експресивну (за способом вираження або відображення дійсності), функціональну (ознака — утилітарне або не утилітарне використання), семіотичну (на основі мови того чи того різновиду), матеріальну (на основі використовуваного різновидом мистецтва матеріалу).

Кожна з перелічених ознак застосовна до конкретного різновиду мистецтва і доповнює загальне уявлення про певний різновид. Водночас існування таких розмаїтих класифікацій з різними загальними ознаками спричинює неможливість єдиної класифікації з вичлененням головної ознаки, яка б привела до строго однозначного визначення поняття «різновид мистецтва». Істотною ознакою розкривається внаслідок іншої процедури — специфікації. З цього зовсім не випливає заперечення значення класифікації. Навпаки, вона необхідна як перший етап визначення поняття, який доповнюється специфікацією.

Внаслідок специфікації різновидів мистецтва виявляється істотна основа для узагальнення об'єктів, відшукується закон їх зв'язку. Тому саме специфікація дозволяє осмислити механізм об'єднання творів мистецтва у вид, дати істотну загальну ознаку виду, яка може бути покладена в основу його визначення. Специфікація не позбавляє можливості формального підходу до визначення різновиду як повторюваності загальних ознак в унікальних творах, а дає можливість розглядати різновид як тип відношення, спосіб «бачення» і перетворення дійсності, тобто змістовно. Внаслідок специфікації з'ясовується, що будь-який різновид мистецтва є художня діяльність за своїми законами і за своїми досягненнями, що узгоджується з загальними законами діяльності й становить процес творення принципово нових, відмінних від природних, можливостей на основі самої природи і фундаменту попередньої культури.

В цьому розумінні культура і різновиди мистецтва взаємопов'язані і взаємозалежності у контексті соціального буття. Культура стимулює розвиток різновидів мистецтва, в ній вони дістають історичну конкретність, і вона ж покладає межу їх розвитку. «Література,— писав М. М. Бахтін про один з різновидів мистецтва,— невідривна частина цілісності культури, її не можна вивчати поза цілісним контекстом культури. Її не можна відривати від решти культури і безпосередньо (через голову культури) співвідносити з соціально-економічними і іншими чинниками. Ці чинники впливають на культуру в її цілому і тільки через неї і разом з нею на літературу, літературний процес є невіддільна частина культурного процесу¹⁻². Це стосується усіх різновидів мистецтва. Отже, специфікація різновидів мистецтва приводить до розуміння різновиду як доцільної людської діяльності, мета і смисл якої набуває конкретності в контексті культури.

Цікаві міркування щодо принципів, за якими можуть бути виявлені мета і смисл різновидів мистецтва у сфері культури, дає М. С. Каган, який в цьому питанні виходить з філософської концепції людського спілкування. «Суть її,— пише дослідник,— полягає в тому, що, оскільки діяльність людини на відміну від поведінки тварини, є генетично не програмованою— майже все своє уміння людина набуває прижиттєво, а не одержує від народження, в успадкованих нею інстинктах, і, оскільки здійснюється вона колективно, вимагаючи узгодженості поведінки індивідів, організації їх спільної діяльності, остільки необхідним різновидом цієї діяльності виявляється спілкування людини з людиною»³.

Поняття спілкування М. С. Каган використовує у з'ясуванні мети і смислу рядів словесного мистецтва. У багатоманітні проблем, доступних художньому освоєнню у мистецтві слова, пише він,— «є такі, які розв'язуються не лише у формі сповідувального самовираження, бо це проблеми внутрішнього життя людського духу; є такі, які потребують емпірично-розповідної форми, оскільки вони стосуються буття природи і суспільства, «війни і миру», «божественної комедії» і «людської комедії»; є, нарешті, і такі, які розкривають глибинні закономірності міжособистісних відносин людського спілкування, і лише опосередковано— проблеми війни і миру як проблеми душевно-сповідувальні, тією мірою, якою вони відображаються у спілкуванні даних персонажів»⁴. Нам уявляється правомірним даний підхід і для з'ясування смислу і мети різновидів мистецтва. Адже мистецтво, як писав Ю. Тинянов, відрізняється «не тільки і не стільки своїми об'єктами, скільки відношенням до них»⁵.

¹⁻² Бахтін М. М. Естетика словесного творчества. М., 1979, с. 344.

³ Каган М. С. Что же такое драма? — Театр. М., 1979, № 6, с. 58.

⁴ Там же, с. 59.

⁵ Тинянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977, с. 330.

При цьому треба пам'ятати, що мистецтво опосередковано відображує і особливості класової структури суспільства, заснованої на конкретному способі виробництва, має іманентні ознаки розрізнення та ін. Спілкування виділяється нами особливо у зв'язку з меншою увагою до нього теорії мистецтва.

Чуттєво вираженим відношенням до людського спілкування (за аналогією з родами словесного мистецтва), хоча і не тільки ним, відзначаються різновиди мистецтва.

Кожен різновид мистецтва в цьому розумінні є специфічним засобом утвердження громадськості людини через виявлення відношення і до людського спілкування, причому в його конкретно-історичних формах, утворених у рамках культури. Тією ж мірою, якою художня творчість є спілкуванням, «вона не мислиться окремо від вироблених суспільством «культурних форм спілкування», тобто від певного типу суспільних відносин, які таким чином не тільки дістають своє відображення в конкретному змісті творчості, але й формують його внутрішню структуру»⁶.

Отже, різновид мистецтва можна визначити як духовно-практичну діяльність, мета і смисл якої полягають в переживанні, відображенні й розвитку специфічно художніми засобами, пов'язаними з однією з типологічних форм людської чуттєвості, соціального буття, з притаманними йому культурно-історичними типами спілкування, різними уявленнями про світ, ідеологічними установками та ін.

Уся людська діяльність, в тому числі й художня, що реалізується в конкретних різновидах мистецтва, має зміст, форму і структуру. Як уже зазначалося, зміст, форма і структура різновиду мистецтва як різновиду діяльності зумовлюється конкретним типом культури. Він визначає спосіб бачення (виникнення і розвиток певного художнього світовідношення і його стійких утворень), спосіб і логіку створення (методи формотворчості) і результат (художні цінності). Але не можна забувати, що різновид мистецтва є тим засобом, з допомогою якого розв'язуються і завдання самої культури. У цьому зворотному зв'язку зміст, форма і структура різновиду відіграють важливу роль, бо саме вони забезпечують розв'язання тих чи тих завдань у сфері культури. У становленні таких істотних змістовно-структурних особливостей різновиду мистецтва головне значення мають ті самі типологічні форми людської чуттєвості.

Підкреслимо, що типологічні форми чуттєвості лежать в основі художньої творчості й художнього сприйняття. Художня творчість в цьому розумінні є вираженням свідомості суспільства на основі типологічних форм людської чуттєвості, які визначають стереотипи творчої діяльності.

Людська чуттєвість в певній типологічній формі дістає адекватне вираження у різновиді мистецтва і насамперед в основному ударному його елементі, який цементує всі елементи структури різновиду, визначає його формальні й впливає на змістові межі⁷. Цей основний, ударний елемент різновиду мистецтва більшість дослідників називають художньою домінантою різновиду мистецтва. Прикладом таких художніх домінант є колір у живопису, пластика у скульптурі, інтонація в музиці та ін. Художня домінанта не вичерпує всього багатства різновиду мистецтва, але є показником типологічної форми чуттєвості, що лежить в його конструкції і є ознакою його специфічності порівняно з іншими різновидами. Поняття художньої домінанти має важливе значення у визначенні поняття «різновид мистецтва», бо воно доповнює уже дане змістове визначення різновиду структурно-формальними

⁶ Малахов В. А. Художественная деятельность в системе культуры.—В кн.: Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации. Киев, 1980, с. 133.

⁷ Див.: Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино, с. 327.

характеристиками. Водночас на основі вивчення художньої домінанти різновиду в сукупності з аналізом його змістових аспектів ми можемо провести типологізацію різновидів мистецтва. Йдеться про цілісний розгляд загальних (знайдених унаслідок класифікації) і істотних (знайдених унаслідок специфікації) ознак як такої гармонійної єдності явища, що становить сутність⁸. Завдяки цьому розглядові створюється «ідеальна модель», яка допомагає виявити відповідність або невідповідність будь-якого явища мистецтва певному його різновиду, з погляду «чистих закономірностей», які насправді проглядаються крізь безкінечні випадковості. За допомогою типологізації ми виходимо на взаємовизначення різновиду мистецтва і художнього твору.

Щоб розкрити значення розглянутих процедур виявлення різновидів мистецтва, звернемось до визначення під цим кутом зору художнього кінематографа, звернення до якого цікаве у зв'язку з постійними суперечками про його специфіку і межі. Існування різних поглядів на природу кінематографа призводить до заперечення можливості визначити його специфіку в принципі або до неплідної констатації його неоднозначності. Розгубленість теоретиків і практиків у визначенні специфіки кіно дозволила свого часу Клоду Моріаку не без гумору помітити, що кіно — це все, що відбувається на екрані. Природно, таке визначення не влаштовує ні мистецтвознавство, ні критику, ні естетику. Як би багаторазово не попереджували специфікаторів про нездоланність труднощів у визначенні кіно, потреби самої кінематографічної практики стимулюватимуть інтерес до цієї проблеми. Перші кроки світового і вітчизняного кінематографа відзначені спробами його теоретичного осмислення. У молодій радянській кінематографії найбільш гостро цю проблему поставив Л. В. Кулешов, який вважав, що розрізнення видів мистецтва виявляється у володінні тим чи іншим різновидом засобами художнього вираження. Специфіку кіно Л. В. Кулешов убачав у монтажі⁹. Таку думку поділяв і С. М. Ейзенштейн¹⁰. Прихильники монтажного кінематографа могли додавати до основних елементів структури різновиду широкий план, ракурс, особливості акторської гри, можливість змінювати хід часу і деталі простору та ін., але справжньою специфікою кіно вони вважали монтаж. Відзначимо еволюцію лідерів цього напрямку до меншої категоричності в утвердженні монтажно-специфіки і навіть концепції основних взаємодіючих чинників.

Противників монтажно-специфіки кіно так багато, як і прихильників. Актуальність їх дискусії і сьогодні відчувається у полемічному висловленні А. А. Тарковського: «Монтажний кінематограф задає глядачеві ребуси і загадки, примушуючи його розшифровувати символи, насолоджуватися алегоріями, апелюючи до інтелектуального досвіду того, хто дивиться. Але кожна з цих загадок має, на жаль, свою точно сформульовану відгадку. Коли Ейзенштейн у «Жовтні» зіставляє павича з Керенським, то метод його дорівнює меті»¹¹. А. А. Тарковський, як і його опоненти, пропонують визначати специфіку кіно, шукаючи її у засобах, структурним, а не змістовим методом. Нам здається, що на

⁸ А. В. Гулига у своїй статті «Про типологізацію в мистецтві» (Филос. науки, 1975, № 2, с. 69) узагальнює різні тлумачення поняття «тип». «Нагадаємо читачеві,— пише він,— що слово «тип», окрім побутових, має три наукових значення; тип — це взірць, стандарт, що не припускає відхилень (прикметник — типовий). Далі тип — найхарактерніше одиничне явище, з найбільшою повнотою виражає сутність (прикметник типовий) — нарешті, тип означає прообраз, основну форму, що припускає відхилення (прикметник типологічний). Типологія як спосіб абстрагування широко застосовується в науковому пізнанні, коли завдання полягає не в знаходженні, а в конструюванні загального.» У цій статті поняття «тип» застосовується в третьому його тлумаченні.

⁹ Кулешов Л. В. Кинематографическое наследие. М., 1979, с. 87.

¹⁰ Днев.: Эйзенштейн С. М. О монтаже. Избр. произведения: В 6-ти томах. М., 1964, т. 2, с. 277.

¹¹ Тарковский А. А. О кинообразе.— Искусство кино, 1979, № 3, с. 90.

цьому шляху визначення специфіки кіно в принципі неможливе, бо в основу можуть бути покладені будь-яка загальна класифікаційна ознака або кілька ознак, що дають формальний опис різновиду.

За всієї обмеженості класифікації як пізнавальної операції у визначенні специфіки різновиду мистецтва класифікаційний аналіз має упереджувати специфікацію. Лише тому ми спинимося на деяких формальних подібностях і відмінностях кінематографа з іншими різновидами мистецтва. До речі, внаслідок специфікації ми не стільки виявляємо відмінності, скільки подібність і зв'язки різновидів мистецтва. Саме цим можна пояснити заблудження В. Кожінова, який на основі класифікації визначив кіно як фотографію, що набула руху, і помилку А. Юровського, який не виявляє принципової різниці між кіно і телебаченням на тій же підставі.

На основі класифікації за структурою з'ясовується, що кінематограф — складне, синтетичне, колективне, просторово-часове мистецтво¹². Уже ряд цих ознак дозволяє відокремити кінематограф від простих, не колективних, не синтетичних від лише просторових або тільки часових різновидів, таких, наприклад, як живопис, музика, поезія, література та ін. Але водночас ці ознаки об'єднують кінематограф з цирком, театром і телебаченням. Так само, як і в цих різновидах мистецтва, в ньому поєднуються елементи різновидів за всіма законами їх синтезу. Механізм включення й існування синтезованих елементів, який визначає завдання роботи творчого колективу (режисера, сценариста, актора, оператора), особливий для кінематографа. Але і цю особливість ми не виявляємо на даному рівні. Тут потребується не формальний, а змістовий аналіз.

Найчастіше застосований серед інших структурних критеріїв — просторово-часовий — справді дає змогу виявити особливості кіно навіть серед просторово-часових мистецтв. Наприклад, порівнюючи кінематограф з театром, відзначимо, що театр локалізує простір, а в кінематографі простір безмежний, реальна тривалість умовного часу тут досягається співвіднесеністю кадрів і внутрішньокадрових зорових елементів, в театрі — створенням часу життя героя. Телебачення має такі само можливості, як і кіно, в просторі й часі, за умови, якщо його симультантність вважати просто однією із якостей, а не істотною ознакою. До цього є всі передумови у його реальному функціонуванні. Але навіть стверджуючи принципову відмінність у просторово-часовій структурі телебачення і кіно, на цьому етапі аналізу ми не спроможні пояснити необхідність, смисл і значення такої структури різновиду мистецтва.

Класифікація на основі генезису різновидів мистецтва дозволяє залічити кіно до мистецтва технічного комплексу. За всієї умовності даної класифікації, генетична ознака дає можливість відрізнити кіно від тих різновидів мистецтва, народження яких не пов'язане з досягненнями науково-технічної революції і існування яких визначається системою засобів масової комунікації. Мистецтва ж технічного комплексу — кінематограф, радіо, телебачення — функціонують в системі засобів масової комунікації. Однією з постійних проблем, пов'язаних з цією характеристикою кіно, є проблема впливу техніки знімання і трансляції на художні особливості різновиду. Відзначимо, що більшість дослідників, за винятком тих, хто в техніці убачає специфіку кіно, підкреслюють стимулюючу роль технічних засобів і досить незначний вплив їх на художній рівень фільму.

Кіно — мистецтво зображення. За цією формальною ознакою воно близьке до живопису, графіки та ін. Однак це правильне у своїй основі твердження потребує істотних застережень. По-перше, цілком оче-

¹² Тут і далі класифікаційні ознаки беруться з різних досліджень за різновидами мистецтва.

видна здатність до зображення необразотворчих різновидів мистецтва, наприклад поезії і музики. Уже це визначає деяку розпливчатість даного критерію. По-друге, образотворча природа кіно відрізняється від живопису, особливо якщо перейти від розгляду організації мізанкадру до композиції фільму загалом. Саме це мав на увазі Ейзенштейн, кажучи, що тільки немовля може порівнювати кіно з живописом. М. І. Ромм у своїх «Бесідах про кіно» переконливо показав, як руйнується принциповий зв'язок кіно з живописом у процесі еволюції кіно¹³. І все ж за своєю природою кіно — мистецтво зображення, що підтверджується і самою історією кінематографа. «Великий німий» володів усіма якостями самостійного різновиду мистецтва. Поява звука, слова лише розширила його можливості в художньому відображенні дійсності, але не знищила образотворчої природи. Слово в кінематографі тісно пов'язане з зображенням, залежить від нього, посилює і розвиває його, збагачуючи його смислові можливості. Уже цим зображення в кіно відрізняється від живопису. Будь-який образотворчий кінематографічний засіб працює інакше, ніж у живопису. Наприклад, світло. Живопис знає три використання світлових джерел: для точкового, локального і розсіяного освітлення. При цьому джерело світла завжди винесене назовні, тоді як кінематограф може помістити допоміжне, реальне джерело світла (лампа, свічка, що горить) всередину самої композиції, створити ілюзію внутрішнього освітлення.

Образотворча природа кінематографа підтверджується і якістю використовуваного матеріалу (ще одна класифікаційна ознака). Річ у тім, що кінематограф так само ж, наприклад, театр використовує людину як матеріал. Але якщо в театрі актор — основний матеріал і будь-яка річ подається через відношення до неї акторів, що «обживають» середовище в процесі дії, то річ у кінематографі має цілком самостійне значення і може існувати у кадрі як така, що «розмовляє» і без актора, і навіть поза зв'язком з прямою акторською дією. Такою річчю є броненосець у фільмі «Броненосець Потьомкін» С. М. Ейзенштейна, малюнки Т. Тьоткіної у фільмі «В огні броду немає» Г. О. Панфілова та ін. «Фактично, — зазначає З. Кракауер, — прагнення кінематографістів підняти капелюхи і стільці до рангу акторів ніколи не зникало. Починаючи з підступних ескалаторів, непокірних ліжок і шалених автомобілів, що фігурували в німих комічних фільмах, до крейсера у «Броненосці Потьомкіні», старої бурової вишки в «Луїзіанській історії» й убогої кухні в «Умберто Д» по екранах пройшла довга низка незабутніх предметів — предметів, що виступають як герої фільмів і які майже не затмарюють інших виконавців»¹⁴.

До речі, досліджуючи якість використовуваного матеріалу, в семіотичному аспекті (наступна класифікаційна ознака), ми ще раз переконуємося у розрізненні зображення у кінематографі від живопису. Кінематограф завжди використовує реальний, безпосередній, природний знак, тоді як живопис може використовувати іконічну, опосередковану знакову систему. Щоправда, без справжньої специфікації кінематографа це, як проте, і всі попередні роздуми про його формальні ознаки, будуть голосливими, тим більше, що практика кінематографа дає багато матеріалу, що спростовує строгість вказаної формальної визначеності його як різновиду мистецтва.

Аналіз, який дозволяє зробити класифікація, може знадобитися для розгляду окремого конкретного твору, але не дозволяє розкрити ті закономірності, які становлять специфіку різновиду. Користуючись класифікацією, ми спроможні описати, та й лише приблизно, що таке кіно. Додавши до вищезгаданих загальних ознак ще й те, що за типом сприйняття кінематограф — зорово-слуховий різновид мистецтва, ді-

¹³ Ромм М. И. Беседы о кино. М., 1964, с. 271—273.

¹⁴ Кракауер З. Природа фильма. Реабилитация физической реальности. М., 1974, с. 5.

станемо деяку більш або менш цілісну картину різновиду, зі врахуванням ступеня імовірності окремих положень на цьому етапі аналізу.

По-справжньому специфікувати різновид мистецтва — отже знайти істотну його ознаку, закон його буття. Виявляючи специфіку кінематографа, наведемо важливі тут для нас деякі його визначення, дані в різний час режисерами і кінокритиками. Уже в перші десятиліття розвитку кінематографа Жак Епштейн твердив, що кіно становить найреальніші знаки з усіх, за допомогою яких можуть бути виражені предмети і явища. Жермен Дюлак вважала, що кінематографічна дія має виглядати життям, Л. Кулешов підкреслював, що кінематограф відображає життя і використовує безпосереднє життя. О. Уеллс писав, що кіно — відкриття смислу життя через показ цього життя. Г. Лукач обстоював думку, що глядач переживає фільм як реальність життя; М. І. Ромм, — що кіно асоціюється у глядача з самим життям; В. Форест, — що кінематограф має особливу силу об'єднання людей навколо ілюзії життєвого світу з набором життєвоподібних обставин; Д. Дзаваттіні, — що кінематограф захоплює життя зненацька; А. А. Тарковський, — що кінообраз — це образ самого життя.

Навіть із деяких, вибірково взятих характерних висловлювань про кінематограф різних авторів видно спробу визначити кінематограф як мистецтво, близьке до життя або, правильніше, існуюче у формі самого життя. Природно, кіно — це не саме життя, а мистецтво, для якого форма життя становить особливий інтерес. Завдяки цьому кінематограф здатний надавати мистецтву значення реальності, перетворювати фантастичне в реальне, примушуючи переживати їх як реальне.

Існування кіно у формах самого життя забезпечується технічними і художніми засобами: монтажем, світлом, кольором, звуком, словом, природною знаковою системою, розімкнутим простором, утіленням у реаліях умовного часу та ін. Цілком можна твердити, що єдиний справжній стимул технічного і художнього розвитку кіно полягає у спробі максимального наближення до форм самого життя. Якщо виходити з цього, виникає природне питання про смисл і значення такого різновиду мистецтва як особливого різновиду діяльності в сучасній культурі, в людському спілкуванні. Кіно з самого початку виступає як mass media. Першим на цю особливість кіно звернув увагу Вальтер Беньямін у своїй книжці «Твір мистецтва в епоху технічної революції», підкреслюючи, що найприйнятніша форма для сприйняття — це форма самого життя. Саме завдяки цій своїй якості кіно відіграє особливу роль у сучасній культурі. По-перше, репродуковані і тиражовані картини змінюють ставлення споживачів до мистецтва; воно стає легкодоступним і навіть необхідним компонентом проведення вільного часу. По-друге, кінокартини багато в чому долають соціально-класову особливість художніх орієнтацій, що сприяє формуванню загальних, не тільки художніх, але й соціальних установок. З допомогою кінематографа окремі реакції і оцінки акумулюються в загальні. Органічно поєднуючи віру в правдивість того, що відбувається, участь у тому, що відбувається, і оцінне відношення до нього, кінематограф досягає ефекту повного зорового перенесення.

Розглядаючи необхідність кіно у плані ситуації спілкування на межі ХІХ і ХХ ст., відзначимо соціокультурну потребу в ньому як у особливій формі спілкування. М. А. Хренов пропонує обґрунтування цієї потреби з допомогою принципу «початку антитези», сформульованого Г. В. Плехановим. Суть цього принципу полягає в тому, що ставлення людей до мистецтва виявляється за контрастом. «Принцип антитези, — пише М. А. Хренов, — цілком застосовний до пояснення процесів спілкування, зокрема того, чому в різні історичні періоди лідирує якась одна його форма — міжособистісна, масово-комунікативна або виражена в безпосередньому суспільному контакті, характерному для

зорового спілкування. Зміна установок публіки щодо тієї чи іншої зорової форми перебуває в залежності від посиленої потреби в якомусь певному типі спілкування і відношення між самими зоровими формами»¹⁵. Нам уявляється принцип антитези застосовним до пояснення потреби в кінематографі з погляду особливої ситуації спілкування¹⁶.

Практика соціалістичного кінематографа доводить, що кінотвори, розраховані на вузьке коло тих, хто сприймає, не життєздатні. Взаєморозуміння людей, об'єднаних з допомогою мистецтва навколо загальних цінностей, сприяє досягненню соціальної і культурної єдності соціалістичного суспільства. Тим більше це важливо саме для кінематографа, який володіє величезними можливостями комунікувати особистісні смисли, забезпечувати їх збіг, викликати суспільний резонанс, відгук, формуючи тим самим найсприятливішу ситуацію спілкування, сприяючи розвитку суспільної свідомості.

За даної специфікації кінематографа логічно впливає потреба осмислити його домінуючі конструктивні засоби.

Головною посліжкою в даному аналізі основного конструктивного засобу різновиду є твердження, що існує особлива типологічна форма людської чуттєвості — кінематографічна чуттєвість. Саме вона, якщо підходити з погляду процесу художньої творчості, забезпечила, поряд з іншими чинниками, розвиток кінематографа, і сама формується в цьому розвитку. Завдяки наявності кінематографічної чуттєвості художник фіксує життя у формі самого життя, бо її особливість полягає в людському вмінні спостерігати і виражати діалектику, рух і розвиток у часі самого життя. Ця здатність дозволяє художнику бачити і створювати плін часу через демонстрацію змін у предметах, явищах, самій людині. В цьому розумінні об'єктивна необхідність виникнення і існування кінематографа збігається з суб'єктивною здатністю людини до кінематографічної творчості. Дана типологічна форма людської чуттєвості визначає і стереотип роботи, хоча, як усяка творчість, робота кінематографіста передбачає варіативність. Отже, стереотип кінематографічної творчості визначає структуру і матеріал цього різновиду мистецтва, а у свою чергу формальноструктурні параметри різновиду змінюють цей стереотип. Саме в художній домінанті, в основному конструктивному елементі кінематографа реалізуються його можливості як особливої сфери спілкування, як різновиду мистецтва, як певного типу відчужання, як стереотипу творчості.

Виходячи з цієї посліжки, художньою домінантою різновиду треба вважати ритм. «У кіно, — пише А. А. Тарковський, — режисер виявляє свою індивідуальність насамперед через відчуття часу, через ритм. Ритм забарвлює твір певними стилістичними ознаками. Він не придумується, не конструюється умоглядним способом. Ритм у фільмі має виникнути органічно, відповідно до іманентно-притаманного режисерові відчуття життя, згідно з його пошуком часу»¹⁷, органічна поява ритму в картині не виключає його конструктивної функції. Ритм найточніше виражає плін життя в часі. За влучним висловленням Скрябіна, ритм — це «зачарований час». Саме здатність ритму надавати часові життя, показаному в картині, необхідну форму, не раз примушувала кінематографістів думати про його конструктивні якості.

Досить звернутися до творчості Кулешова, Пудовкіна, Довженка, Ромма, Тарковського, щоб переконатися, яка серйозна увага в їхній творчості приділена конструктивним особливостям ритму. В їхніх

¹⁵ Хренов Н. А. Телевизионные зрелищные формы и новая психологическая ситуация синтеза. — В кн.: Взаимодействие и синтез искусств. Л., 1978, с. 186.

¹⁶ Таку спробу здійснює у своїй книжці («Соперничество — содружество», Л., 1979) В. Сахновський-Панкеев. На наш погляд, єдиною хибною аналізою є звуження поняття спілкування і розгляд кінематографічної присутності як протилежної спілкуванню форми, тоді як присутність — форма самого спілкування (в даному разі опосередкованого спілкування).

¹⁷ Тарковський А. А. О кинообразе, с. 90.

фільмах ритм виражає плин і напруження часу всередині кадру, передає суб'єктивне режисерське відчуття часу в картині загалом, визначає характер монтажу і довжину монтажних шматків, диктує композицію образотворчого і звукового розв'язання, формує манеру акторської пластики і особливості діалогу та ін.

У кінематографії можна побудувати цілу ритмічну систему, всі елементи якої містяться у певній взаємодії і взаємопідпорядковані. В основі цієї системи буде лежати внутрішньокадровий ритм.

Саме тепер, після перелічення класифікаційних ознак, виявлення специфічної істотної ознаки, виявлення основного, домінуючого конструктивного елемента є підстави типологізувати кінематограф як різновид мистецтва. Кінематограф є особливим різновидом художньої діяльності, в основі якої лежить здатність людини відчувати, переживати і виражати рух і розвиток життя. Форма самого життя становить для нього спеціальний інтерес, що зумовлює доступність кінокартин глядачеві і гарантує їх ефективну участь у процесі спілкування людей. Функціонування кінематографа в соціалістичній культурі сприяє акумуляції індивідуальних естетичних цінностей у суспільстві.

У даному разі нас цікавила демонстрація конкретного застосування визначення поняття «різновид мистецтва» для виявлення специфіки будь-якого різновиду. Ця обставина і має доповнити міркування про логіко-гносеологічні його визначення. Нам уявляється, що розкриття смислу поняття «різновид мистецтва» в указаному аспекті дозволяє точніше і повніше з'ясувати видову специфіку мистецтва, осмислити механізм функціонування окремих різновидів, можливості їх впливу на людину. Такий аналіз відкриває можливості комплексного підходу до різновидів мистецтва, не тільки як до певного типу відображення дійсності, а й як до своєрідної духовно-практичної діяльності людини, специфіка якої виявляється в контексті культури.

• * *

В статье делается попытка выяснить видовую специфику искусства на основе всестороннего рассмотрения содержания понятия «вид искусства» как одного из фундаментальных понятий эстетической науки. Теоретическое решение этой проблемы возможно с помощью познавательных операций: классификации, спецификации, типологизации, в результате которых выявляются общие, существенные признаки вида искусства. Открывается возможность понять вид искусства как сложное явление эстетического сознания, художественной деятельности, обретающих в виде искусства свою конкретность в контексте определенной культуры. Эффективность подобной методологии выявления специфики вида искусства показывается на примере кинематографа как особого рода художественной деятельности, что позволяет определить художественную доминанту и основной конструктивный элемент этого вида искусства.

На допомогу соціологові-практику

С. О. МАКЕЄВ

ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ ТРУДОВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Рішеннями XXVI з'їзду КПРС одинадцята п'ятирічка визначена як важливий етап переведення народного господарства на переважно інтенсивний шлях розвитку.

У зв'язку з цим великі можливості відкриває ефективне використання виробничого потенціалу, економний розподіл всіх видів народно-господарських ресурсів, зокрема трудових. «В умовах 80-х років особливого значення набуває дбайливе, економне ставлення до трудових ресурсів. Це — справа складна, вона вимагає розв'язання багатьох завдань економічного, технічного, соціального, виховного характеру»¹. Як зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, від її розв'язання залежить виконання завдань п'ятирічки та розвиток нашої економіки в перспективі².

Неодмінною умовою раціонального обліку та строго обгрунтованого розподілу робочої сили між різними видами суспільно необхідної праці є вивчення соціальних джерел відтворення трудових ресурсів та особливостей відтворення зайнятості різними верствами населення. Соціологічні дослідження, проведені у нашій республіці, виявили стійку залежність між професійно-кваліфікаційним статусом батьків та орієнтацією підростаючого покоління на певні види трудової діяльності. Сім'я великою мірою впливає на формування соціально-професійних орієнтацій молодшої людини, на подальшу адаптацію до праці. Тому за професійно-кваліфікаційними характеристиками батьків можна робити імовірні висновки про те, на які саме робочі місця претендуватимуть їхні діти.

Під час дослідження трудових ресурсів Києва, проведеного відділом конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР, з'ясувались імовірні варіанти розподілу вихідців з різних соціальних типів сім'ї за типами місць³. Оскільки опитуванням було охоплено людей віком від 18 до 60 років, здобуті дані дозволили скласти усереднену характеристику трудовлаштування населення у післявоєнні десятиліття. Проте для прогнозу трудової поведінки (першого трудовлаштування і подальшої трудової мобільності) потрібна не так усереднена картина, як уявлення про зміни, що сталися в минулому або ще відбудуться, тобто про динаміку розподілу трудових ресурсів.

Обгрунтованість такого прогнозу залежить насамперед від надійності залучених даних, що, як правило, здобуваються за допомогою

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 49—50.

² Див.: Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 13.

³ Було виділено 7 типів робочих місць (видів діяльності) переважно фізичної та переважно розумової праці за ступенем її кваліфікованості: некваліфікована, мало-кваліфікована, кваліфікована і висококваліфікована фізична праця та некваліфікована, кваліфікована і висококваліфікована розумова праця. Тип сім'ї опитуваного визначали, виходячи з типу робочих місць його батька й матері, а також місця його проживання до 15 років.

Виявлено 6 загальних типів сім'ї: міські сім'ї працівників малокваліфікованої і некваліфікованої фізичної праці, міські сім'ї працівників малокваліфікованої і кваліфікованої розумової праці, сільські сім'ї працівників фізичної та розумової праці.

спеціального дослідження. Воно передбачає порівняння розподілу працівників різного віку за трудовими вакансіями. Найдоцільніше, на наш погляд, виділяти кілька груп, кожна з яких включає працівників одного року народження, з віковим інтервалом між групами 5—10 років. Не вдаючись до розгорнутої аргументації такого підходу, зазначимо, що вивчення саме трудового самовизначення (вибір професії, перше трудовлаштування), а не узагальненої трудової біографії різних поколінь, припускає максимально можливі вікові відмінності (інтервали) між групами, що порівнюються. Обмеження стосуються, з одного боку, вибору кількості груп (наприклад, двох груп недостатньо для виведення висновку про наявність певних тенденцій), а з другого, додержання такої вимоги, як залучення до сфери аналізу осіб, трудовлаштування яких безпосередньо передувало дослідженню. Крім того, вибір верхньої вікової межі працівників має спиратися на особливості економічного і соціального розвитку певного регіону, на врахування обмеження демографічного порядку (це мають бути особи працездатного віку).

Гадаємо, що оптимальна кількість груп—4 (якщо їх більше, вибіркова сукупність, а отже, й витрати на дослідження можуть невіправдано зрости), а інтервал між групами—10 років. Організація такого дослідження пов'язана із значними фінансовими витратами і потребує багато часу. В деяких випадках його взагалі неможливо здійснити. Тому, щоб виробити попереднє уявлення про динаміку змін в розподілі вихідців з певних соціальних типів сім'ї за типами робочих місць, треба вдатися до вторинного аналізу відомої вже інформації, тобто у нашому випадку—до аналізу даних про типові характеристики трудовлаштування у післявоєнні роки.

Отже, проблема в тому, як виявити динаміку трудового самовизначення, коли відома лише статистична (усереднена) картина розподілу за робочими місцями.

Незважаючи на те, що програмою та інструментарієм дослідження не передбачалося вивчення динаміки початкової заповнюваності робочих місць, можливість цього не виключалась. Наприклад, виявилось, що можна реалізувати такий підхід: виділивши вікові групи, з'ясувати відмінності в початковій заповнюваності робочих місць. Проте за даного обсягу вибіркової сукупності (3 тис. чоловік) групувати працівників за ознакою року народження не було сенсу, оскільки їхня чисельність не задовольняла вимоги статистичного аналізу. Тому для забезпечення статистичної обробки інформації доводилось формувати групи працівників різного року народження. Відповідно до цього коригувалась введена на самому початку типологія робочих місць: замість 6 типів було узято 4 (малокваліфікованої і кваліфікованої фізичної праці, малокваліфікованої і кваліфікованої розумової праці). Це зумовлювалось тим, що 42 клітини таблиці початкового розподілу (6 типів сімей помножені на 7 типів робочих місць) за ознакою року народження виявляються «малонаповненими».

З економічним і соціальним розвитком суспільства змінюються умови включення нових поколінь у трудову діяльність. Змінюються й пропорції розподілу працівників різного віку і соціального статусу за певними типами робочих місць. Тому в нашому випадку великий інтерес становить таке питання: чи не буде так, що різні вікові комбінації в одному випадку дадуть менш, а в другому більш диференційовану картину розподілу? Справді, можна визначити відмінності між віковими групами: 22—34 роки, 35—49, 50 і більше; 19—25 років, 26—34, 35—44, 45—54; 19—29 років, 30—39, 40—49, 50 і більше та ін. Якій з них віддати перевагу? У дослідженні динаміки трудової поведінки, напевне, тій, в якій відмінності в розподілі за робочими місцями більш виразні, рельєфні. Проте без аналізу емпіричного матеріалу здійснювати такий вибір неможливо.

Для спеціальних розрахунків використаємо дані опитування працездатного населення Києва. Спочатку виділимо віковій групі 22—34 роки, 35—49, 50 і більше років. Далі, по-перше, зменшимо віковий діапазон груп. Сформуємо по 4 групи у двох комбінаціях: а) 19—29 років, 30—39, 40—49, 50 і більше; б) 19—25 років, 26—34, 35—44, 45—54. По-друге відмовимося від неперервності останнього розподілу і встановимо між групами часовий інтервал 5 і 10 років: в) 19—25 років, 30—44, 50 і більше; г) 19—25 років, 30—39, 45—54; д) 19—25 років, 35—44, 55 і більше. Введення часового лагу має на меті виразніше виявити досліджувані відмінності.

Зазначимо, що зменшення вікового діапазону, так само як і введення вікового лагу призводить до скорочення кількості спостережень (чисельності груп). Це і собі негативно впливає на інтенсивність виявлення відмінностей. До того ж, якщо ці відмінності, наприклад, зменшаться, ми не зможемо з'ясувати, що далось взнаки: чи зменшення кількості спостережень, чи менш вдале вікове об'єднання працівників у певні групи. В нашому випадку «наростити» вибірку неможливо, оскільки емпіричні дані зібрано, дослідження завершено. Отже, залишається примиритись з неминучою втратою частини інформації (і непевністю, про яку йшлося вище).

В такий спосіб було утворено 6 комбінацій, які об'єднали різну кількість вікових груп і відрізнялися одна від одної віком працівників, що входили в окрему групу. Наступний крок — з'ясування того, в якій з цих комбінацій відмінності між віковими групами в їхньому розподілі за типами робочих місць найвиразніші. Зіставлення груп здійснювалося за допомогою критерію (χ^2) — статистичної міри відмінностей у розподілі. Критерій був обчислений для розподілу вихідців з одного типу сім'ї, але різного віку: наприклад, між старою і середньою, старою і молодшою, середньою і молодшою віковими групами вихідців з міських сімей працівників малокваліфікованої фізичної праці. Зазначену операцію було здійснено щодо вихідців з кожного типу сім'ї. Далі, в кожній з комбінацій було підраховано кількість статистично значущих відмінностей на рівні 5 проц. (саме цей рівень звичайно буває прийнятий в соціологічних дослідженнях). Чим більше виявиться таких відмінностей, тим ефективніша знайдена комбінація вікового діапазону для розкриття динаміки трудової поведінки.

Питома вага статистично значущих відмінностей у розподілі вікових груп, введених нами, була такою: 22—34 роки, 35—49, 50 і більше — 33,3 проц.; 19—25 років, 26—34, 35—44, 45—54 — 33,3 проц.; 19—25 років, 30—39, 45—54 — 50,0 проц.; 19—25 років, 35—44, 55 і більше — 50,0 проц.; 19—29 років, 30—39, 40—49, 50 і більше — 58,3 проц.; 19—25 років, 30—44, 50 і більше — 61,1 проц.

На основі вивчення цих даних можна зробити висновок: для аналізу динаміки розподілу вихідців з різних соціальних верств населення зовсім не байдуже, які саме історично конкретні проміжки часу розглядати. Наприклад, зміщення лише на 5 років різко зменшує диференціацію розподілу: 33,3 проц. статистично значущих відмінностей у комбінації віку 19—25 років, 26—34, 35—44, 45—54 і 58,3 проц. — у комбінації 19—29 років, 30—39, 40—49, 50 років і більше. Тому обгрунтований вибір вікових груп для порівняння, або що те саме — вибір часових діапазонів вступу у трудове життя, має першорядне значення. Довільне ж формування вікових груп стирає відмінності.

На наш погляд, характер розподілу працівників за наявними вакансіями зумовлений передусім дією соціально-економічних умов, які домінують у певному регіоні в той або той проміжок часу. Це, насамперед, ступінь економічного розвитку регіону, індустріалізації та урбанізації, його соціально-класова структура, структура робочих місць та вакансій, система освіти тощо. Отже, коли виділяються вікові групи,

треба, щоб обрані часові відрізки не обіймали «суміжних» в часі домінуючих соціально-економічних обставин. Крім того, на процес розподілу працівників за робочими місцями впливають й фактори іншого порядку, найрізноманітніші життєві обставини. Не виключена навіть їхня взаємна суперечливість. Якби виділялись групи робітників одного року народження, таке обмеження було б непотрібне. Але коли у віковій групі перші працевлаштування наймолодших і найстарших працівників розділяє майже 10 років (наприклад, вікова група 19—29 років), тенденції в зміні розподілу за робочими місцями підлягають усередненню, яке негативно позначається на інтенсивності виявлення відмінностей між віковими групами.

Тому формування нових угруповань за віком за своїм соціологічним змістом — це визначення меж тих загальних соціально-економічних умов, які породжують найбільш виразні відмінності у розподілі вихідців з різних типів сім'ї за типами робочих місць. Якщо відмінності збільшуються, можна говорити про вдале перегруповання, а також про з'ясування шуканих меж. Але це ще не дає відповіді на запитання: які саме фактори соціального, економічного, демографічного характеру зумовлюють згадане збільшення. Як запитання, так і відповідь на нього залежать від подальшої інтерпретації динаміки розподілу.

Питома вага розподілів, які статистично відрізнялися один від одного, у двох комбінацій віку виявилася найбільшою (58,3 проц. та 61,1 проц.). Треба було вирішити, яку з цих комбінацій взяти за основу аналізу змін у заповнюваності робочих місць. При цьому враховувалась та обставина, що частка вихідців з певного типу сім'ї на певному типі робочих місць для працівників різних вікових груп неоднакова. Критерій Z — статистична міра значущості відмінностей різних часток — дає змогу встановити, чи можуть зміни в пропорціях бути інтерпретовані за змістом, чи вони мають випадковий характер. Цей критерій було визначено для кожного типу робочих місць під час зіставлення всіх вікових груп вихідців з певного типу сім'ї. Перевага тут також віддається поєднанню груп за віком з більшою кількістю відмінностей, що мають статистичну значущість.

У нашому випадку цей показник, на відміну від попереднього, виявився не таким чутливим до зміни діапазону віку в групах (це зумовлено, мабуть, відмінностями у засобах розрахунку обох критеріїв). Якщо у комбінації 22—34 років, 35—49, 50 і більше між віковими групами було виявлено 26,4 % відмінностей, які статистично різняться, між групами 19—25 років, 30—44, 50 років і більше — 27,8 %, то між групами 19—29, 30—39, 40—49, 50 років і більше — 35,4 % відмінностей, що статистично різняться.

Ефект від застосування різної комбінації віку в цьому випадку не такий виразний, як для критерію (χ^2). Але він і не такий малий, щоб не зважати на доцільність систематичного підходу до формування груп за віком. Результати розрахунку двох статистичних мір дифереанціації дають змогу стверджувати: на основі дослідження трудових ресурсів Києва найбільші відмінності у розподілі зафіксовано щодо працівників віком 19—29 років, 30—39, 40—49, 50 і більше. Якщо ми візьмемо до уваги, що для вибіркової сукупності середній вік першого працевлаштування — 19 років, це визначить межі нашого дослідження, а саме: динаміку розподілу краще вивчати на прикладі тих, хто починав свою трудову діяльність відповідно у 1969—1979 роках, 1959—1968, 1949—1958, у 1948 році та раніше, тобто практично в 40, 50, 60 і 70-х роках.

Розрахований показник — питома вага статистично значущих відмінностей (критерій Z) — дорівнює 35,4 проц. Наскільки правильно він відображує реальну динаміку розподілу? Достатньо точно оцінка інтенсивності змін можлива тільки за умови, якщо відома середньостатистична «норма» динаміки розподілу, з якою і співвідносяться прове-

дені тим чи тим засобом вимірювання. На жаль, у визначенні такої «норми» забагато складностей, робота в цьому напрямі тільки розпочинається. Важливою її частиною має стати створення міцної інформаційної бази.

Іншим засобом визначення приблизної норми може бути вторинний аналіз інформації, яка міститься у відповідних публікаціях. Незважаючи на очевидні перешкоди (досить вказати на проблему зіставлення різних методик дослідження, способів виділення соціальних спільностей), цей шлях, мабуть, найперспективніший. Поки що відсутність даних, які можна зіставити, змушує у процесі такого аналізу вдаватися до непрямих, приблизних оцінок.

У науковому дослідженні соціологічних об'єктів велике місце належить класифікації і типології, які приводять до певного узагальнення соціальних реалій. Досвід їх застосування у вивченні соціальних переміщень показує, що інтенсивність мобільності залежить також від кількості елементів як соціальної, так і професійно-кваліфікаційної та інших структур, які виділяє дослідник⁴. Інакше кажучи, визначення динаміки трудової поведінки потребує врахування впливу на останню структури «простору» переміщення працівників, яка виявляється за допомогою теоретичних засобів (в нашому випадку — це типологія робочих місць). Якби, наприклад, інтенсивність змін у розподілі (вона, як правило, визначається у процентах або за допомогою конструювання спеціальних індексів⁵) вимірювалася не щодо чотирьох типів робочих місць, а шістьох, то й результат, очевидно, був би інший.

Тому кожна констатація певної інтенсивності динаміки розподілу за робочими місцями передбачає усвідомлення її залежності від способу вимірювання в запропонованій типології так званого соціального простору. Не випадково одним із основних завдань вивчення динаміки трудової поведінки є обґрунтування запропонованих типологій. Тільки ретельне опрацювання подібних методологічних і методичних проблем може забезпечити якісне проведення емпіричного етапу дослідження змін у трудовому самовизначенні працівників.

Ми не ставимо на меті докладне описання динаміки трудової поведінки, тому обмежимося розглядом загальних положень про характер змін у розподілі та його можливі інтерпретації. Насамперед зазначимо, що тільки у трьох випадках не було знайдено статистично значущих відмінностей (критерій Z) між віковими групами. Так, не змінювались пропорції (тобто зміни були статистично незначущі), що виражають те, як вихідці з міських сімей малокваліфікованої фізичної праці заповнювали робочі місця цього виду праці і робочі місця, що не потребують вищої освіти, а також пропорції заповненості робочих місць розумової праці, які не потребують вищої освіти, вихідцями з сільських сімей працівників розумової праці. Водночас тільки на робочих місцях кваліфікованої фізичної праці частка вихідців з сільських сімей, що займаються фізичною працею, збільшувалась практично постійно: нами було зафіксовано 5 статистично значущих відмінностей з 6 (нагадаємо, що 4 вікові групи дають 6 можливих пар для порівняння).

Розрахунками було підтверджено, що кількість статистично значущих відмінностей між віковими групами працівників на певному типі робочих місць перебуває у межах від 1 до 5. До того ж одна відмінність зустрічається 5 разів, дві — 6, три — 7, чотири — 2 рази і п'ять — 1 раз. Але й за наявності 2, 3, навіть 4-х відмінностей по суті відбувається одна-єдина зміна. Сумарна ж кількість відмінностей варіюється залежно від того, яка вікова група змінила характер запов-

⁴ Див.: Васильєва Э. К. Социально-экономическая структура населения СССР. М., 1978, с. 134.

⁵ Див.: Титма М. Х. Исследования социальной структуры США.— Социол. исслед., 1981, № 4, с. 205.

нюваності трудових вакансій. Якщо, наприклад, у 50-ті роки порівняно з 40-ми різко збільшилася (або зменшилася) кількість працівників, які прийшли працювати на певний тип робочого місця, а у наступні десятиріччя залишалася вже без змін, то можна зафіксувати три статистично значущі відмінності; якщо ж характер розподілу було у 60-ті роки змінено, фіксуються три або чотири аналогічні відмінності.

Ця особливість визначення ступеня диференціації свідчить про відносність використовованого нами формального критерію — кількості статистично значущих відмінностей. Реальних змін значно менше: там, де налічувалось 5 відмінностей, фактично відбулося 2 зміни, а там, де 4, 3 і 2 — практично по одній. Отже, кількість реальних змін удвічі менша за кількість зафіксованих статистично значущих відмінностей. Редукція до змін, які реально відбулися, дає змогу визначити, на які саме вікові групи вони припадають.

Проте кількість статистично значущих відмінностей є інформативною ще й ось чому: деякою мірою вона допомагає уточнити, що тут наявне — інтенсивна і довготривала тенденція чи зміни незначної інтенсивності. Так, наприклад, 5 чи 6 відмінностей свідчать про високу динаміку трудової поведінки вихідців з різних соціальних верств населення. Одна відмінність, залежно від того, між якими віковими групами вона виявилася, припускає принаймні три інтерпретації: а) відмінність зумовлена соціально-економічними обставинами, притаманними тільки даному десятиліттю, не відтворювалася іншими віковими групами і в цьому відношенні випадкова; б) тенденція до зміни діяла постійно, але була не досить інтенсивною, і відмінності виявляються між найстаршою віковою групою і наймолодшою; в) коли відмінності виявляються між молодшими віковими групами, досить імовірно набирає сили нова тенденція до зміни в розподілі за робочими місцями.

Інакше кажучи, кількість статистично значущих відмінностей дає можливість приблизно оцінювати характер змін у трудовій поведінці. Оскільки виявляється наступність у змінах, про що свідчить їх наявність у всіх вікових групах (5 чи 6 значущих відмінностей на одному із типів робочих місць), ми можемо говорити про дію довгострокових факторів. Скажімо, від десятиліття до десятиліття зменшувалася частка вихідців практично з усіх типів сім'ї, що заступали на робочі місця малокваліфікованої фізичної праці. Не завжди зменшення статистично значуще, але ця тенденція виявляється досить відчутно. Крім того, протягом кожного десятиліття відчувається вплив специфічних для конкретного періоду умов. В результаті відбуваються зрушення, які не є продовженням тенденцій, що почалися раніше. Так, наприклад, у 50-ті роки в усіх типах сім'ї збільшилась відносна чисельність працівників, які почали трудову діяльність на робочих місцях розумової праці, що потребують вищої освіти, а у 60-ті роки — значно зменшилась.

Але таких змін, що охоплюють всі типи сім'ї, незначна кількість. Набагато частіше відбуваються зрушення, інтенсивність і напрям яких властиві тільки вихідцям із даного типу сім'ї на даному робочому місці. Це свідчить, що динаміка трудової поведінки працівників з того чи того соціального прошарку населення мало зіставна з динамікою розподілу за робочими місцями вихідців з інших типів сім'ї. Звичайно, якісь спільні риси можуть і повинні бути виявлені. Але це менш важливо уявити сумарний ефект змін в розподілі працівників різного соціального походження на кожному з типів робочих місць.

Для цього треба визначити, чи було наявне зближення в розподілі працівників за типами робочих місць при переході від старших вікових груп до молодших, або ж розподіл ставав більш диференційованим залежно від типу сім'ї. Для прогнозування трудової поведінки

важливо також знати, у звуженому чи розширеному масштабі відтворюються відмінності в початковій заповнюваності робочих місць між вступаючими в трудове життя новими поколіннями вихідців із соціальних типів сімей. Відповідь на це питання може дати лише статистична обробка відповідних репрезентативних емпіричних даних, одержаних у соціологічних обстеженнях працівників.

Таким чином, змінюючи віковий діапазон в групах, ми прагнули того, щоб розподіл працівників різного віку за типами робочих місць відрізнявся один від одного якнайбільше. Виявляється, що різні комбінації віку в групах нерівноцінні з цього погляду. На матеріалі нашого дослідження трудових ресурсів Києва найбільші відмінності зафіксовані між вихідцями з різних соціальних типів сім'ї, що трудовлаштувалися в 40, 50, 60 та 70-ті роки.

Цей висновок ми вважаємо достатньо надійним, бо десятиліття справді відрізнялися одне від одного соціально-економічними умовами. Так, у 40-і роки — роки війни і післявоєнної відбудови народного господарства — переважала некваліфікована фізична праця. У 50-ті роки, з введенням нових виробничих потужностей, збільшується питома вага кваліфікованої фізичної праці. У 60-ті роки в економіці діють переважно екстенсивні фактори розвитку, отже, збільшується кількість робочих місць, що, зокрема, пов'язано із завершенням освіти численних контингентів молоді післявоєнних років народження. Крім того, поряд із збільшенням кількості робочих місць значно розширилися можливості здобуття вищої освіти за допомогою вечірньої та заочної форм навчання. Нарешті, у 70-ті роки відчутнішим стає вплив науково-технічної революції; розробляються та впроваджуються у суспільне виробництво прогресивні технологічні процеси, автоматичні лінії, високопродуктивні машини і механізми, які поступово витісняють ручну і важку фізичну працю, внаслідок чого якісно поліпшується структура робочих місць.

У суспільстві розвинутого соціалізму вдосконалюються умови для органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Відповідно до соціально-економічних завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, у 80-ті роки намічено добитися прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. В доповіді на зборах партійно-господарського активу республіки 15 квітня 1982 року член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький зазначав, що у соціальному плані науково-технічна політика партії «спрямована на вдосконалення змісту і характеру праці, ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, поступове становлення безкласової структури нашого суспільства, підвищення добробуту народу, створення найкращих умов для всебічного розвитку особи»⁶. Важливою умовою її успішної реалізації є раціональне використання уже створеного величезного виробничого потенціалу, забезпечення ефективного розподілу трудових ресурсів.

План економічного і соціального розвитку СРСР на 1983 рік передбачає зростання завдань по економії матеріальних і трудових ресурсів. «Питання про їх раціональне використання, — відзначалось в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропова на листопадовому Пленумі ЦК КПРС (1982 р.), — це питання реальності наших планів»⁷. Велика роль у його розв'язанні належить конкретно-соціологічним дослідженням профорієнтації молоді, трудового самовизначення особи, динаміки його змін.

⁶ Рад. Україна, 1982, 16 квіт.

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 р. К., 1982, с. 9.

* * *

Соціологічні дослідження, в том числі проведені в нашій республіці, об'ясували стійку залежність між професійно-кваліфікаційним статусом родинної сім'ї та орієнтацією підлітків на певні види трудової діяльності. Сім'я надає помітний вплив на формування соціально-професійних уподобань молоді, на подальшу адаптацію до праці. Організація, а також емпіричний етап дослідження в період впливу сім'ї на трудове самоопределення її членів супроводжені значущими фінансовими та часовими витратами. В цій статті описується спосіб вторинного аналізу конкретної соціологічної інформації про соціальних джерел виробництва професійно-кваліфікаційної структури населення, що дозволяє скласти попереднє уявлення про динаміку трудової самоопределення працівників певного віку.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 27)

- ГОРОВСКИЙ Ф. Я., БЕЛЯКОВ Г. Ф. Дальнейшее развитие национальных отношений в СССР в свете решений XXVI съезда КПСС.— Киев: О-во «Знание» УССР, 1981.— 23 с.
- ГОРОВСКИЙ Ф. Я. Єдність міжнародного і національного в суспільстві розвинутого соціалізму: (До 60-річчя утворення СРСР).— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.— 48 с.
- ГОРОВСКИЙ Ф. Я. Советский народ как интернациональная общность.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1982.— 223 с.
- Гуманистическая природа социалистического образа жизни / В. И. Куценко, И. В. Бойченко, Н. А. Масловский и др.— Киев: Наук. думка, 1982.— 341 с.
- Духовная сфера социалистического образа жизни и современная идеологическая борьба: Сб. науч. тр. / Редкол. Е. Н. Шабалина (отв. ред.) и др.— Днепропетровск: Днепропетр. ун-т, 1981.— 191 с.
- ЕВДОКИМЕНКО В. Ю., ІГНАТОВ В. О. Націоналізм і нації.— К.: Наук. думка, 1981.— 208 с.
- ЕВТУШЕНКО В. М. XXVI з'їзд КПРС про формування розумних матеріальних і духовних потреб особи.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.— 48 с.
- Єдністю мети сильні / Упоряд. І. П. Стафійчук.— К.: Політвидав України, 1982.— 144 с.
- ЕРМОЛАЄВ М. М. Суспільство соціальної справедливості.— К.: Політвидав України, 1981.— 83 с.
- 3 позиції пролетарського інтернаціоналізму / Авт.: К. Е. Дмитрук, П. П. Бачинський, С. С. Діброва та ін.— К.: Політвидав України, 1981.— 374 с.
- ЗЛОТІНА М. Л. Актуальні проблеми діалектики сучасного суспільного розвитку.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.— 47 с.
- ЗУЄВ К. Ю. Творчий розвиток XXVI з'їздом КПРС теорії наукового комунізму.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 64 с.
- ІГНАТОВ В. А. Буржуазна футурологія о будучності націй: (Критич. анализ).— Киев: Наук. думка, 1982.— 152 с.
- Інтернаціоналістичне виховання молодих працівників в світ рішення XXVI съезда КПСС: Метод. рекомендації в допомогу пропагандистам і слухачам, учасникам курсу науч. комунізму.— Ворошиловград, 1981.— 48 с.
- ІВАНИЦЬКИЙ М. Н., ЗАТУРЕНСЬКИЙ А. Г. Матеріально-технічна база розвинутого соціалізму та її роль у будівництві комунізму.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 16 с.
- ІВАНОВ В. Реальний соціалізм: Основні виміри. Пер. з болгар.— К.: Політвидав України, 1982.— 171 с.
- КАРПЕНКО Н. Ф. XXVI съезд КПСС о воспитании коммунистического отношения к труду.— Киев: О-во «Знание» УССР, 1981.— 24 с.
- КИМ М. Н. Економические проблемы становления коммунистического труда.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.— 206 с.
- КОВАЛЬОВА Г. І. Суспільна свідомість в умовах розвинутого соціалізму і формування нової людини.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 18 с.
- КОЛОМИЙЧЕНКО І. І. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1982.— 223 с.
- Коммунистическое воспитание студентов: Вопр. теории и практики / В. Г. Антощенко, В. Ф. Белик, И. Ф. Богодист и др.— Киев: Вища школа, 1981.— 91 с.
- КОРОЛЬКО В. Г. Соціалістичний спосіб життя і розвиток особи.— К.: Політвидав України, 1981.— 64 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Проблеми перетворення науки у безпосередню продуктивну силу.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.
- КРАВЧЕНКО Л. М., МОЖАРОВСЬКА Т. В. Соціальні відносини розвинутого соціалізму і будівництва комунізму.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 16 с.

(Продовження на с. 110)

Я. С. БЛУДОВ

ПРО РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ В 20—30-ті РОКИ

(Початок див. в № 3, 4 за 1982 р., № 1 за 1983 р.)

ПРО СТАВЛЕННЯ ДО ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ Г. В. ПЛЕХАНОВА

Важливим аспектом вивчення творчої спадщини Г. В. Плеханова є питання про тлумачення ним діалектики.

У деяких публікаціях, виданих в той період, про який ми пишемо, стверджувалась думка про те, ніби Плеханов вважав діалектичний матеріалізм синтезом діалектичного методу Гегеля і матеріалізму Фейербаха—а звідси робився висновок, що він немовбито не розумів і по суті спотворював теорію марксизму, не відрізняв марксистську матеріалістичну діалектику від ідеалістичної діалектики, а отже, не збагнув революційного характеру марксистської філософії.

Зазначимо у зв'язку з цим, що жодна праця Плеханова не містить думки про те, що діалектичний матеріалізм Маркса є синтезом діалектичного методу Гегеля і матеріалізму Фейербаха, навпаки, він рішуче виступає проти такого твердження. Так, наприклад, розглядаючи книгу Масарика (того самого, який в майбутньому стане запеклим ворогом СРСР), він піддає критиці саме названу точку зору на марксистський діалектичний матеріалізм¹. Цитуючи слова Масарика: «Цілком очевидно, що Маркс намагався дати синтез різних дозрілих в його час поглядів. Об'єктивний критик навряд чи може визнати цей синтез вдалим. Філософія Маркса і Енгельса має всі ознаки еклектизму»,—Плеханов з властивою йому іронією, з полемічною пристрасністю і сарказмом розвінчує таке розуміння філософії, створеної основоположниками марксизму, даючи відсіч поплутуванню марксистської матеріалістичної діалектики з ідеалістичною діалектикою Гегеля.

Плеханов приділяв велику увагу питанню про справжнє значення гегелівської філософії, розкривав роль його діалектики як одного з теоретичних джерел марксизму. Водночас він доводив докорінну протилежність її матеріалістичній діалектиці Маркса.

Скажімо, у праці «До шістдесятої річниці смерті Гегеля» Плеханов висвітлює суть гегелівської філософії, показує, що противники видатного німецького мислителя «через реакційну оболонку ... не помітили у цій системі її новаторського ядра»². Стосовно ролі і значення гегелівської діалектики Плеханов підкреслює, що «діалектичний метод—це найголовніше наукове знаряддя, яке дісталось у спадок від німецького ідеалізму його спадкоємцеві, сучасному матеріалізму». «Однак,—продовжує він, матеріалізм не міг скористатися з діалектики в її ідеалістичному вигляді. Потрібно було передусім звільнити її від містичного покрову». І далі: «Карл Маркс сказав про себе з повним правом, що його метод становить собою цілковиту протилежність методу Гегеля»³. На підтвердження цього Плеханов наводить відоме місце з післяслова до другого видання першого тому «Капіталу» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори т. 23, с. 23): «Для Гегеля процес мислення, що його він перетворює навіть під назвою ідеї в самостійний

¹ Див.: Плеханов Г. В. О книжці Масарика.— Избр. филос. произведения : В 5-ти т. М., 1956, т. 2, с. 669.

² Там же, т. 1, с. 448.

³ Там же, с. 444.

суб'єкт, є деміург дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в ній».

Плеханов підкреслює, що тільки «завдяки Марксу матеріалістична філософія піднеслась до цільного, гармонійного і послідовного світопогляду»⁴. Показавши, що Маркс вигнав ідеалізм з його останнього притулку, з галузі історії, Плеханов пояснює, в чому полягає суть матеріалістичного, марксистського розуміння історичного розвитку, *якими* є закони історії, що їх відкрив Маркс. І в інших своїх творах Плеханов багато говорить про принципову протилежність діалектики Маркса ідеалістичній діалектиці Гегеля.

Всебічно аналізуючи і роз'яснюючи відкрите Марксом матеріалістичне розуміння історії, Плеханов наголошує на тому, що створений Марксом історичний матеріалізм — це величезний здобуток людства. Він ґрунтовно спиняється на визначальних рисах, які відрізняють марксизм від гегельянства, (зокрема в «Нарисах з історії матеріалізму», у творі «Філософські і соціальні погляди К. Маркса»). З високим почуттям поваги і гордості він писав: «Поява матеріалістичної філософії Маркса — це справжня революція, найвидатніша революція, яку тільки знає історія людської думки»⁵. Щодо діалектичного методу основоположників марксизму Плеханов обстоював думку, що «він найреволюційніший з усіх методів, які будь-коли застосовувались»⁶; що «взагалі однією з найвизначніших заслуг Маркса і Енгельса перед матеріалізмом є вироблення ними *правильного методу*»⁷.

Видатний учений-марксист називав діалектичний матеріалізм «філософією дії»⁸, підкреслюючи, що «без революційної теорії немає революційного руху в істинному розумінні слова»⁹. Він неодноразово звертав увагу тих, до кого спрямовував своє слово, на справжню суть марксистської діалектики, називаючи її «душею марксизму», слідом за Герценом характеризує все вчення Маркса як «алгебру революції». У боротьбі з ревізіонізмом Плеханов доводив, що теорія марксизму — цільне вчення і жодної частини не можна від нього відривати, не зраджуєючи його ідей, і будь-яка спроба з'єднати котрусь із частин цієї теорії, зокрема філософську, з якимось іншим ученням — це зрада марксизмові.

Треба сказати, що після XX з'їзду КПРС і спеціальної Постанови Центрального Комітету партії від 16 жовтня 1956 року про 100-річчя від дня народження Г. В. Плеханова чимало зроблено для виправлення різних помилок в оцінках його філософської спадщини. Тим прикріші випадки недооцінки і нігілістичного ставлення до неї з боку деяких відомих дослідників. Узяти для прикладу книгу В. А. Фоміної «Філософські погляди Г. В. Плеханова» (М., 1955), де погляд Плеханова на виникнення марксизму трактується як «ревізіоністське розчинення марксизму в буржуазному світогляді» (с. 280). Можна тільки пошкодувати з приводу подібних оцінок, де Плеханов постає у хибному світлі, введений в одному ряду з Каутським. У нашій пресі слушно відзначалося, що величезний потенціал філософської творчості Плеханова, афористична влучність його слова не використовуються достатньою мірою в боротьбі з сучасними антимарксистами.

Як відомо, В. І. Ленін цінував уміння Плеханова лаконічною мовою немовби закарбувати багату змістом думку, посилаючись на нього у своїх працях, промовах, бесідах. Приміром, у відомій брошурі «Ще раз про профспілки» В. І. Ленін, пояснюючи відмінність діалектичної

⁴ Там же.

⁵ Там же, т. 2, с. 450.

⁶ Там же, с. 191.

⁷ Там же, т. 3, с. 146.

⁸ Там же, т. 1, с. 692.

⁹ Там же, с. 95.

логіки від логіки формальної, писав: «...абстрактної істини немає, істина завжди конкретна», як любив говорити, вслід за Гегелем, небіжчик Плеханов»¹⁰. Таких посилянь можна знайти у В. І. Леніна чимало. А чому б і нам, критикуючи сучасних ревізіоністів, різні концепції сучасної буржуазної філософії, не скористатися з ідейної зброї Плеханова, з найціннішого, залишеного ним? Хіба не актуально звучить плехановське розвінчання бернштейніанства стосовно сучасних опортуністів?

Потрібно завжди пам'ятати заповіт В. І. Леніна щодо філософської творчості Г. В. Плеханова: «...доречно, мені здається, зауважити для молодих членів партії, що *не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму...*» А далі у примітці Володимир Ілліч висловив своє побажання: «...по-1-е, щоб видання творів Плеханова, яке тепер виходить у світ, виділило всі статті з філософії в окремий том або окремі томи з найдокладнішим показником та ін. Бо це повинно ввійти в серію обов'язкових підручників комунізму. По-2-е, робітничій державі, по-моєму, слід вимагати від професорів філософії, щоб вони знали виклад марксистської філософії Плехановим і вміли передати учням це знання»¹¹.

У 1956—1958 роках згідно з Постановою ЦК КПРС, про яку вище згадувалось, було здійснено п'ятитомне видання Вибраних філософських творів Плеханова, із змістовними передмовами до кожного тому. Особливо вдало, на наш погляд, є передмова, написана М. Т. Іовчуком до четвертого тому. Завершено розпочату 1973 року публікацію філософсько-літературної спадщини Г. В. Плеханова під редакцією М. Т. Іовчука, з його ґрунтовною і цікавою вступною статтею «Г. В. Плеханов — трибун воєвничого матеріалізму». В ній справедливо підкреслюється, що «за всіх серйозних помилок і вагань, яких припустився Плеханов, особливо після 1903 р., у політичних і тактичних питаннях, у філософії він обстоював лінію воєвничого матеріалізму, різко засуджував і вміло критикував ідеалістичний світогляд, ревізіоністське хитання у філософії, захищав теоретичну скарбницю діалектичного і історичного матеріалізму від його відкритих і прихованих противників»¹².

Серед ґрунтовних статей і книг, видрукованих останнім часом, хочеться відзначити монографію того ж таки М. Т. Іовчука «Г. В. Плеханов і його праці з історії філософії» (М., 1960). Потрібно сказати, що він, на відміну від інших авторів, істотно уточнює низку положень, висловлених ним раніше щодо Г. В. Плеханова. Праці цього глибокого знавця плехановської філософської спадщини читаються з неослабним інтересом.

В усіх згаданих вище публікаціях усебічно використовуються ленінські визначення, що стосуються як спадщини Г. В. Плеханова загалом, так і окремих його творів.

Насамкінець дозволю собі навести ще кілька оцінок, важливих для розуміння ленінського ставлення до Г. В. Плеханова. Його брошуру «Соціалізм і суспільна боротьба», що вийшла в 1883 році, В. І. Ленін образно назвав «першим profession de foi російського соціал-демократизму» (тобто символом віри, програмою російських марксистів), порівнявши значення цього твору для Росії зі значенням для всесвітнього соціалізму першого profession de foi — «Комуністичного маніфесту» К. Маркса і Ф. Енгельса¹³. У названій праці і в іншій — «Наші

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

¹¹ Там же.

¹² Іовчук М. Т. Г. В. Плеханов—трибун воєвничого матеріалізму.— В кн.: Плеханов Г. В. Філософсько-літературне насліддя: В 3-х т. М., 1973, т. 1, с. 11.

¹³ Ленін В. І. З приводу «profession de foi».— Повне збір. творів, т. 4, с. 298.

незгоди» — Плеханов, за словами В. І. Леніна, «вказав російським революціонерам їх завдання: утворення революційної робітничої партії, найближчою метою якої повинно бути повалення абсолютизму»¹⁴.

В. І. Ленін високо оцінював відому книгу Г. В. Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», підкреслюючи, що на ній виховувалося ціле покоління російських марксистів. До цього покоління він, певна річ, залічував і себе.

В іншому місці, де йдеться про згаданий твір та інший — «Очерки по истории материализма», В. І. Ленін відзначає «надзвичайно стрункий і цінний виклад діалектичного матеріалізму», наголошує, що він становить законний і неминучий продукт усього новітнього розвитку філософії і суспільної науки»¹⁵. Борючись з «економістами», В. І. Ленін згадує про заслугу Плеханова, який розвінчав ще їхніх попередників («він був тоді революційним соціал-демократом»): «Плеханов оголосив цим поглядам війну не на життя, а на смерть»¹⁶.

Розділ «Література» великої ленінської статті «Карл Маркс», який містить найістотніше з написаного на той час про основоположника наукового комунізму, включає основні праці Плеханова зазначеного періоду з такою їх характеристикою: «В питанні про філософію марксизму і про історичний матеріалізм найкращий виклад у Г. В. Плеханова...»¹⁷.

У статті «Марксизм і ревізіонізм» В. І. Ленін розкриває справжню класову сутність хвостистсько-буржуазних «поправок» до Маркса і значення Плеханова в їх спростуванні: «Ми відзначимо тільки, що єдиним марксистом у міжнародній соціал-демократії, який дав критику тих неймовірних пошлостей, що їх наговорили тут ревізіоністи, з точки зору послідовного діалектичного матеріалізму, був Плеханов. Це тим більше необхідно рішуче підкреслити, що в наш час робляться глибоко помилкові спроби провести старий і реакційний філософський мотлох під виглядом критики тактичного опортунізму Плеханова...»¹⁸.

Головне, що ми маємо добре усвідомити на прикладі ленінського ставлення до видатного марксистського теоретика, — це справді науковий, об'єктивний, партійний підхід до визначного ідейного надбання світової революційної думки, надбання, що належить законним спадкоємцям революційних поколінь — будівникам комунізму, надбання, яке не можна віддавати ні забуттю, ні ворожим спекуляціям наших класових противників.

Ленінська оцінка філософської спадщини Г. В. Плеханова — надійний методологічний орієнтир як у конкретно-історичному підході до визначного представника філософії марксизму, так і в дальшому поглибленому осмисленні історії марксистсько-ленінської філософії, розвитку її в епоху нинішніх великих і складних соціальних змін.

Далі буде

¹⁴ Там же, с. 241.

¹⁵ Ленін В. І. Ще до питання про теорію реалізації. — Там же, с. 70.

¹⁶ Ленін В. І. Соціал-демократія і вибори до Думи. — Там же, т. 14, с. 248.

¹⁷ Ленін В. І. Карл Маркс. — Там же, т. 26, с. 80.

¹⁸ Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм. — Там же, т. 17, с. 17—18.

Д. Г. ВИДРІН

АПОЛОГЕТИЧНА СУТНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ «ЯКОСТІ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ»

Однією з головних особливостей суспільно-економічної формації загалом і певного способу життя зокрема її характеристикою їхніх економічних і гуманістичних потенцій є ступінь задоволення творчих потреб людини, насамперед потреби в праці. Ставлення трудящих мас до праці як своєї внутрішньої, органічної потреби відділяє принципово межею комуністичну суспільно-економічну формацію від капіталістичної.

За соціалізму становлення потреби у праці в трудящих мас дедалі більше перетворюється на планомерний, свідомо контрольований і спрямований процес. «Радянське суспільство — це суспільство людей праці, — підкреслив ХХVІ з'їзд КПРС. — Партія і держава докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Нею у нас поки що зайняті ще мільйони людей. Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема. Розв'язати її — значить усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»¹.

«У нас є чимало прикладів творчої роботи, справді хазяйського ставлення до народного добра», — підкреслив у промові на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов. Однак нові завдання, що стоять нині перед суспільством зрілого соціалізму, вимагають від робітників, колгоспників, службовців такого ставлення до праці, коли наші плани і програми сприйматимуться кожним як його власна справа. Для цього, наголосив товариш Ю. В. Андропов, «необхідно створити такі умови — економічні та організаційні, — які стимулювали б якісну, продуктивну працю, ініціативу і підприємливість. І навпаки, погана робота, бездіяльність, безвідповідальність повинні найбільш безпосередньо і невідворотно позначитись і на матеріальній винагороді, і на службовому становищі, і на моральному авторитеті працівників»².

Постійна турбота про розвиток і вдосконалення потреби в праці в усіх членів радянського суспільства є виявом гуманістичної спрямованості політики нашої партії і уряду, характерною рисою життєдіяльності всього соціалістичного суспільства, в якому всебічне поліпшення якості життя трудящої людини в ім'я її гармонійного розвитку стає реальністю і необхідністю суспільного прогресу. Тільки соціалізм породжує справді в масових масштабах нове ставлення до праці.

Для розвинутих же капіталістичних країн характерні інші, протилежні процеси. Визначальним для капіталу, як і колись, лишається антигуманне ставлення до робочої сили. Підтримання її продуктивних потенцій нормується лише безпосередньою економічною вигодою. І хоча капіталістичне суспільство ще не вичерпало цілком усіх своїх резервів, проте поглиблення економічних і соціально-політичних суперечностей, падіння трудової дисципліни і неухильна девальвація виробничої етики свідчать про те, що капіталізм наближається до того крайнього рівня, який ще спроможна забезпечити наймана, відчужена праця і капіталістична організація виробництва загалом. За цих умов не випадковим є посилення інтерес представників буржуазної філософії, соціології і соціальної психології до проблем, пов'язаних зі ставленням людини до праці.

Буржуазні ідеологи, розглядаючи питання про сутність людини, природу її потреб, намагаються довести, що потяг до праці властивий масовому працівникові капіталістичного виробництва нібито більшою мірою, ніж трудівнику соціалістичного суспіль-

¹ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

ства, а капіталістичне виробництво здатне задовольняти творчі потреби працівників — отже, капіталізм, «за вмілої активізації» цієї потреби і раціонального її задоволення, може, буцімто, безмежно розвиватись і подолати всі свої суперечності.

Якщо 15—20 років тому буржуазні ідеологи зверталися до даної проблематики епізодично — в міру того, як у їхніх країнах загострювалась економічна криза, — і робили спробу розв'язати її переважно з допомогою «здорового глузду», то сьогодні її штурмує ціла армія буржуазних спеціалістів із різних галузей соціальних наук, що намагаються, зокрема, підвести науково-теоретичну базу під свої висновки і міркування, пов'язані з потребою в праці.

Досить сказати, що з початку 70-х років на Заході проведено принаймні 12 великих міжнародних конференцій з даного питання, не беручи до уваги регіональних. За цей період створені такі урядові установи, як Національний центр продуктивності праці і якості трудового життя (США), лабораторія трудових досліджень департаменту зайнятості (Великобританія); Національне агентство поліпшення умов праці (Франція); Інститут трудових досліджень (Норвегія) та ін. За цей же час з даної проблематики на Заході опубліковано більше як п'ять тисяч книг і статей. Величезні суми на такі дослідження і розробки виділяються й відомими в буржуазному світі фондами, як Рокфеллерівський і «фонд Рассела».

Проблема відношення до праці найманої робочої сили особливо інтенсивно розробляється представниками буржуазної концепції «якості життя». Один з її розділів, що набуває дедалі самостійнішого статусу, дістав назву «якість трудового життя». Його автори намагаються охопити всю сукупність теоретичних питань, що стосуються потреби в праці, розробити універсальну методологію аналізу чинників, які впливають на задоволеність нею.

У своїх працях буржуазні теоретики «якості трудового життя» силкуються довести, що потреба в праці притаманна практично всім індивідам, незалежно від місця, зайнятого ними в системі суспільного виробництва, причетності до того чи іншого класу або суспільної групи, а також незалежно від історичного типу суспільства, членами якого вони є. При цьому вони твердять, що висновки основоположників марксизму-ленінізму про відчуженість, примусовий характер капіталістичної праці нині втрачають силу, бо капіталізм нібито створює «нову якість трудового життя». Відмітними ознаками цієї « нової трудової якості », на їхню думку, є «високий ступінь прагнення трудящих до праці» і «високий ступінь задоволеності своєю виробничою діяльністю».

Буржуазна концепція «якості трудового життя» є типовим різновидом більш загальної концепції «якості життя», подібно до того як остання виступає одним із варіантів сучасної буржуазної філософської антропології. Рухаючись по цьому ланцюгові, буржуазні теоретики звужують об'єкт дослідження, але методологію аналізу суспільства і особи залишають незмінною.

Методологічне кредо буржуазних теоретиків «якості трудового життя» цілком недвозначно висловив англійський соціолог Т. Ватсон у своїй останній книжці «Соціологія, робота і індустрія». Він лише, що для вивчення особи в процесі виробничої діяльності соціологи мають дотримуватися як мінімум концепції «невід'ємних» (тобто, по суті справи, природжених) людських потреб^{2а}. І він, і його буржуазні колеги розглядають потребу в праці відповідно до суб'єктивістських, біологізованих, метафізичних уявлень про природу людських потреб взагалі.

Американські соціологи Кемпбелл, Роджерс і Конверс у великому розділі своєї праці, присвяченої аналізу «якості трудового життя» в Америці, основну увагу приділяють доведенню існування «прямої кореляції» між ступенем розвитку потреби у праці в трудящих і їхніми індивідуальними характеристиками³. Вони вважають, що потреба в праці притаманна всім працівникам. Ступінь же її інтенсивності нібито залежить від таких біологічних характеристик, як расова належність, стать, вік та ін., а не від будь-яких соціальних і класових чинників. Розглядаючи потребу в праці як «невід'ємну», «внутрішню властиву природі людини», буржуазні філософи і соціологи розходяться лише в оцінці й визначенні тих чинників, які інтенсифікують дану потребу, сприяють її повноцінному задоволенню, тобто, за їхніми словами, впливають на «якість

^{2а} *Watson T. Sociology, work and industry. London, 1980, p. 273.*

³ Див.: *Campbell A., Converse D. E. and Rodgers W. The quality of american life. Russel sage foundation, 1976, p. 236.*

трудового життя». Аналіз основних праць, що вийшли друком на Заході за останнє десятиріччя, дає підставу твердити, що існує принаймні п'ять точок зору на цю проблему.

Перша є максимально спрощеною. Її автори вважають, що досить забезпечити трудящих роботою, яка відповідає їх освіті, кваліфікації, професійним навичкам, а також дати їм можливість час від часу змінювати місце роботи, щоб їхні творчі потреби пробудилися, стабілізувалися і вирости. Представники другого погляду твердять, що для досягнення названих цілей має бути посилене економічне стимулювання, підвищена зарплата, уведені всілякі надбавки, премії, оплачувані відпустки та ін. Третій основний акцент роблять на соціальному забезпеченні, вважаючи, що найменший робітник не захоче віддавати роботі всі свої фізичні, моральні й інтелектуальні сили і не дістане від своєї діяльності максимального задоволення, якщо він не буде надійно застрахований від безробіття, хвороб, непрацездатності та ін. Четверті до економічних чинників, що впливають на потребу в праці, додають ще ряд неекономічних, — зокрема, ступінь рівності між зайнятими на виробництві, способи розв'язання різних труднощів і конфліктів, ступінь самостійності під час виконання роботи. Сюди ж залічують демократизацію традиційної службової ієрархії відносин, можливості для підвищення кваліфікації і просування по службі, комфортність робочого місця та інші чинники, що є безпосередньо економічними.

Нарешті, представники п'ятого напрямку пропонують виходити з того, що потреба в праці у найменших робітників буде розвиватися остільки, оскільки капіталістичне суспільство забезпечить всім бажаним можливість працювати за умов, які гарантують «чесну і таку, що відповідає затратам праці компенсацію»; здорові й безпечні умови праці, можливість використовувати і розвивати свої індивідуальні здібності, можливість для просування по службі, повну соціальну інтеграцію у робочому колективі, права робітника на власне життя, свободу слова, рівність, право публічного обговорення порушень основних демократичних прав та ін. Цю, найхарактернішу для сучасної західної філософії і соціології, точку зору особливо інтенсивно розвивали і пропагували такі американські соціологи, як Д. Макгрегорі (у книзі «Людський аспект підприємства»), Ф. Харцберг (у збірнику «Робота і якість життя»), Ф. Гобл (у «Майстерності керівництва»), Е. Маслоу (у «Мотивації та особі») та ін. Ці автори намагаються довести, нібито капіталістичне суспільство з допомогою концепції «якості трудового життя», яка вселяє представникам капіталу необхідність піти на певні зміни виробничого життя, нині еволюціонує до якогось суспільного ідеалу. Праця тут, на їхню думку, незабаром матиме добровільний характер, співвідношення «праця — відпочинок» зміниться на користь останнього і сама праця буде розглядатися не як обтяжливий обов'язок, компенсований спірною «винагородою», а як можливість робити будь-яку справу, тобто як самодіяльність. Американський соціолог Е. Стенлі Сейшер навіть твердить, що в ряді галузей промисловості у розвинутих капіталістичних країнах процес повного розкріпачення і розвитку потреб в праці «практично завершений». На його думку, це виражається в тому, що окремі професії тут «вже тепер мають такий характер, коли робота виконується з задоволенням і працівники продовжують свою справу без оплати або будь-яких інших економічних стимулів»⁴. Він заявляє, що для представників таких професій робота є «такою ж улюбленою і захоплюючою справою, як і їх хоббі»⁵. Зазначимо, по-перше, те, що буржуазні соціологи роблять висновки про позитивні зміни характеристик суспільної праці, виходячи лише з локальних процесів, що відбуваються у передових галузях промисловості — електронній, хімічній, атомній. При цьому, як правило, ігнорується зворотний процес — збіднення змісту праці, яке характерне для більшості інших галузей капіталістичного виробництва. Не враховується і велике зростання безробіття, що лишає мільйони робітників за межами «трудового життя».

Особливо помітний внесок у розробку і пропаганду вищезгаданої точки зору буржуазних соціологів зробив Г. Маркузе. У своїй «Одномірній людині» й, особливо, у наступних працях, він обстоював думку, що «потреби (в тому числі й у праці) пролетарів у розвинутих районах індустріальних цивілізації зазнають вирішальних змін». Ці зміни він пов'язував зі «збагаченням» і «гуманізацією» капіталістичної праці, які вбачались насамперед у тому, що механізація великою мірою скорочує кількість і інтен-

⁴ *Seashere S. E.* Indicators of the quality of working life. — Indicators of environmental-quality and quality of life. 1976, N 38. p. 21.

⁵ *Ibid.*, p. 23.

сивність фізичної енергії, витраченої у праці, і що робітники із «в'ючних тварин» нібито дедалі більше перетворюються на «суб'єктів розумової діяльності». Трудячі, твердив Маркузе, можуть підвищувати свою освіту і майстерність і, на його думку, дістають зростаючий доступ до матеріальних і духовних благ, бо разом зі складністю праці збільшуються їх заробітки і вільний час. «Панування перевтілюється в адміністрацію. Капіталістичні боси і власники все менше виступають як люди, відповідальні за свої діяння... Всередині широкої ієрархії виконавчих і управлінських рад, що входять далеко за межі окремих підприємств і охоплюють наукові лабораторії і дослідні інститути, однаково як і національний уряд і національні цілі, видимі джерела експлуатації зникають за фасадом об'єктивної раціональності. Ненависть і озлоблення не можуть вже бути спрямовані проти конкретних вишуватців»⁶, — робить висновок Маркузе. Виходить, що потреба в праці дістає свій повний розвиток і задоволення саме в умовах капіталістичного виробництва.

Такі погляди, що є прямим наслідком антинаукової методології аналізу соціальних явищ, панують і в буржуазній соціології. У наведених міркуваннях є принаймні дві, що впливають одна з одної, методологічні помилки. Перша пов'язана з тим, що буржуазні теоретики не бачать відмінності між природними потребами індивіда і його специфічно людськими, соціальними потребами. Друга полягає в тому, що буржуазні теоретики «якості трудового життя» неправильно трактують саме поняття характеру і змісту праці у розвинутих капіталістичних країнах. Спирнімося на цих ключових питаннях докладніше.

Відповідно до своєї методологічної позиції розглядаючи буржуазні автори людську потребу в праці ототожнюють з «природною людською потребою», а точніше, з потребою в праці, про яку К. Маркс говорив, що кожний здоровий індивід має «потребу в нормальній порції праці і в припиненні спокою...»⁷. Але якщо К. Маркс з цього твердження тільки починав аналіз природи людини, вважаючи що первинну потребу лише базою для розвитку істинно людської, вищої потреби в праці, то буржуазні ідеологи обмежують свій аналіз простою констатацією факту існування такої потреби. Невміння або небажання побачити межу між потребою в праці й потребою в праці у вищому розумінні цього слова дозволяє їм будувати спекуляції на тему задоволення потреби в праці у працівників капіталістичного виробництва. Насправді ж віддаль між елементарною потребою у витрачанні мускульної енергії і потребою в праці — кульмінаційним етапом у розвитку роду людського — така велика, що вимірюється століттями становлення останньої в процесі антропосоціогенезу й усім ансамблем суспільних відносин у тій чи іншій формації. Для перетворення праці на першу життєву потребу людини необхідні певні об'єктивні й суб'єктивні передумови і, як показує досвід будівництва соціалізму й комунізму, вони можуть бути створені тільки в суспільстві, позбавленому приватновласницької експлуатації.

Аналізувати потребу в праці у відриві від розгляду цих передумов (що характерно для методології дослідження даного питання, притаманної буржуазній соціології) — значить підміняти дійсний, реальний суб'єкт суспільного виробництва його спекулятивною абстракцією. Так і чинить, наприклад, один із американських прибічників концепції «якості трудового життя» соціолог К. Леш, який твердить, нібито якості особи визначаються її психологічною структурою, а не впливом на неї соціальних (і, зокрема, виробничих) умов. З цього випливає висновок, що за вихідний об'єкт теоретичного аналізу треба брати модель не «економічної», а «психологічної людини»⁸. Така підміна призводить до того, що індивід, образ якого створюють сучасна західна філософія і соціологія, несе в собі не стільки дійсні, реальні, скільки ефемерні, надумані, бажані для зміцнення буржуазного способу життя риси. «Сконструювавши» за своїм метафізичним, суб'єктивістським принципом образ «масового робітника» сучасного капіталістичного виробництва і наділивши його замість дійсних вигаданими потребами (в тому числі в праці), західні теоретики «нової якості життя» роблять найширші футурологічні прогнози про «гуманізацію капіталізму», «зняття суперечності між працею і капіталом», про «виробничу активізацію найманих робітників» та ін. Однак такі ілюзії існують лише доти, доки вони не покидають сфери умоглядних теорій. Перші ж

⁶ Marcuse H. *Onedimensional man*. N. Y., 1969, p. 52.

⁷ Маркс К. Критика політичної економії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. II, с. 101.

⁸ Lash C. *American life in an age of diminishing expectation*. N. Y., 1979, p. 22.

зіткнення з дійсністю, із суспільною практикою в умовах сучасного капіталізму показують їх повну неспроможність. Та й численні новітні емпіричні дослідження свідчать про те, що іманентна людині «потреба в праці не пробуджується» і не «інтенсифікується» в умовах капіталізму⁹. Навпаки, сьогодні там дедалі більше зростає відчуження в праці, що охоплює не тільки матеріальне виробництво, але й сферу розумової праці¹⁰. І втрату інтересу до роботи, зниження працьовитості, творчої і соціальної активності та ін. не вдається загальмувати навіть за допомогою певних матеріальних і моральних поступок з боку підприємців. Капіталізм не може створити умов для творчої і соціальної активності масового працівника.

Потреба ж у праці, займаючи особливе місце в структурі людських потреб, підпорядковується загальним законам формування і розвитку потреб. Виникаючи на основі простої органічної потреби й витрачаний мускульної енергії, якою в принципі володіє будь-який здоровий індивід, вона починає формуватися в істинно людську потребу в самому акті виробництва і насамперед залежить від його характеру і змісту: мається на увазі передусім соціально-економічний зміст праці, що характеризує її як відчужену або невідчужену, примусову чи добровільну, виконавську або керівну, і її функціональний зміст, що розкриває працю з боку техніко-організаційних елементів.

Фактори, що характеризують соціально-економічний і функціональний зміст праці, виступають об'єктивною передумовою відношення людини до праці; передумовою того, чим вона є для людини: або, за висловом К. Маркса, п'єдесталом для нероби, засобом існування, що дає можливість самоздійснюватися в інших галузях життя, або визначальною внутрішньою потребою людини. Відчужена за характером і бідна за змістом праця не буде такою потребою, скільки б буржуазна пропаганда не нав'язувала робітникам свої апологетичні вигадки. Праця в умовах капіталізму сприймається трудящими не як самодіяльність, а як процес, нав'язаний їм зовні бездушною силою економічного примусу. «Зовнішній характер праці проявляється для робітника в тому, що ця праця належить не йому, — підкреслював К. Маркс, — а іншому... Діяльність робітника не є його самодіяльність. Вона належить іншому, вона є втрата робітником самого себе»¹¹.

Навіть відносне збагачення функціонального змісту праці, яке спостерігається за останні десятиріччя в деяких галузях капіталістичного виробництва (зокрема, в радіоелектронній і хімічній промисловості), в умовах соціального закріплення поділу праці не сприяє становленню такого відношення, хоча іноді й створює для нього матеріальну передумову. Зміст праці за капіталізму повністю підпорядкований виробництву речей, а не формуванню всебічно розвиненої людини. Будь-які зміни у виробництві, пов'язані зі збагаченням змісту праці робітників в умовах капіталізму, відбуваються тільки тоді й там, коли і де це економічно вигідно бізнесу. Там же, де вигоду обіцяє примітивізація і збіднення змісту праці, там і сам робітник закріплюється за такими антигуманними формами діяльності. Існує об'єктивна межа змістового насичення в капіталістичному виробництві, й вона зумовлена тим, що підприємці намагаються максимально знизити витрати виробництва — насамперед за рахунок праці своїх робітників.

Насичення трудової діяльності робітників творчими елементами характеризується в умовах капіталізму стихійністю і випадковістю. Так само і формування творчих потреб у трудящих у капіталістичних країнах є стихійне і випадкове, а не закономірне явище. Ф. Енгельс відзначав, що в будь-якому випадку «ствалення фабриканта до робітника — не людське, а чисто економічне»¹². Праця за капіталізму ніколи не зможе змінити свій зміст настільки, щоб стати внутрішньою, органічною потребою широких тру-

⁹ Масове соціологічне дослідження промислових робітників у США показало, що, незважаючи ні на які новації у сфері виробництва, незадоволення робітників зростає. За останні десять років кількість прогулів на підприємствах збільшилася на 100 проц., а плінність кадрів — на 60 проц. (Див. про це: Harvard business review, January — February, 1979, p. 117—125).

¹⁰ Втрата інтересу до своєї виробничої діяльності у так званих білих комірців, тобто працівників розумової праці, переконливо показана в дослідженні: Kirsch B., Lengerman J. An empirical test of R. B. s ideas on alienation in work.— Sociology and social research. Los Angeles, 1976, vol. 56, № 2.

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Твори, т. 42, с. 85—86.

¹² Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 475.

длящих мас. Капіталістичне виробництво завжди за самою своєю суттю антигуманне, оскільки «капітал, маючи тенденцію безмежно підвищувати продуктивні сили, разом з тим робить односторонньою, лімітує і т. д. головну продуктивну силу — саму людину»¹³.

Соціалістична ж організація виробництва виходить із свідомо запланованої політики збагачення змісту праці в усіх її формах, навіть якщо це на даному етапі, можливо, й не дає безпосередньої економічної вигоди. Адже все, що спрямоване на виникнення умов, які сприяють підвищенню потреби у праці в трудящих, незмірно важливіше за безпосередню економічну вигоду, бо створює передумови для формування (виховання) будівника нового, комуністичного суспільства.

Піднесення потреби в праці зумовлюється не тільки абсолютним багатством змісту виконуваної індивідом роботи, але й відносним змістовим багатством праці — порівняно з іншими існуючими в суспільстві формами і різновидами трудової діяльності. Об'єктивний характер потреб, їх детермінованість процесом трудової діяльності й засобами виробництва, не означає, проте, що існує «жорсткий», лінійний взаємозв'язок між характером і змістом праці й людськими потребами, в тому числі — й потребою в праці, адже уявлення про об'єкти потреб не впливають у людини безпосередньо з технологічного змісту її трудової діяльності, а завжди опосередковані системою соціальних відносин, політичною організацією суспільства, соціальним управлінням життєдіяльністю людей, їх спілкуванням й іншими подібними чинниками.

К. Маркс відзначав: «Наші потреби і втіхи породжуються суспільством; через те ми прикладаємо до них суспільну мірку, а не вимірюємо їх предметами, які служать для їх задоволення. Оскільки наші потреби і втіхи мають суспільний характер, вони відносні»¹⁴. Інакше кажучи, суб'єктивне уявлення про об'єкт потреби виступає для індивіда як певна «суспільна мірка», яка може і зовсім відрізнитися від тієї реальної потреби, яка детермінована безпосередньо працею людини і зумовлена абсолютним багатством її змісту. К. Маркс наводить приклад, що ілюструє це положення: «Хоч би який малий був який-небудь будинок, але, поки сусідні будинки так само малі, він задовольняє всі суспільні вимоги, які ставляться до житла. Але якщо поруч з маленьким будиночком виростає палац, то будиночок зменшується до розмірів убогої хатини. Тепер малі розміри будиночка свідчать про те, що його власник зовсім невимогливий або може ставити тільки дуже скромні вимоги; хоч би як збільшувались розміри будиночка з прогресом цивілізації, але якщо сусідній палац збільшується в однаковій або ще в більшій мірі, мешканець порівняно маленького будиночка почуватиме себе все більш неспокійним, все більш невдоволеним, все більш приниженим у своїх чотирьох стінах»¹⁵.

Те ж саме стосується і потреби в праці. Людина ставить до характеру і змісту праці певні вимоги, виходячи з того ідеального образу праці, який складається в її свідомості на основі безпосереднього особистого і опосередкованого життєвого досвіду, зіставлення власної трудової діяльності з діяльністю інших індивідів. Це положення підтверджується даними численних емпіричних досліджень. Зокрема, стосовно буржуазного суспільства обширне соціологічне дослідження американських соціологів Р. Грега, Олдхема і Хоурда Міллера показало, що «працівники, праця яких складніша й важливіша, ніж у інших, дістають велике задоволення від роботи і трудяться продуктивніше і краще, ніж коли складність їх праці дорівнює складності й важливості інших»¹⁶. Працівники ж, що виконують менш змістовну роботу, ніж інші, «мають менше задоволення і трудяться гірше, ніж коли їх робота за складністю і важливістю зіставлявана з діяльністю їх колег»¹⁷.

Із цих емпіричних даних американські соціологи роблять, проте, зовсім неправильні висновки, вважаючи, що можна істотно підвищити задоволеність робітників своєю працею, якщо створювати виробничі колективи з працівників, зайнятих «рівноцінною за змістом» діяльністю. Насправді ж задоволеність у праці залежить значною мі-

¹³ Маркс К. Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 370.

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Наймана праця і капітал. — Твори, т. 6, с. 430.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Oldham G. R., Miller H. The effect of significant other's job on employee reactions to work. — Human relations. N. Y., 1979, vol. 32, № 3, p. 257.

¹⁷ Ibid., p. 257.

рою і від порівняння працівниками змісту власної діяльності з тією, якою зайняті їхні колеги, представники інших соціальних груп, прошарків і класів. Розвиток засобів масових комунікацій особливо сприяє такому зіставленню. А чим сильніший розрив у класово-антагоністичному суспільстві між багатством змісту праці у представників різних прошарків і класів, тобто чим сильніший соціальний поділ праці, тим менше будуть задоволені своєю працею індивіди, за якими соціально закріплена хай і добре оплачена і навіть певною мірою насичена інтелектуальними елементами, але виконавча, «розірвана», відчужена праця. Як визнавав канадський учений В. Уестлі, «ні різні форми участі в управлінні виробництвом, ні участь в прибутках не приводить до зменшення відчуження»¹⁸. Отже, праця стає потребою людини, гуманізується не тільки тоді, коли збагачується її зміст. Необхідно також, щоб це збагачення проходило відносно рівномірно в усіх сферах трудової діяльності в суспільстві, щоб багаті змістом різновиди діяльності не були б соціально закріплені за певним класом або групою працівників, щоб кожен член суспільства мав однакові можливості ефективно включитися в ту або іншу сферу трудової діяльності.

К. Маркс відзначав, що в умовах капіталізму «не робітник застосовує умову праці, а навпаки, умова праці застосовує робітника»¹⁹. Буржуазні прибічники концепції «якості трудового життя» гадають, що досить якоюсь мірою поліпшити, збагатити і гуманізувати ці умови, щоб повністю задовольшити трудящих. Насправді ж трудящі тільки в тому разі зможуть всебічно розвивати і задовольняти свої творчі потреби, коли вони стануть господарями цих умов, коли не поза ними вирішується, де і наскільки збагатити зміст їх діяльності й за якими різновидами праці їх соціально закріпити, а вони самі творять нові умови своєї діяльності й планомірно удосконалюють їх в ім'я гармонійного розвитку кожного працівника, будівника нового суспільства.

Саме така праця розвивається і удосконалюється за соціалізму і стає в умовах комуністичного суспільства основою для виховання всебічно розвиненої людини.

* * *

Наиболее общим методологическим признаком буржуазных доктрин, касающихся потребности человека в труде, является ее антропоморфистское понимание. Игнорируя социальную детерминацию этой потребности, буржуазные идеологи сводят «качество трудовой жизни человека» к его физиологическим нуждам или к индивидуально-психологическим особенностям.

Методологическая несостоятельность буржуазных концепций потребности в труде обнаруживается и при анализе ранжировки важности различных факторов трудовой деятельности человека. Апологетически защищая «свободное предпринимательство», частную собственность и другие основы капитализма, буржуазные социологи и идеологи пытаются сгладить классовый антагонизм, внутренне присущий наемному труду в условиях капитализма, за счет воздействия на так называемые сопутствующие факторы. Они, в частности, стремятся утвердить в массовом сознании идеи «патернализма», «народного капитализма», вызвать положительное сознательное отношение рабочих к труду и дисциплине. С помощью «специальных мер» специалисты по «организации трудовой жизни» пытаются добиться от работников отношения к труду как к возможности личногоного самоутверждения, однако (поскольку объективно наемный труд при капитализме предоставляет такую возможность только в виде исключения) тем самым лишь углубляют антагонизм между эксплуататорами и эксплуатируемыми. Буржуазные социологи стремятся вывести отчуждение за рамки производственного процесса и растворить его в сфере потребления и досуга, однако и эта идеология, как показано в статье, терпит фиаско при столкновении с действительностью современного капитализма.

Только социализм, в корне изменяя определяющий — социальный — характер трудовой деятельности человека, способствует формированию у него сознательного отношения к труду, преодолению отчужденности, порожденной частнособственнической эксплуатацией, создает новую, коммунистическую идеологию свободного труда как решающего способа самоутверждения личности.

¹⁸ Westley W. Problem and solutions in the quality of working life. — Human relations. N. Y., 1979, vol. 32, № 2.

¹⁹ Маркс К. Капітал. Т. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 402.

На допомогу викладачам філософії і наукового комунізму

П. Д. КОВАЛЬ

РЕВОЛЮЦІЙНО-ПЕРЕТВОРЮЮЧА СИЛА ПРОЛЕТАРСЬКОГО, СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Славне шістдесятиріччя Союзу РСР урочисто відзначили трудящі нашої країни, народи країн соціалізму, міжнародний пролетаріат, братні компартії, прогресивні сили в усьому світі. Історичний шлях, пройдений СРСР, становить цілу епоху. Як зауважив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «історія, мабуть, не знає такого стрімкого злету від стапу відсталості, бідувань і розрухи до могутності сучасної великої держави з найвищим рівнем культури і постійно зростаючим добробутом народу»¹.

Досвід будівництва нового суспільства, нагромаджений в СРСР, країнах соціалістичної співдружності, свідчить про правильність теорії і практики наукового комунізму, про велику життєдайну силу пролетарського інтернаціоналізму. Мірою формування і зміцнення суспільних відносин, притаманних реальному соціалізмові, виникли і успішно розвиваються дружба й взаємодопомога між народами СРСР, країнами соціалістичної співдружності. Це — міжнародні соціалістичні відносини, якісно новий тип відносин між державами і між народами.

В. І. Ленін, висвітлюючи діалектику формування таких відносин, підкреслює всевітнє-історичне значення, інтернаціональний характер будівничого досвіду робітничого класу, трудящих нашої країни. За його словами, він неминуче буде корисним для прийдешніх поколінь, бо увійде в історію як завоювання соціалізму, досягнення міжнародного пролетаріату, «і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція сподружуватиме свою соціалістичну будову»².

Становлення і розвиток світової системи соціалізму, до складу якої нині входять 15 країн Європи, Азії і Латинської Америки, переконливо засвідчує торжество лєнінських ідей про поєднання інтернаціонального та національного в класовій боротьбі трудящих проти експлуататорів.

Зростають лави міжнародного робітничого класу. У країнах соціалістичного світу зосереджено тепер понад 200 мільйонів робітників і службовців, що становить понад чверть міжнародного пролетаріату³.

Всупереч антикомуністичним твердженням про те, що НТР начебто веде до розчинення і ліквідації робітничого класу, факти показують протилежне: науково-технічний прогрес зумовлює зростання чисельності робітничого класу, в тому числі за рахунок нових професій, що їх породжує сучасне виробництво.

Робітничий клас і сьогодні є заспівувачем світового революційного процесу. Нині його революціонізуючий вплив у світі став набагато сильнішим — передусім завдяки підтримці з боку світового соціалізму, який вступає вирішальним чинником світового суспільного розвитку. Дальше зміцнення класової солідарності трудящих різних націй і народностей — могутній фактор їх згуртування в єдину всевітнє організовану революційну силу на основі марксизму-ленінізму, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. В. І. Ленін наголосував: «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандаю, співчуттям, морально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁴.

Зберігаючи свій класовий зміст, принципи пролетарського інтернаціоналізму змістовно збагачуються в процесі класової боротьби трудящих проти експлуататорів, у ході будівництва соціалізму і комунізму. Як підкреслює кандидат в члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов, «у співдружності братніх країн одержав розвиток соціалістичний інтернаціоналізм, який являє собою пролетарський інтернаціоналізм в умовах будівництва соціалізму і комунізму. Він визнає принципи і норми взаємодії націй і народностей в межах кожної соціалістичної країни. Він регулює відносини між суверенними соціалістичними державами.

Соціалістичний інтернаціоналізм, по суті, охоплює всі сфери міждержавних і міжпартійних відносин...»⁵

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983, с. 7.

² Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства, 26 трав. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 360.

³ Див.: Развитие рабочего класса в социалистическом обществе. Интернациональ-

ные закономерности и национальные особенности. М., 1982, с. 167—168.

⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції.— Повне збір. творів, т. 31, с. 164—165.

⁵ Пономарев Б. Н. Ленинская национальная политика КПСС на этапе развитого социализма и ее международное значение. М., 1982, с. 36—37.

Найяскравіший вияв цього — відносини дружби і взаємодопомоги, які склалися і розвиваються між братніми соціалістичними країнами. Життя неспростовно підтвердило лєнінське передбачення, що новий суспільний лад породжує міжнародні відносини, вільні від дискримінації, панування і підкорення, характерні для капіталістичного світу. Приклад таких відносин дають братні країни соціалізму. Як відзначає товариш Ю. В. Андропов, з появою соціалістичних країн «почав складатися і цілком новий тип міжнародних відносин. В їх основі — ідейна єдність, спільність цілей, товарицьке співробітництво — при повній повазі до інтересів, особливостей і традицій кожної з країн. В їх основі — принцип соціалістичного інтернаціоналізму»⁶.

Радянський Союз, вірний цьому принципу, постійно допомагав і допомагає народам братніх соціалістичних країн у створенні та розвитку економіки, підвищенні їх обороноздатності, розвитку культури тощо. Так, з фінансовою і технічною допомогою СРСР там було споруджено близько 1500 промислових та інших об'єктів і ще понад 600 невдовзі стануть до ладу. Створено цілі галузі важкої індустрії, на що було спрямовано понад три чверті обсягу радянської допомоги. Протягом тільки перших повоєнних років Радянський Союз надав братнім країнам соціалізму кредитів на суму понад 13 млрд. карбованців (лише за рахунок низького проценту по кредитах ці країни зекономили на виплатах позик близько 2—3 млрд. крб.)⁷. При тісній братерській взаємодії з СРСР у країнах-членах Ради Економічної Допомоги (РЕВ) у стислі історичні строки було створено матеріально-технічну базу нового суспільства. Тільки з 1949 по 1959 р. Радянський Союз передав своїм партнерам 926 проектів для капітального будівництва, 3540 комплектів креслень машин та обладнання, 1807 описів технологічних процесів. В свою чергу, за той же період наша країна одержала від них 205 різних проектів, 1779 креслень і 1400 описів технологічної документації⁸.

Радянський Союз всіляко сприяє братнім народам країн-членів РЕВ у будівництві промислових підприємств і розвитку сільськогосподарського виробництва відповідно до сучасних вимог науково-технічного прогресу. СРСР майже повністю забезпечує потреби цих країн у нафті та чавуні, на 80—90 проц. — в залізній руді, лісоматеріалах, на 3/4 — в нафтопродуктах, фосфорних добривах і металопрокаті, більш як на 3/5 — у кам'яному вугіллі, бавовні та марганцевій руді. Незважаючи на зростаючі витрати, пов'язані з розробкою родовищ нафти у віддалених районах Сибіру та Далекого Сходу, Радянський Союз, дотримуючись взятих зобов'язань, забезпечує високий рівень її поставок. В НДР, ЧССР, Угорщину та інші країни протягом XI п'ятирічки надійде

400 млн. тонн нафти (в період 1976—1980 рр.— 370 млн. тонн, причому за пільговими цінами, які значно нижчі за світові)⁹. У галузі добування і транспортування нафти в ряді районів СРСР згідно з міжнародними домовленостями працюють тисячі трудівників з братніх соціалістичних країн.

Новою сторінкою в героїчному літописі братерської трудової співдружності стали розробка та реалізація Комплексної програми дальшого поглиблення і удосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції, яку схвалила XXV сесія РЕВ (липень 1971 р.). У ній міститься широкий перелік заходів на 15—20 років для зближення економічного розвитку країн-учасниць, вдосконалення поділу праці між ними, оптимального використання природних ресурсів. «Подальше поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ і надалі здійснюватиметься згідно з принципом соціалістичного інтернаціоналізму на основі поваги до державного суверенітету, незалежності і національних інтересів, невтручання у внутрішні справи країн, повної рівноправності, взаємної користі і товарицької допомоги»¹⁰.

Відповідно до рішень з'їзду братніх комуністичних і робітничих партій і постанов сесії РЕВ реалізуються п'ять довгострокових цільових програм співробітництва (ДЦПС), в яких національні інтереси кожної окремої країни узгоджені з інтересами світової соціалістичної співдружності. На 1979 р. вже діяло близько тисячі двосторонніх угод про спеціалізацію та кооперування виробництва, в тому числі 90 — в машинобудуванні; вони охоплюють близько 10 тисяч назв виробів¹¹. На початку 80-х років у рамках цих угод частка спеціалізованої продукції в експорті машинобудування перевищувала 40 проц. (у 1975 р. вона становила 22 проц.). До 1990 р. в європейських країнах РЕВ, на Кубі з технічною допомогою СРСР буде побудовано цілу низку атомних електростанцій загальною потужністю 37 млн. квт¹². Все це відображує принципово новий, соціалістичний тип відносин між народами, де економічний прогрес кожної країни поєднується з прогресом економіки світової співдружності і спрямовується в інтересах усіх трудящих. При цьому «йдеться не тільки про велику взаємну економічну вигоду, але й про завдання величезного політичного значення. Йдеться про зміцнення матеріальної основи нашої співдружності»¹³.

⁹ Луфт К., Степанова Е. Социалистическая экономическая интеграция и ее буржуазные критики. — Мировая экономика и международные отношения, 1982, № 4, с. 15.

¹⁰ Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ. М., 1972, с. 7.

¹¹ Див.: Пузачев Б. М. Сближение стран социализма: Вопросы теории и практики. М., 1981, с. 159, 161.

¹² Див.: Экономическая газета, 1981, № 4, с. 20.

¹³ Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 10.

⁶ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 17—18.

⁷ Див.: Шмелев Н. П. Социализм и международные экономические отношения. М., 1979, с. 29.

⁸ Див.: Дякин Б., Панков Б. СЭВ: проблемы интеграции. М., 1979, с. 17.

Всебічно обгрунтовуючи теорію наукового комунізму і розглядаючи соціальні перспективи розвитку людства, К. Маркс вказував на те, що не капітал, а робітничий клас в ході класової боротьби прийде до «гармонійної національної та інтернаціональної координації суспільних форм виробництва»¹⁴. Історія формування СРСР і країн світової соціалістичної співдружності неспростовно свідчить, що такий час для сотень мільйонів людей вже настав. Країни соціалістичної співдружності — члени Ради Економічної Зв'язодопомоги характеризуються найдинамічнішим у світі розвитком. Скажімо, їхній національний дохід у 1978 р., порівняно з 1948 р., зріс у 10 разів, промислове виробництво — в 17. Становлячи 19 проц. території планети і 10 проц. її населення, вони виробляють понад третину світової промислової продукції (проти 18 проц. в 1950 р.). Їхня частка в світовому національному доході перевищує 25 проц. (у 1950 р. вона дорівнювала приблизно 15 проц.). Індустриальні могутні країни РЕВ тепер більша, ніж США або країн Західної Європи, разом узятих¹⁵.

Переважну частину цього потенціалу (понад 20 проц. світового промислового виробництва) становить радянська економіка. Радянський Союз виробляє понад дві третини промислової та сільськогосподарської продукції країн-членів РЕВ, на нього припадає приблизно 40 проц. їхнього сукупного товарообороту¹⁶. СРСР є однією з найбагатших країн світу за різноманітністю та розмірами виявлених природних багатств, використання яких здійснюється з урахуванням заінтересованості народів соціалістичних країн. Про велике практичне значення такої лінії йшлося в документах з'їзді братніх партій, в тому числі XVI з'їзду Компартії Чехословаччини. В них, зокрема, підкреслюється: «...співробітництво з Радянським Союзом дає можливість безперервно розвивати наше народне господарство і розв'язувати життєво важливі питання науково-технічного розвитку. Воно допомагає нам розвивати техніку на рівні світових стандартів, одержувати сировину та енергію, також гарантує для наших виробів вигідний і стабільний ринок. Це співробітництво дозволяє нам послабити негативний вплив зростаючої кризи в капіталістичному світі на нашу економіку»¹⁷. Така ж висока оцінка інтернаціоналістської допомоги радянського народу міститься в документах XII з'їзду Болгарської Компартії, II з'їзду Компартії Куби, X з'їзду Соціалістичної єдиної партії Німеччини та інших партійних форумів.

Отже, посилення революційно-перетворюючої ролі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в умовах становлення комуністичної суспільно-економічної формації в світовому масштабі відзначається якісно новим типом всебічного господарського співробітництва й взаємодопомоги народів,

виникненням нових форм організації і поділу праці, реалізацією комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції в інтересах кожної соціалістичної нації і всієї співдружності в цілому.

Життєдайна сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в сфері соціально-політичних і культурно-ідеологічних відносин між Радянським Союзом і країнами світової соціалістичної співдружності виявляється в усіх напрямках суспільного життя, у цілеспрямованому політичному співробітництві, зміцненні нової світової спільноти соціалістичних націй і народностей, у взаємозбагаченні теорії і практики розвитку й удосконалення соціалістичної демократії на основі вивчення та використання національного досвіду кожної країни. З позицій пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму аналізується досвід розвитку творчої ініціативи робітничого класу, трудящих у сфері матеріального виробництва й інших галузей суспільного життя. Цей досвід широко використовується в усіх братніх країнах. Вони допомагають одна одній у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузях народного господарства, культури, народної освіти, охорони здоров'я. Здійснюється взаємовигідний культурний обмін, що сприяє прогресові національних культур.

Традицією і нормою відносин між соціалістичними країнами, братніми комуністичними і робітничими партіями стало вироблення узгодженої зовнішньої політики, проведення систематичних зустрічей і консультацій, спрямованих на творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення на основі узагальнення досвіду будівництва соціалізму і комунізму, виховання нової людини, боротьби проти ідеології антикомунізму, опортунізму, ревізійнізму.

Все це свідчить про те, що «соціалістичний інтернаціоналізм втілює вагу до національних та історичних особливостей кожної країни, рішмістю виявляти взаємну підтримку та безкорисливу допомогу, спільно захищати завоювання соціалізму. Дальше зміцнення і розвиток принципів соціалістичного інтернаціоналізму, їхнє, так би мовити, щоденне втілення в життя є все актуальнішим завданням»¹⁸. Вирішальна передумова його успішного розв'язання — зміцнення бойового союзу комуністичних партій країн соціалізму, єдності їх світогляду, мети, волі мільйонів комуністів, робітників, трудящих.

Марксистсько-ленінські партії цілком рівноправні у відносинах, незалежні у визначенні своєї політики, маючи при цьому одні й ті ж інтернаціональні обов'язки перед робітничим класом, трудящими, перед міжнародним революційним рухом. Взірцем ленінської принципності в послідовному додержанні принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму є Комуністична партія Радянського Союзу. Це на прикладі відносин між Компартією Куби і КПРС, соціалістичною Кубою та СРСР яскраво показав товариш Фідель Кастро Рус: «Ніколи

¹⁴ Маркс К. Начерки «Громадянської війни у Франції». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори. т. 17, с. 535.

¹⁵ Див.: Правда, 1979, 5 янв.

¹⁶ Див.: Совет Экономической Взаимопомощи. 30 лет. М., 1979, с. 8.

¹⁷ Правда, 1981, 8 апр.

¹⁸ Пономарев Б. Н. Ленинская национальная политика КПРС на этапе развитого социализма и ее международное значение, с. 37—38.

Радянський Союз, який подав вирішальну допомогу нашому народові, не звертався до нас з будь-якими вимогами, не ставив умов, що ми повинні робити. Протягом усієї історії міжнародних відносин, які тисячоліттями спрямовувались егоїзмом та силою, не було таких братерських відносин між могутньою та малою країнами»¹⁹.

Цілком природно, що ставлення до КПРС, до Радянського Союзу було і лишається класовим критерієм пролетарського інтернаціоналізму. Як підкреслював Георгій Димитров, «немає і не може бути іншого, достовірнішого критерію, ніж ставлення до Радянського Союзу, для визначення того, хто є другом і хто ворогом робітничого класу і соціалізму, хто є прихильником і хто противником демократії і миру. Пробним каменем для перевірки щирості й чесності кожного діяча робітничого руху, кожної робітничої партії та організації трудящих, кожного демократа в капіталістичних країнах є їхнє ставлення до великої країни соціалізму»²⁰.

Головний інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим класом і всіма трудящими радянський народ вбачає у побудові безкласового комуністичного суспільства, у послідовному захисті світового соціалізму, єдності світового революційного руху від усіляких підступів імперіалізму, сил реакції. Всебічна допомога з боку радянського народу народам Кореїської Народно-демократичної Республіки, Соціалістичного В'єтнаму, Лаосу й Кампучії в їхній героїчній боротьбі проти агресії імперіалістів США та інших загарбників, братерська допомога народам НДР, УНР, ЧССР, ПНР у протидії підіривним акціям внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, численні прояви безкорисливої братньої допомоги країнам, що розвиваються,— все це й означає пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм у дії. «Історія світового соціалізму,— наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС,— знає вські випробування. Були в ній і складні, і кризові моменти. Але комуністи завжди сміливо зустрічали атаки противника і перемогали. Так було і так буде. І нехай ніхто не сумнівається в нашій спільній рішучості забезпечити свої інтереси, захистити соціалістичні завоювання народів!»²¹.

Революційно-перетворююча сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму виявляється також у безкорисливій допомозі країн соціалістичної співдружності на чолі з СРСР країнам, що скинули ярмо колоніальної та напівколоніальної залежності.

Про широкі зв'язки з цими державами свідчать такі факти. Радянський Союз допомагає країнам, що розвиваються, у спорудженні майже 1000 об'єктів, понад 550 з них стали до ладу. Наша країна уклала угоди про економічну та технічну допомогу більш як з 60 країнами Азії, Африки та Латинської Америки, куди надходить, зокрема,

близько третини наших закордонних поставок комплексного обладнання²².

Економічне та науково-технічне співробітництво з країнами РЕВ перетворилось для багатьох країн, що розвиваються, на важливий фактор піднесення національної економіки. Нині країни соціалістичної співдружності подають економічну і технічну допомогу 75 країнам «третього світу», виділивши їм близько 15 млрд. карбованців на пільгових умовах, беручи участь у будівництві понад 3 тис. об'єктів, з яких близько 2,5 тис. вже завершено. Головний напрям у цій діяльності (що вичерпно характеризує її справді безкорисливий, інтернаціоналістський характер)—це допомога молодим державам у створенні власної матеріально-технічної бази. Серед об'єктів, які вже стали до ладу,—металургійні гіганти в Індії, гідроенергетичні комплекси в Єгипті та Сирії та багато інших. І всі вони відповідають новітнім досягненням науково-технічного прогресу²³.

Розкриваючи всевітнє-історичне значення революційних перетворень в нашій країні, В. І. Ленін передбачав, що настане час, коли ми зможемо безпосередньо допомагати багатьом народам світу оволодівати досягненнями науки, техніки, культури. За його визначенням, «ми постараємося подати їм відсталі і пригноблені... народами «безкорисливу культурну допомогу», за прекрасним висловом польських соціал-демократів, тобто допомогти їм перейти до використання машини, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму»²⁴. І тепер таку допомогу подають цим народам Радянський Союз, усі країни світової соціалістичної співдружності.

Велику роль для зміцнення економічного і культурного потенціалу країн, що розвиваються, відіграє сприяння їм з боку СРСР, інших соціалістичних держав у підготовці спеціалістів у галузі науки, техніки, освіти, охорони здоров'я. Так, наприклад, лише за допомогою Радянського Союзу збудовано і налагоджено роботу понад 130 навчальних закладів, ще 64—проектуються чи споруджуються. З середини 50-х років відбувається щорічний прийом студентів з цих країн до вузів і технікумів Радянського Союзу. Сьогодні вони навчаються майже в 300 навчальних закладах. На основі міжурядових угод їх підготовка пов'язується з планом економічного розвитку відповідних країн. Ми вже підготували кількості тисяч спеціалістів і кваліфікованих робітників для країн Азії і Африки²⁵.

Вірний принципам класової солідарності, Радянський Союз разом з братніми соціалістичними країнами допомагає країнам «третього світу» і в зміцненні їхньої обороноздатності, у відсічі агресіям та

²² Див.: Шмелев Н. П. Социализм и международные экономические отношения. М., 1979, с. 180—182.

²³ Див.: Мир социализма в цифрах и фактах. 1981. М., 1982, с. 124—130.

²⁴ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 115.

²⁵ Див.: Рабочий класс и современный мир. 1982, № 4, с. 25—26.

¹⁹ Цит. за.: Привітання XXV з'їздові КПРС. К., 1976, с. 40.

²⁰ Димитров Г. Същности. София, 1954, т. 10, с. 392.

²¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 11.

диверсіям міжнародного імперіалізму, реакції. Героїчна і вчасна допомога народам Анголи, Ефіопії, Афганістану та інших країн — все це переконливий приклад соціалістичного інтернаціоналізму. Як заявив на XXVI з'їзді КПРС представник Суданської комуністичної партії А. Салім, «стратегічний союз системи соціалізму із світовим національно-визвольним рухом — єдиний гарант зміцнення політичної та економічної незалежності країн, які визволилися».

Цей фактор сприяє боротьбі народів проти хижачького імперіалістичного пограбування їхніх національних багатств, проти панування імперіалістичних монополій у їхній національній економіці. Цей фактор допомагає посиленню боротьби країн, що визволилися, за перебудову світової економіки на більш справедливій і демократичній основі.

Життя довело, що найдійовішою зброєю національно-визвольного руху є його союз із СРСР, бо саме це гарантує національний суверенітет, політичну та економічну незалежність, соціальний прогрес»²⁶.

Отже, пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм втілює єдність наукової теорії, пролетарської ідеології і практичної революційної солідарності в захисті інтересів робітничого класу, трудящих усіх націй і народностей. «По шляху, прокладеному Великим Жовтнем, разом з народами Союзу РСР ідуть сьогодні сотні мільйонів людей у різних країнах Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. Немає і не може бути шляху до соціалізму в обхід загальних закономірностей, відкритих марксизмом-ленінізмом, підтверджених досвідом СРСР, країн реального соціалізму, інтернаціональною практикою революційної боротьби і соціалістичного творення, як не може бути успішного просування по цьому шляху без всебічного врахування національних особливостей кожної країни»²⁷.

Творчо розвиваючи ідеї основоположників наукового комунізму про пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм, марксистсько-ленінські партії посилюють ідейно-політичну боротьбу проти всіляких фальсифікацій, що їх поширюють як відверті апологети буржуазії, реформісти та ревізіоністи, так і ті, хто на словах клянеться вірністю інтернаціоналізму, а на ділі дискредитує ці принципи, хто, маскуючись під справжніх революціонерів, зраджує інтереси робітничого класу, ідеали соціалістичної революції. Марксистсько-ленінці засуджують тих горе-теоретиків, які виступають із закликami посилювати боротьбу проти «догматизму» в лавах робітничого класу, «відмовитись від старих догм інтернаціоналізму» і створити якийсь

«новий інтернаціоналізм». Практика ідеологічної боротьби засвідчує, що такий «новий інтернаціоналізм» є лише прикриттям підірвних, розколюючих дій наших класових ворогів і завжди має відверту чи приховану антирадянську, антисоціалістичну спрямованість. Як зазначив з цього приводу Генеральний секретар Португальської компартії А. Куньял, «ніколи не слід протиставляти історичному досвіду соціалізму, соціалізму в тому вигляді, в якому він існує, справжньому соціалізму, якісь ілюзії та міражі, що не ґрунтуються на історичному досвіді. Протиставити свій соціалістичний проєкт не капіталістичній дійсності у своїй країні, а реальному соціалізму, який існує в соціалістичних країнах, означає відмовитись від боротьби за соціалізм»²⁸.

Марксистсько-ленінці рішуче закликають до широкого міжнародного співробітництва в ім'я збереження цивілізації і життя на Землі.

Як підкреслюється в Політичній декларації країн-учасниць Варшавського Договору (1983 р.), «хоч би яким складним було становище у світі, можливості подолання небезпечного етапу в міжнародних відносинах існують. Нинішній хід подій повинен і може бути змінений, а їх розвиток спрямований у бік, який відповідає сподіванням народів».

В ім'я цього кладуть на шальку миру весь свій міжнародний авторитет, політичний та економічний потенціал країни соціалізму, миролюбність яких визначається самою природою їх суспільного ладу»²⁹.

Послідовна миролюбна, інтернаціоналістська політика СРСР та інших братніх країн, долаючи запеклий опір імперіалістів, та їхніх поплічників, дістає все більше розуміння і підтримку народів усього світу. «Саме соціалізм, — підкреслює товариш Ю. В. Андропов у статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», — згуртовує в дружню сім'ю раніше роз'єднані національно ворожнечою народи, забезпечує справедливе розв'язання національного питання, породженого експлуататорським ладом. Саме соціалізм, сприяючи розквіту національних форм життя, формує й новий тип міжнародних, міждержавних відносин, що викладають всяку нерівноправність, ґрунтуються на братерському співробітництві і взаємодопомозі»³⁰.

Революційно-перетворююча сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму міцніше і зростає завдяки спрямовуючій і організуючій діяльності марксистсько-ленінських партій у боротьбі за єдність світової системи соціалізму, всіх революційних рухів сучасності, в захисті справи миру і соціального прогресу.

²⁶ XXVI з'їзд КПРС: Стенографічний звіт. К., 1981, т. 3, с. 24—25.

²⁷ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. К., 1982, с. 18.

²⁸ Правда, 1977, 19 апр.

²⁹ Радянська Україна, 1983, 7 січ.

³⁰ Андропов Ю. В. Учення Карла Маркса і некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 21.

С. П. РЯБИКІН, С. М. СТУКАЛО

ПРО ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНИЙ РІВЕНЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР»

Провідна роль робітничого класу — закономірність будівництва соціалізму і комунізму. Історичний досвід нашої країни, всієї соціалістичної співдружності підтвердив ідею В. І. Леніна про те, що саме робітники поведуть за собою широкі маси трудящих до комуністичного майбутнього, керуватимуть ними не тільки в боротьбі за владу, а й «в справі творення нового, соціалістичного суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»¹.

Зміцнення провідної ролі робітничого класу нерозривно пов'язане з його якісним розвитком. Показниками такого розвитку є, зокрема, рівень освіти, культури, підготовленості до праці. Як підкреслювалось на XXVI з'їзді КПРС, «зміцнення провідної ролі робітничого класу, безумовно, зв'язане із зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації»². Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу питанню про якісний розвиток робітничого класу. Необхідність піднесення рівня загальних і спеціальних знань, культури, професійної підготовки диктується як вимогами сучасного виробництва, так і всім ходом розвитку радянського суспільства. Зростання освітнього, культурного і професійного рівня робітників і собі сприяє інтенсифікації виробництва, повнішому поєднанню переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, прискоренню зближення класів і соціальних груп, посиленню соціальної однорідності радянського суспільства.

Радянські вчені-суспільствознавці багато зробили для всебічного висвітлення питання про культурно-технічне зростання робітників. Цю проблему вивчають філософи, соціологи, економісти, історики. Особливо активізувалось її дослідження з кінця 50-х років, і надалі кількість розробок збільшувалась стрімкими темпами. Історіографічній характеристиці зазначених публікацій присвячена низка статей³.

Аналіз сучасних розробок з цієї проблематики свідчить про те, що нині наспіла потреба спеціального розгляду тих методологічних основ і критеріїв, за якими дослідники будують ті чи ті системи визначень поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу СРСР» — одного з ключових у дослідженнях з усієї тематики, пов'язаної з розвитком продуктивних сил, соціально-класової структури, інтелектуального потенціалу суспільства зрілого соціалізму та ін.

Слабким місцем у вивченні названої проблеми є відсутність єдиного понятійного апарату. Автори, залежно від характеру розв'язання ними питань, використовують різні терміни: «загальнокультурний»,

¹ Ленін В. І. Великий почин. — Повне збір. творів. т. 39, с. 14.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

³ Див.: Борисов Ю. Ближе к жизни! (По поводу литературы о росте культурно-технического уровня трудящихся). — Коммунист, 1960, № 3, с. 149—154; *Алексащенко А. П.* Вопросы культурно-технического роста советского рабочего класса в исторической литературе после XX съезда КПСС. — В кн.: Очерки по историографии советского общества. М., 1967, с. 265—285; *Андреев В. П.* Некоторые вопросы изучения культурно-технического уровня советского рабочего класса. — В кн.: Учен. зап. ин-та повышения квалиф. преподавателей общества. наук при Ленинград. ун-те. Сер. История КПСС. Л., 1969, вып. 2; *Андросенкова З. М.* Проблема культурно-технического уровня рабочего класса СССР в советской историографии конца 50-х начала 70-х годов. — В кн.: Рабочий класс СССР на современном этапе. Л., 1976, вып. 4, с. 53—66.

«культурно-технічний», «виробничо-технічний і «професійно-технічний рівень» тощо, але найбільшого поширення дістав термін «культурно-технічний рівень». Проте сам факт його широкої вживаності не є вирішальним, бо в цей термін подеколи вкладається різний зміст.

Тому насамперед належить проаналізувати визначення культурно-технічного рівня, які є в науковому вжитку, і на підставі розгляду включених у них компонентів виділити основні підходи до розкриття змісту цього поняття. На наш погляд, з певною часткою умовності можна вести річ про чотири такі напрями.

До першого належать концепції, що визначають культурно-технічний рівень як сукупність загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки. До другого — ті, які розглядають його як комплекс загальноосвітньої, професійно-технічної підготовки і рівня суспільно-політичної свідомості робітника. Ті ж, що їх залічуємо до третього напрямку, найширше тлумачать зміст розглядуваного поняття, додаючи до загальнопрофесійної і професійно-технічної підготовки естетичний, моральний розвиток робітника, а іноді й усі характеристики гармонійного розвитку особи. Четвертий характеризується введенням до культурно-технічного рівня елементів духовного розвитку тією мірою, якою вони впливають на професійну діяльність працівника.

Основою всіх (або майже всіх) визначень даного поняття є рівень професійної (професійно-технічної, виробничої) підготовки робітника. У розумінні змісту цієї основи великих розбіжностей немає, найчастіше в ній убачають спеціальні знання, виробничий досвід, професійні навички робітника. Дискусійним є тлумачення культурної складової поняття «культурно-технічний рівень».

Концепції першого напрямку подибуємо в науковій літературі починаючи з другої половини 50-х років. Певна річ, їхня теоретична обґрунтованість і система доведень різні, але зміст культурно-технічного рівня уявляється приблизно однаково: як сукупність загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки. Цей напрям спирається на оцінку культурно-технічного рівня як основного показника розвитку робітників — головної продуктивної сили суспільства. Скажімо, автори книги «Робітничий клас СРСР (1951—1965 рр.)» дають таке визначення: «Культурно-технічний рівень робітників — поняття цілком конкретне. Він характеризується ступенем їхньої загальноосвітньої підготовки, обсягом професійних знань і набутим трудовим досвідом»⁴. Такої ж думки додержується В. Є. Полетаєв: «Культурно-технічний рівень робітничого класу СРСР визначається виробничим досвідом..., кваліфікацією, технічними знаннями і загальноосвітнім рівнем»⁵. Інші автори висловлюють свою позицію не з такою ясністю, але з їхніх праць можна зробити висновок, що й вони такої думки⁶. Окремі представники цього напрямку припускаються абсолютизації однієї з двох сторін розглядуваного поняття. Іноді культурно-технічний рівень

⁴ Бейлина Е. Э., Дмитренко Т. А., Казанцев Б. Н. и др. Рабочий класс СССР (1951—1965 гг.). М., 1969, с. 159.

⁵ Полетаев В. Е. Изменения в численности и составе рабочего класса СССР в итоге победы социализма. — В кн.: Формирование и развитие советского рабочего класса (1917—1961 гг.). М., 1964, с. 124.

⁶ Губарева О. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М., 1955, с. 5—25; Рашид А. Г. Рост культурно-технического уровня рабочего класса в СССР в 1917—1958 гг.: Историко-статист. очерк. — История СССР, 1961, N 2, с. 10—24; Дадькин Р. П. Состояние и задачи изучения проблемы формирования и развития советского рабочего класса: Историкографические проблемы. — В кн.: Формирование и развитие советского рабочего класса, с. 5—22; Середкина А. В. Движение за коммунистический труд и повышение культурно-технического уровня рабочих Магнитогорского металлургического комбината (1958—1963 гг.). — В кн.: В борьбе за технический прогресс. Л., 1965, с. 310—316; Эльяшова Л. Л., Бродский Л. О. Технический прогресс и объективная необходимость повышения культурно-технического уровня трудящихся. — Там же, с. 328—335; Шистер Г. А. Компартия Узбекистана в борьбе за подъем культурно-технического уровня рабочего класса. (От XX к XXII съезду КПСС). Ташкент, 1965;

зводиться до професійно-технічної підготовки. Г. М. Андреева, наприклад, вважає, що «культурно-технічний рівень робітничого класу визначається, по-перше, рівнем професійних навиків робітника, його кваліфікацією, по-друге, загальнотеоретичною підготовкою, тобто певною сумою технічних знань⁷. Такого погляду додержується також І. І. Буга⁸. Автори книги «Соціальний розвиток робітничого класу СРСР» вживають цей термін як «синонім виробничої кваліфікації і сукупності всіх її елементів і передумов (досвіду, знань, загальної культури)». На думку Т. П. Горелової, «професійне зростання радянського робітника включає в своє поняття культурно-технічний розвиток працівника»⁹.

Деякі автори зводять зміст культурно-технічного рівня тільки до загальної і спеціальної освіти¹⁰, а інколи — тільки до загальноосвітнього рівня¹¹, тим самим явно недооцінюючи роль професійно-технічної підготовки.

Виникнення і найбільше поширення концепцій другого напрямку припало на кінець 50-х і початок 60-х років. Для того, щоб виявити залежність культурно-технічного зростання робітника від характеру виробничих відносин, дослідники почали включати до змісту культурно-технічного рівня поряд з загальноосвітньою і професійно-технічною підготовкою ступінь політичної свідомості робітника, розуміючи під цим насамперед ставлення до праці¹².

Такі визначення здебільшого хибують на відсутність доказовості, деяку декларативність. Б. Р. Рященко, приміром, пише: «Під культурно-технічним рівнем працівників виробництва розуміється сукупність їхніх трудових навиків, виробничого досвіду, загальної і спеціальної освіти, суспільно-політичної підготовки»¹³, однак зовсім не обґрунтовує свою дефініцію теоретичними засновками. Аналогічне упущення виявляємо у М. Я. Соніна, К. В. Островитянова¹⁴ та інших авторів.

Своєрідним є підхід В. С. Кружкова до теоретичного обґрунтування змісту культурно-технічного рівня. Він включає останній як складову частину до ідейно-політичного розвитку особи і тому його основ-

Шарова Л. В. Влияние движения за коммунистический труд на рост общеобразовательного и технического уровня рабочих текстильной промышленности Ленинграда в 1959—1965 гг. (По материалам комбината им. Э. Тельмана). — В кн.: Рабочий класс СССР на современном этапе, Л., 1973, вып. 2, с. 160—171 та ін.

⁷ *Андреева Г. М.* Автоматизация производства и стирание социальных границ между рабочим классом и инженерно-технической интеллигенцией. — В кн.: Культурно-технический подъем трудящихся в период развернутого коммунистического строительства: Тез. выступ. на межвуз. науч. конф., февр. 1961 г. Свердловск, 1961, вып. 3, с. 12.

⁸ *Буга И. И.* Деятельность Компартии Молдавии по повышению культурно-технического уровня рабочих совхозов (1959—1965 гг.). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Л., 1966, с. 4.

⁹ *Горелова Т. П.* Роль коллектива в воспитании и повышении культурного уровня рабочих. — В кн.: Культурная революция в СССР (1917—1965 гг.). М., 1967, с. 210.

¹⁰ Див.: *Парамонов Н.* Культурно-технический рост трудящихся СССР. М., 1956; *Окладный Г. М.* Подъем культурно-технического уровня рабочего класса. Харьков, 1957; *Абросенко К. П.* Рост культуры советского общества. М., 1958.

¹¹ Див.: *Гинзбург Ф. С.* Технический прогресс и подъем культурно-технического уровня трудящихся. — В кн.: В борьбе за технический прогресс, с. 335—340.

¹² Див.: *Козлова О. В.* Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М., 1959, с. 3; *Красин А. Н.* О преодолении существенных различий между городом и деревней, между физическим и умственным трудом. М., 1960, с. 54; *Рященко Б. Р.* Некоторые вопросы повышения культурно-технического уровня рабочего класса промышленности СССР. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Л., 1961, с. 3; *Кружков А. Е.* Рабочий класс СССР. М., 1978, с. 18—19.

¹³ *Рященко Б. Р.* О повышении культурно-технического уровня рабочих в послевоенный период. — Учен. записки ЛГУ, 1960, № 243, с. 26.

¹⁴ Див.: *Сонин М. Я.* О путях подъема культурно-технического уровня трудящихся. — В кн.: Вопросы строительства коммунизма в СССР. М., 1959, с. 367; *Островитянов К. В.* Некоторые проблемы строительства коммунизма в СССР и задачи общественных наук. — Там же, с. 31.

ним елементом вважає ставлення до праці і дисципліну праці, оскільки саме ця складова пов'язує, на його думку, частину (культурно-технічний рівень) з цілим (ідейно-політичний рівень)¹⁵. А от В. А. Ежов не згодний з тим, що культурно-технічний рівень є складовою частиною ідейно-політичного рівня¹⁶. Інші вчені, які також залічують до змісту цього поняття свідоме ставлення до праці (або, як пишуть автори монографії «Духовний світ розвинутого соціалістичного суспільства», «високу етику особистого ставлення до трудових завдань»¹⁷), не використовують її, мабуть, не поділяють теоретичних засновків В. С. Кружкова¹⁸.

Окремі концепції, належні за нашим поділом до другого напрямку, включають у культурно-технічний рівень і культурний розвиток робітника, але цей елемент виступає в них як другорядний порівняно з суспільно-політичною підготовкою працівника. Такого погляду додержується О. М. Красін, який вважає, що зміст розглядуваного поняття визначається, «по-перше, рівнем загальної освіти і культурного розвитку трудящих; по-друге, рівнем їхньої виробничої кваліфікації, який залежить від спеціальних знань і навиків працівників; по-третє, ступенем політичної свідомості і активності мас у боротьбі за здійснення суспільних завдань»¹⁹. Цю думку поділяють О. В. Козлова і М. І. Тарасенко²⁰.

Потрібно відзначити, що в працях деяких дослідників натрапляємо на одну й ту ж саму термінологічну помилку: і К. В. Островитянов, і М. Я. Сонін, і О. М. Красін включають до культурно-технічного рівня не тільки політичну свідомість працівника, а й «ступінь активності у боротьбі за здійснення загальнонародних завдань»²¹. З цього приводу І. Є. Ворожейкін і С. Л. Сенявський резонно зауважили, що високий культурно-технічний рівень робітника може бути лише передумовою політичної активності, і тому вищеназвані автори, як видно, плетуть причину за наслідком²².

Включення до культурно-технічного рівня ступеня політичної свідомості робітника спричинило полеміку в науковій літературі. Особливо активно виступили проти цього представники першого напрямку. В. П. Андреев запропонував розглядати «ступінь комуністичної свідомості, суспільно-політичний рівень трудящих... не як складовий елемент культурно-технічного рівня, а як самостійну якість, пов'язану з першим причинно-наслідковими зв'язками»²³. Це, на його думку,

¹⁵ Див.: Кружков В. С. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса и его социальное значение. — В кн.: Социально-экономические проблемы технического прогресса. М., 1961, с. 449—450.

¹⁶ Див.: Ежов В. А. О культурно-техническом росте рабочего класса СССР. — В кн.: Культурная революция в СССР. М., 1967, с. 102.

¹⁷ Степанян Ц. А., Арнольдов А. И., Смирнов Г. А. и др. Духовный мир развитого социалистического общества. М., 1977, с. 147.

¹⁸ Див.: Дольская А. А. Социалистический закон народонаселения. М., 1959, с. 65—66; Осипов А. П. Научно-технический прогресс — материальная основа всестороннего развития человека. — В кн.: Научно-технический прогресс в СССР. М., 1962, с. 192; Кириллов И. А. Подъем культурно-технического уровня трудящихся в современных условиях. М., 1961, с. 4; Комаров В. Е. Строительство коммунизма и профессиональная структура работников производства. М., 1965.

¹⁹ Красин А. Н. О преодолении существенных различий между городом и деревней, между физическим и умственным трудом. М., 1960, с. 54.

²⁰ Див.: Козлова О. В. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР, с. 3; Тарасенко Н. И. Подъем культурно-технического уровня рабочих Урала в годы восьмой пятилетки (1966—1970 гг.). — В кн.: В борьбе за научно-технический прогресс. — Тр. Уральск. политех. ин-та им. С. М. Кирова. Свердловск, 1975, сб. № 234, с. 71—80.

²¹ Островитянов К. В. Некоторые проблемы строительства коммунизма в СССР и задачи общественных наук. — В кн.: Вопросы строительства коммунизма в СССР, с. 31.

²² Див.: Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества: Вопросы методологии историкографии. М., 1977, с. 136.

²³ Андреев В. П. Некоторые вопросы изучения культурно-технического уровня советского рабочего класса. — Учен. зап. ин-та повышения квалиф. преподавателей общественных наук при Ленинград. ун-те. Л., 1969, вып. 2, с. 116—117.

дозволить в ідейно-політичному розвитку працівника вбачати стимул підвищення його культурно-технічного рівня.

В. Є. Полетаєв вважав, що «прибічники розширювального тлумачення терміна «культурно-технічний рівень» (тобто ті, хто включає до нього ступінь ідейно-політичної підготовки.— С. Р. і С. С.) поплутують два різні поняття, з яких одне (політична свідомість і ставлення до праці) належить до категорії суспільної свідомості (класова категорія), а друге — до соціальних знань (загальнолюдська категорія)»²⁴. Автори монографії «Соціальне обличчя робітничої молоді» також відзначають неправомірність такого підходу, через те що «високий рівень загальних і спеціальних технічних знань, висока кваліфікація не перетворюють автоматично робітника на активного, свідомого учасника соціалістичного виробництва. Водночас політична свідомість може поєднуватися з недостатніми спеціальними знаннями»²⁵.

Праці, які найширше тлумачать зміст культурно-технічного рівня, виділено тут у третій напрям. Для них характерне включення у це поняття тих чи тих елементів культурного розвитку особи. Інколи культурний компонент розуміється так широко, що збігається з духовним обличчям людини, а культурно-технічний рівень перетворюється тим самим з характеристики робітника як головної продуктивної сили суспільства на критерій всебічного розвитку особи. Найбільш «далекосяжні» концепції цього напрямку виходять саме з такого розуміння культурно-технічного рівня — як універсального (і найширшого) показника ступеня відповідності особи комуністичним ідеалам. Інші намагаються сполучити обидві оцінки культурно-технічного рівня.

Ускладнення предмета дослідження, розширення кола питань, що залучаються для визначення змісту означеного поняття, послалили інтерес дослідників і до нього самого, і до ступеня взаємопов'язаності і взаємозумовленості елементів, які його складають. Так, наприклад, А. К. Курилов виділив два напрями піднесення культурно-технічного рівня, кожний з яких характеризується своїми формами і методами. Це — поліпшення професійно-технічної підготовки трудящих і підвищення загальнокультурного рівня²⁶. Потім З. І. Файнбург, Г. П. Козлова і В. М. Лихачов перейшли до аналізу самого поняття і визначили дві його сторони: «У терміні «культурно-технічний рівень» поєднані два поняття: виробничий рівень розвитку працівника і рівень його загальної культури. Ці дві сторони щільно взаємопов'язані, але не тотожні, зв'язок між ними не зводиться тільки до причинно-наслідкового, і ступінь їхньої автономності доволі великий»²⁷. Перша сторона, названа виробничо-технічним (або професійно-технічним) рівнем, розвиває якості працівника як особистісного компонента продуктивних сил і як конкретного носія професійного поділу праці. Професійно-технічний рівень розглядається як сукупність професійної і спеціальної освіти, виробничого досвіду і кваліфікації. Друга сторона — культурний рівень (рівень духовної культури) характеризується, на думку авторів, такими ознаками, як поінформованість, вибірковість у сфері духовної культури, ступінь активного ставлення до останньої, ступінь впливу духовної культури на соціалізацію особи²⁸. І. Є. Ворожейкін і С. Л. Сенявський також вважають, що термін «культурно-

²⁴ Полетаєв В. Е. Основные направления в изучении советского рабочего класса послевоенной эпохи.— В кн.: Вопросы историографии рабочего класса СССР. М., 1970, с. 256.

²⁵ Социальный облик рабочей молодежи: По материалам соцпол. обслед. 1936 и 1972 гг. М., 1980, с. 84.

²⁶ Див.: Курилов А. К. Преодоление существенных различий между умственным и физическим трудом — проблема строительства коммунизма. М., 1963, с. 231—232.

²⁷ Файнбург З. И., Козлова Г. П., Лихачев В. М. К вопросу о содержании и типологии понятия «культурно-технический уровень трудящихся». — Филос. науки, 1967, № 2, с. 43.

²⁸ Див. там же, с. 43—49.

технічний рівень» об'єднує два елементи: культурний і технічний. Вони рівнозначні, тому «культурний рівень» не більшою мірою підпорядкований «технічному рівневі», ніж технічний культурному. Їх можна було б прочитати як «культурний і технічний рівень»²⁹. Аналогічного погляду додержується В. П. Литовченко: культурно-технічний рівень органічно поєднує широку культурну підготовку і високий ступінь виробничо-технічного рівня як рівноцінні за своїм значенням фактори формування особи робітника³⁰.

Інший підхід до співвідношення компонентів технічного рівня у Б. Я. Мигаса. На його думку, світогляд, смаки та інші елементи загальнокультурного плану характеризують культурно-технічний рівень робітника в неголовних аспектах даного поняття. Першорядне значення для формування культурно-технічного рівня мають освіта, професійна майстерність та інші якості, що конче потрібні для сучасного виробництва. Але й загальнокультурні якості в структурі поняття «культурно-технічний рівень» набувають дедалі більшого значення в умовах розвинутого соціалізму³¹.

Часом як третю сторону культурно-технічного рівня виділяють загальноосвітню підготовку. Це зумовлено появою в соціології точки зору про можливість двоякої оцінки загальної освіти (точніше, про дві її функції)³²: 1) як виробничо-необхідної, тобто рівня освіти, потрібного для відповідної професійної підготовки, і 2) як соціально-необхідної, тобто такої, що визначається закономірностями розвитку соціалістичного суспільства.

Отже, деяка відособленість загальноосвітньої підготовки дозволила дослідникам виділити вже три сторони у культурно-технічному розвитку робітника: «зростання загальноосвітнього рівня, піднесення загальної культури і професійно-технічну підготовку»³³. Вичленення трьох взаємопов'язаних елементів у цьому понятті вважають за правомірне також В. І. Гоняєв, І. Є. Ворожейкін, В. І. Касьяненко³⁴.

Фактичні відмінності концепцій, які вбачають у культурно-технічному рівні дві або навіть три взаємопов'язані сторони, випливають з того, що в них по-різному розуміється культурна складова досліджуваного поняття. У ранніх працях третього напряму часто-густо припускалось обмеження культурного розвитку ступенем загальноосвітньої підготовки³⁵; для деяких з них характерна нерозчленованість загальноосвітнього і культурного компонентів навіть у термінології³⁶, коли

²⁹ Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества, с. 137.

³⁰ Див.: Литовченко В. П. Социалистический труд — основа формирования личности советского рабочего. Львов, 1980, с. 97.

³¹ Див.: Мигас Б. Я. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980, с. 13.

³² Див.: Филиппов Ф. Р. Всеобщее среднее образование в СССР: Социол. проблемы. М., 1976; Коган Л. Н. Общее и специальное образование как предмет социологического исследования. — В кн.: Проблемы общего образования трудящихся промышленных предприятий Урала. Свердловск, 1968, с. 8.

³³ Ежов В. А. К вопросу об источниках пополнения современного рабочего класса и определении понятия «культурно-технический рост». — В кн.: Вопросы историографии рабочего класса СССР, с. 265.

³⁴ Див.: Гоняев В. И. Всесторонняя подготовка молодых рабочих кадров — важное условие научно-технического прогресса. — В кн.: Рабочий класс и научно-технический прогресс. Л., 1965, с. 114; Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М., 1975, с. 120; Касьяненко В. И. Рабочий класс — носитель технического и культурного прогресса в условиях развитого социализма: Историографические заметки. — В кн.: Роль рабочего класса в развитии советской культуры, с. 274.

³⁵ Див.: Коган Л., Руткевич М. Культурный рост советских рабочих. — Коммунист, 1963, № 8, с. 49—59; Плинер М. Д. Повышение культурно-технического уровня рабочего класса. — В кн.: Вопросы марксистской социологии. Л., 1962.

³⁶ Див.: Экономика труда. Под ред. А. С. Кудрявцева. М., 1957, с. 79; Найдя С. Ф., Фрейлихер Д. Я. Проблема роста культурно-технического уровня рабочего класса СССР в советской историографии. — Вопросы истории, 1969, № 12, с. 152.

елементи культурного порядку безпосередньо включаються в основне поняття. Істотна вада такого підходу полягає в тому, що загальна культура як складова включається до контексту поняття «культурно-технічний рівень», яке є вужчим і само становить складову частину загальної культури.

Дістали відображення в науковій літературі і думки деяких інших авторів про те, що культурний рівень — поняття, ширше від культурно-технічного. В. Горохов зауважує: включати перше поняття в друге «значить ціле робити частиною, а частину цілим»³⁷.

Для з'ясування того, як розвивалися уявлення про особливості визначення поняття, що ми його розглядаємо, цікаво проаналізувати праці В. А. Єжова, присвячені питанням культурно-технічного зростання робітничого класу. За ними можемо простежити і еволюцію ставлення самого дослідника до вибору методологічних орієнтирів. Спочатку він включав до «культурного розвитку робітника» такі елементи: по-перше, піднесення загального культурного рівня робітників: підвищення рівня загальноосвітньої підготовки і естетичного виховання... По-друге, зразкове додержання робітником норм соціалістичного співжиття, безнастанне моральне вдосконалення особи. По-третє, піднесення культури праці і виробництва»³⁸. Трактований в такий спосіб культурний рівень В. А. Єжов уводив до ширшого, як він гадав, поняття «культурно-технічний рівень». Дещо пізніше він уже доповнює зміст культурного рівня (поки що в рамках культурно-технічного), додуючи поряд з культурою праці рівень культури побуту і відпочинку, а поряд з загальноосвітньою підготовкою — і ступінь наукової³⁹. Потім, враховуючи відмінності процесів, об'єднаних поняттям «культурно-технічне зростання», і зважаючи на практичні потреби підвищення загальноосвітнього, культурного і професійно-технічного рівня робітників, В. А. Єжов запропонував не застосовувати «універсальної формули «культурно-технічне зростання», а говорити про підвищення культурного рівня, включаючи загальноосвітню підготовку, і про ступінь професійно-технічної підготовки «як про самостійні процеси»⁴⁰.

З доводами В. А. Єжова погодились деякі дослідники, інші ж зазначили, що «навіть чи доцільно відмовлятися від терміна, який давно і міцно утвердився в науковій літературі і партійних документах»⁴¹.

В. А. Єжов дає визначення поняття культурного рівня робітничого класу, виділеного ним як самостійне. Розглядаючи освіту як один з найважливіших показників, він вважає іншими факторами, що характеризують культурне обличчя радянського робітника, науковий світогляд, рівень естетичного виховання, ступінь морального вдосконалення.

³⁷ Горохов В. К вопросу о границах понятия «рабочий класс» и о содержании понятия «культурно-технический уровень» трудящихся.— В кн.: Материалы к девятой научной конференции Мурманского пед. ин-та. Мурманск, 1968, с. 5. Так розуміють це також Г. Г. Бажутін і Л. Д. Шаров. Див.: *Бажутин Г. Г.* Некоторые методологические вопросы изучения научного руководства и управления ростом культурно-технического уровня рабочего класса при социализме.— В кн.: Культурная революция в СССР и духовное развитие советского общества. Свердловск, 1974, с. 114—115; *Шаров Л. Д.* Рост общеобразовательного уровня рабочих промышленности в условиях научно-технического прогресса.— В кн.: Роль рабочего класса в развитии советской культуры, с. 74.

³⁸ *Ежов В. А.* Некоторые проблемы и методы изучения культурного роста рабочего класса СССР.— В кн.: Из истории рабочего класса СССР. Л., 1962, с. 206.

³⁹ *Ежов В. А.* О культурно-техническом росте рабочего класса СССР.— В кн.: Культурная революция в СССР..., с. 100.

⁴⁰ *Ежов В. А.* К вопросу о источниках пополнения современного рабочего класса и определение понятия «культурно-технический рост». — В кн.: Вопросы историографии рабочего класса СССР, с. 266.

⁴¹ Див.: *Малолетова Н. П.* Изменения в численности и составе рабочего класса СССР в 1946—1968 гг.: К историографии вопроса.— В кн.: Вопросы историографии рабочего класса СССР, с. 277; *Шаров Л. Д.* Рост общеобразовательного уровня рабочих промышленности в условиях научно-технического прогресса.— В кн.: Рост рабочего класса в развитии советской культуры, с. 74.

рівень культури праці, побуту і відпочинку⁴². З цим визначенням солідаризується Н. Б. Жукова, але вона чомусь вважає, що дані характеристики стосуються культурно-технічного рівня, а не культурного. Тут, певна річ, поплутані терміни⁴³.

Доволі широко розуміють зміст культурної складової культурно-технічного рівня І. Є. Ворожейкін і С. Л. Сенявський: «Загальний культурний рівень... робітничого класу не може не включати в себе ознак духовної зрілості робітника, а отже, і його політичної грамотності, морально-етичного і навіть естетичного розвитку»⁴⁴. Ці дослідники, на відміну від інших авторів, залічених нами до третього напрямку, вводять до «культурного розвитку робітника» фактор політичної грамотності, розрізняючи «політичну свідомість» і «політичну грамотність». «Малописьменні робітники були політично свідомі вже завдяки своїй класовій самосвідомості. Тому вважати політичну свідомість ознакою високого культурно-технічного рівня — значить заперечувати її у революційних робітників тих років, коли в цілому культурно-технічний рівень радянського робітничого класу значно поступався сьогоднішньому його рівневі»⁴⁵. Внаслідок такого широкого тлумачення культурного рівня вони отожднюють його з духовним обличчям: «термін «культурно-технічний рівень» включає в себе рівень загальної культури робітників, тобто духовне їхнє обличчя»⁴⁶. Це визначення є одним з найширших.

Концепція Н. А. Аїтова має порівняно з попередніми ту особливість, що в ній підкреслюється важливість економічної освіти в сучасних умовах. Культурно-технічний рівень робітничого класу він визначає як «сукупність загальної освіти, професійної підготовки, політичних і економічних знань, загальної культури та ерудиції робітника»⁴⁷.

Представники четвертого напрямку розглядають культурно-технічний рівень як поняття, що належить до виробничої сфери, тобто як характеристику працівника. Тим-то до його змісту включаються елементи культурного порядку, риси суспільно-політичного обличчя робітника, але не повністю, а лише тією мірою, якою вони впливають на його трудову діяльність. Такий підхід демонструє М. Т. Іовчук, відзначаючи, що в будь-якому суспільстві культурно-технічний рівень включає в себе виробничий досвід, кваліфікацію і підготовленість до праці, тобто сукупність знань і навиків, що необхідні у процесі праці і виявляються головним чином у сфері матеріального виробництва. Але в умовах соціалізму культурно-технічний рівень вбирає в себе ще низку елементів. Тому «стосовно до соціалістичного суспільства... культурно-технічний рівень трудящих в широкому розумінні цього слова правомірно розглядати як сукупність їхнього суспільно-виробничого досвіду, виробничих і культурних навиків, наукового і культурного кругозору, загальної, політичної і спеціально-технічної підготовки, які виявляються у процесі праці»⁴⁸. М. Т. Іовчук додержується даного визначення і в пізніших працях.

⁴² Див.: Ежов В. А. Ведущая роль рабочего класса в осуществлении задач коммунистического строительства. — В кн.: Рабочий класс СССР на современном этапе, с. 7; Ежов В. А. Культурный рост советского рабочего класса в условиях научно-технической революции. — Вест. Ленингр. ун-та, № 14, вып. 3, 1971, с. 8; Ежов В. А. Рабочий класс СССР: Социально-политический очерк. Л., 1974, с. 258.

⁴³ Див.: Жукова Н. Б. Рост культурно-технического уровня индустриальных рабочих в период развитого социализма. — В кн.: Актуальные проблемы истории советского рабочего класса. М., 1975, с. 84.

⁴⁴ Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества, с. 136—137.

⁴⁵ Там же, с. 137.

⁴⁶ Там же, с. 136.

⁴⁷ Аитов Н. А. Советский рабочий. М., 1981, с. 88.

⁴⁸ Иовчук М. Т. Культурно-технический рост рабочего класса СССР. — Вопр. философии, 1960, № 7, с. 37.

З такою думкою згодні О. П. Алексашенко, М. М. Зинов'єв, Б. Я. Мигас, Г. І. Ключин⁴⁹, співзвучне їй і визначення Сухоносова: «Культурно-технічний рівень трудящих є сукупність їх суспільно-виробничого досвіду, виробничих і культурних навиків, загально-освітньої, спеціальної технічної та ідейно-теоретичної підготовки, які розвиваються і дістають свій вплив насамперед у сфері матеріального виробництва»⁵⁰.

Деякі дослідники вважають, що визначення культурно-технічного рівня, запропоноване М. Т. Іовчуком, належить до другого напрямку, тому що в ньому міститься така ознака, як політична підготовка⁵¹. Інше привернуло увагу І. Є. Ворожейкіна: він відзначає прагнення авторів книги «Піднесення культурно-технічного рівня радянського робітничого класу» (М., 1961) враховувати «ступінь освіченості, загальну культуру, естетичні смаки, духовні запити і моральні якості трудящих»⁵², що близьке його власним поглядам.

За формальними ознаками точку зору М. Т. Іовчука можна було б залічити до третього напрямку, але її особливість — у розв'язанні питання про співвіднесеність понять «культурний» і «культурно-технічний рівень». «Було б, на наш погляд, правильно, — зазначає він, — розрізняючи поняття «культурно-технічний рівень трудящих» і «культурний рівень членів суспільства» (до змісту останнього входить рівень наукових знань і оволодіння науковим світоглядом, рівень знання літератури, мистецтва та ін.), бачити щільний зв'язок між змістом цих понять і враховувати, що в умовах соціалізму найважливіші елементи, які характеризують культурний рівень членів суспільства, виявляються насамперед у культурно-технічному рівні трудящих, частогусто включаються у його зміст»⁵³. У наведеній цитаті питання про ступінь широти кожного поняття лишається відкритим, але підкреслюється їхня специфіка і культурний рівень не включається у культурно-технічний.

Б. Я. Мигас вводить до культурно-технічного рівня радянського робітника «сукупність загальноосвітніх, загальнотехнічних і професійних знань, навиків і умінь, професійної майстерності, ... елементи ідейно-моральної зрілості робітника і рівня його загальної культури, без яких робітник у соціалістичному суспільстві не може виконувати багатогранні виробничі і соціальні функції»⁵⁴. На його думку, обсяг цього поняття рухомий, а структура ускладнюється з розвитком продуктивних сил й виробничих відносин. Мірою просування суспільства до комунізму розвиток культури робітника стає дедалі необхіднішим для функціонування його як головної продуктивної сили. «В процесі комуністичного будівництва культурно-технічний рівень робітника і

⁴⁹ Алексашенко А. П. Вопросы культурно-технического роста советского рабочего класса в исторической литературе после XX съезда КПСС. — В кн.: Очерки по историографии советского общества. М., 1967, с. 268—269; Зиновьев М. Н. Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса. Л., 1977, с. 4—5; Мигас Б. Я. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980, с. 12; Ключин Г. И. Трудовое воспитание и развитие активности и инициативы масс. М., 1981, с. 143.

⁵⁰ Сухоносков С. Научно-технический прогресс и формирования новой личности. К., 1965, с. 58.

⁵¹ Див.: Долгодилін Б. Г., Казаринов В. В., Колубабов Н. С., Косолапов Р. И. О конкретном социальном исследовании. — Вopr. философии, 1962, № 2, с. 164—168; Зиновьев М. Н. Отражение понятия «культурно-технический уровень рабочего класса» в научной литературе. — В кн.: Рабочий класс СССР на современном этапе. Л., 1976, вып. 4, с. 76; Чистяков М. И. Повышение культурно-технического уровня трудящихся в СССР. М., 1962, с. 10.

⁵² Ворожейкин И. Е. Советская историография о месте и роли рабочего класса в развитии социалистического общества, с. 34.

⁵³ Іовчук М. Т. Непрерывный подъем культурно-технического уровня рабочих — закономерность развития социалистического общества. — В кн.: Социально-экономические проблемы технического прогресса. М., 1961, с. 191—192.

⁵⁴ Мигас Б. Я. Социальная характеристика советского рабочего, с. 21.

його загальна культура зближуватимуться і, нарешті, за комунізму стануть тотожними за обсягом поняттями»⁵⁵.

На середину 70-х років остаточно сформувались і дістали відображення в науковій літературі концепції, які відрізняються від попередніх поглядів на зміст поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу». Для них характерне розрізнення категорій «всебічний розвиток людини як індивідуума» і «всебічний розвиток людини як носія певних виробничих функцій»⁵⁶. З цього і випливає розмежування понять «культурний» і «культурно-технічний»⁵⁷, причому друге розуміється як спеціальне або вужче порівняно з першим.

М. П. Кім, виходячи з тлумачення культурно-технічного рівня робітничого класу як показника його спеціальної культури, дає таке визначення цього поняття: «...Культурно-технічний рівень — це професійне заломлення загальної культури в діяльності працівника матеріального виробництва та інших сфер праці, пов'язаних із застосуванням техніки, поглиблення її в соціальних напрямках згідно з вимогами підвищення продуктивності праці, її ефективності»⁵⁸.

Він зазначає, що по суті всі компоненти духовної культури входять до системи «культурно-технічний рівень», але лише тією мірою, якою вони безпосередньо впливають на спосіб дії робітника як суб'єкта виробництва⁵⁹. Культурний і культурно-технічний рівень, за М. П. Кімом, — поняття, збіжні за своїми компонентами, але якщо загальнокультурні елементи ширші в першому, то соціальні — в другому.

М. М. Зинов'єв вважає, що «в поняття «культурно-технічний рівень робітника — будівника комунізму» тією чи тією мірою входять усі основні сторони гармонійного розвитку людини»⁶⁰, маючи на думці під цим сполучення загальнонаукових і професійних знань, виробничого досвіду і трудових навиків з широкою загальнокультурною освітою і вихованням, соціально-політичним досвідом. Сюди ж включаються і певні фізичні якості робітника⁶¹. Водночас у зміст поняття входять, на думку автора, тільки ті сторони інтелектуального і фізичного розвитку індивіда, «які стосуються його виробничої діяльності, роблять той чи той вплив на працю, на кількість і якість її результатів»⁶². Наприклад, із загальнокультурного розвитку до культурно-технічного рівня робітника введено елементи, що «характеризують культуру праці, виробничу культуру, культуру взаємин людей у трудовому колективі, тобто культуру робітника як виробника матеріальних благ і як одного з членів виробничого колективу»⁶³.

Ми проаналізували ті основні напрями, що їх, на наш погляд, можна умовно виділити залежно від того, як учені розв'язують питання про зміст поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу». Вважаємо, що найперспективнішим є підхід, властивий концепціям, заліченим до четвертого напрямку. Його представники не ототожнюють культурний і культурно-технічний рівень; останній не зводиться до кваліфікації робітника; до змісту його вводяться елементи загальної культури, але тією мірою, якою вони впливають на ефективність функціонування в сфері професійної діяльності.

⁵⁵ Мигас Б. Я. Социальная характеристика советского рабочего, с. 14.

⁵⁶ Зиновьев М. Н. Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса, с. 8.

⁵⁷ Ким М. П. Рабочий класс и культурный прогресс социализма. — В кн.: Роль рабочего класса в развитии советской культуры, с. 8.

⁵⁸ Див. там же, с. 8—9.

⁵⁹ Там же, с. 8.

⁶⁰ Зиновьев М. Н. Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса, с. 8.

⁶¹ Див. там же, с. 9.

⁶² Див. там же, с. 8.

⁶³ Там же, с. 9.

ПІДВИЩУВАТИ ЕФЕКТИВНІСТЬ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

10 лютого 1983 року відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права Академії наук УРСР. Їх відкрив академік-секретар Відділення АН УРСР Б. М. Бабій. Заслухано і обговорено звіт про наукову та науково-організаційну діяльність Інституту суспільних наук АН УРСР за період з 1978 — по 1982 роки. З доповіддю виступив директор інституту М. В. Брик. Свідоповідь про результати комплексної перевірки діяльності інституту зробив голова комісії Президії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

Як відзначили доповідачі, за розглянутий період інститут здійснив велику роботу щодо вивчення актуальних проблем історичних і філософських наук. В основу цієї роботи покладено завдання, поставлені у рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС, Пленумів Центрального Комітету партії, документах ЦК Компартії України, а також у відповідних постановках Президії АН УРСР.

Протягом звітного періоду в інституті проводилися дослідження з актуальних проблем розвитку соціалістичного суспільства, питань формування науково-матеріалістичного світогляду, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і дружби народів, спільності історичного розвитку російського, українського і білоруського народів, зв'язків з країнами соціалістичної співдружності, історії матеріальної культури стародавнього поселення Прикарпаття і Волині, історичної лексики та лексикографії, критики ідеології антикомунізму.

Науковці установи досягли вагомих успіхів у цих напрямках. Важливе значення мають здійснені ними дослідження формування людщини комуністичного суспільства; історичних зв'язків і дружби українського народу з народами Радянського Союзу та країн соціалістичної співдружності, революційної боротьби на західно-українських землях та тих великих соціалістичних перетворень, що відбулися тут за роки Радянської влади; ролі соціалістичного змагання у підвищенні соціальної активності трудящих мас. Дослідники зробили цінні рекомендації про шляхи поліпшення атеїстичного виховання трудящих, видали праці, де піддається розв'язанню політика і практика буржуазного націоналізму, клерикалізму. Археологи інституту вперше в радянській науці створили та опублікували каталог археологічних пам'яток території західних областей УРСР. Історики-лінгвісти продовжили роботу над створенням «Історичного словника української мови XVI — першої половини XVII ст.».

На основі одержаних результатів підготовлено і подано до директивних органів

практичні рекомендації щодо розвитку технічної творчості мас, про шляхи вдосконалення форм і методів організації соціалістичного змагання з метою підвищення ефективності виробництва у ВО «Кінескоп». Інститут бере участь у реалізації комплексних цільових програм науково-виробничих комплексів і об'єднань. Надруковано 684 публікації загальним обсягом 1460 друкованих аркуш, 30 колективних і 20 індивідуальних монографій, 13 розділів у колективних монографіях, сім томів творів І. Франка, Ф. Прокоповича, Я. Галана та ін. Серед них відзначимо монографії: «Філософія і комуністичний світогляд», «Пролетарський інтернаціоналізм як фактор соціального розвитку», «Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях УРСР», «Філософсько-атеїстичний потенціал художньої літератури», «Методологічний аналіз кризи філософського ідеалізму», «Експортери духовного насильства», «В боротьбі проти фашизму і війни», «З історії інтернаціональної солідарності трудящих Польщі і Західної України в боротьбі проти наступу фашизму і зростання воєнної небезпеки (1933—1939)», «Під зорею Радянської», «За щастя оновленої землі», «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР за роки Радянської влади 1939—1979 рр.», збірник документів «Правда про унію».

В обговоренні звіту взяли участь академік-секретар Відділення академік АН УРСР Б. М. Бабій, академік АН УРСР П. Т. Тронько, керівник Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС в Києві О. С. Онищенко, директор Інституту археології, член-кореспондент АН УРСР І. І. Артеменко, завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей.

Промовці водночас підкресливали, що в інституті ще недостатньо готується і видається великих узагальнюючих праць, ряд його відділів не має чітко визначеного наукового профілю. Не всі наукові напрями забезпечено фахівцями вищої кваліфікації.

Загальні збори прийняли постанову, в якій схвалили діяльність інституту і визначили основні напрями його наукової діяльності. Такими напрямками, зокрема, є: історія Української РСР, її західних земель, історичні корені і традиції дружби народів СРСР і країн соціалістичної співдружності; закономірності розвитку духовного життя соціалістичного суспільства; критика буржуазної ідеології. Інститут має спрямувати зусилля на дослідження найактуальніших проблем історичної і філософської науки: висвітлення історії соціалістичного і комуністично-

го будівництва; історично закономірний характер возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі у складі СРСР; розробка теоретичних питань ленінської національної політики КПРС; історичні коріння і традиції дружби українського народу з народами Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності; шляхи і форми атеїстичного виховання трудящих, утвердження масового атеїзму; дослідження пам'яток історії матеріальної і духовної культури, археології західного регіону УРСР; проблеми розвитку суспільної свідомості; історія мови, процеси взає-

мовз'язку та взаємобогачення слов'янських мов; критика фальсифікації історичного та історико-філософського процесів на Україні, викриття українського буржуазного націоналізму. Постанова зобов'язала інститут вжити заходів щодо розширення комплексності досліджень з метою створення фундаментальних наукових праць, підвищення ідейно-теоретичного рівня виконуваних досліджень, посилення зв'язків з практикою роботи партійних і державних органів та ідеологічних установ, встановити постійний дійовий контроль за станом трудової і виконавської дисципліни.

В. А. ЧЕХОВИЧ

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 27, 82)

- Критика буржуазних и реформистских концепций по проблемам научного коммунизма: (Метод. разраб. по семинар. занятиям для студентов).—Киев: Б. и., 1981.—30 с.
- Критика современных буржуазных и реформистских теорий в курсе научного коммунизма в свете решений XXVI съезда КПСС: (Метод. разраб. для студентов-заочников).—Киев: КГПИ, 1981.—53 с.
- КУЦ А. М. Взаимосвязь классовых и национальных отношений в развитии социалистическом обществе.—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982.—175 с.
- КУЦЕНКО В. И. Благо народа — высшая цель социализма.—Киев: Политиздат Украины, 1981.—172 с.
- ЛЕВЯШ І. Я. НТР: передумови, сутність, соціальні наслідки.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.
- Ленинские идеи в развитии теории познания и практике коммунистического строительства: [Сб. ст.] / Терноп. пед. ин-т; Редкол.: Н. М. Алексеев (отв. ред.) и др.—Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981.—130 с.
- ЛОШКАРЕВ М. Д. Молодежь и защита социалистического Отечества: Актуал. пробл. воен.-патриот. воспитания.—Киев: Молодь, 1981.—255 с.
- ЛУКЕРЕНКО В. Л. Колективізм соціалістичного способу життя.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.
- Методологические аспекты общественного познания / И. В. Бычко, Н. В. Дученко, Н. Т. Костюк и др.; Под ред. И. Ф. Надольного.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1982.—260 с.
- МИХАЛЬЧЕНКО Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания.—Киев: Наук. думка, 1981.—262 с.
- МОРОЗОВ М. О. Нація в соціалістичному суспільстві.—К.: Політвидав України, 1982.—155 с.
- НАЗАРОВА Н. С. Формирование коммунистической убежденности молодежи.—Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во, 1981.—174 с.
- НЕСТЕРЕНКО А. А. Возвышение потребностей в условиях развитого социализма.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—87 с.
- Новый человек: факторы становления / И. П. Головаха, В. И. Губенко, Н. С. Свиadlo и др.; Под ред. И. П. Стогния.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1981.—263 с.
- НТР и формирование духовного облика советского рабочего / В. В. Косолапов, В. Л. Василенко, В. И. Волович и др.—Киев: Политиздат Украины, 1982.—327 с.
- Общественная среда и личность: Некоторые тенденции формирования личности в развитии соц. о-ве: Сб. ст. / Редкол.: М. С. Шепелева (отв. ред.) и др.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1981.—152 с.
- ОГАНЯН Г. А. Зростання добробуту народу—характерна риса соціалістичного способу життя.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.
- ОРАТОВСЬКИЙ В. Т. Розвинутий соціалізм — триумф теорії наукового комунізму.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—16 с.
- Организация самостоятельной работы студентов по изучению исторического материализма: Метод. рекомендації для преподавателей / Львов. ун-т.—Львов: Б. и., 1981.—104 с.
- ОССОВСЬКА Р. П. Сім'я в суспільстві розвинутого соціалізму.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—14 с.
- Патріотизм и интернационализм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни / С. Н. Баранович, В. Н. Гончарова, В. Е. Евдокименко и др.—Киев: Наук. думка, 1981.—271 с.

(Далі буде).

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

Розвиток трудової діяльності в соціалістичному суспільстві детермінується багатьма чинниками, передусім рівнем технічної оснащеності праці та соціально-економічними умовами її здійснення. Філософсько-соціологічне осмислення праці — надзвичайно актуальне завдання в плані реалізації партійних настанов про вдосконалення розвинутого соціалізму.

Автори рецензованої монографії* обрали такий аспект розгляду, який дозволяє поглибити аналіз трудових процесів, з'ясувати їх специфіку за умов розвинутого соціалізму і, виходячи з цього, висловити ряд практичних рекомендацій щодо організації праці в сучасних умовах.

Праця як основна форма життєдіяльності органічно пов'язана з формами власності, суспільним устроєм, способом життя людей, державно-правовими регулятивними суспільного життя, розвитком соціальної структури, виховним процесом. Прогресивна зміна характеру, змісту і форми праці за соціалізму зумовлена також зміщенням трудової дисципліни, ефективною організацією соціалістичного змагання, науково обгрунтованою профорієнтацією молоді тощо. Водночас праця виступає як детермінанта ряду процесів, без яких немислимий рух соціалістичного суспільства по шляху комуністичного будівництва, створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і формування нової, всебічно і гармонійно розвинутої людини.

Автори монографії зосередили увагу на з'ясуванні передусім соціально-політичних, виховних аспектів праці. Завдяки цьому останню розглянуто не лише як основу існування суспільства, а й як основний чинник соціальних змін в усіх сферах суспільного життя. Звичайно, вихідними в цій системі соціальних перетворень, спричинених розвитком праці, є зміни соціально-економічного характеру. Розвиток соціалістичної праці спричиняє вдосконалення всіх сторін соціалістичного способу життя. Важливим складовим цього процесу є підвищення рівня організації праці, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею тощо.

Діалектичний взаємозв'язок праці і соціально-економічних характеристик соціалістичного способу життя розглядається у тих розділах монографії (II—V), де йдеться про суспільну організацію соціалістичної праці, її основні риси, тенденції

розвитку і вдосконалення. Докладно аналізується зв'язок праці з політичною і духовною сферами суспільного життя за соціалізму, роль соціалістичної держави в організації суспільної праці. Соціалізм, на відміну від капіталізму, забезпечує плано-мірну її організацію в масштабах всього суспільства. Реалізуючи економічну політику КПРС, державні органи здійснюють політичну регуляцію праці, зосереджують зусилля на розв'язанні завдань підвищення її продуктивності шляхом поліпшення технічної оснащеності, розподілу трудових ресурсів, заходів морального та матеріального заохочення. Організація праці в нашій країні — це перш за все державна справа. Держава законодавчо гарантує право на працю, регулюючи суспільно-трудова відносини, застосовуючи правові заходи щодо порушників дисципліни. Її роль як суспільного організатора праці підкреслюється на багатьох сторінках рецензованої книжки. Як зазначають автори, могутнім важелем вдосконалення соціально-класової структури суспільства є гарантування рівної оплати за рівну працю незалежно від національної, статевої, расової, вікової належності працюючого (с. 93).

Основні риси соціалістичної праці розглядаються як похідні від тих соціально-економічних перетворень, що їх здійснено у процесі побудови і розвитку соціалізму. Всезагальність, свобода і рівність визначаються як специфічні характеристики соціалістичної праці, в яких розкривається її соціальна сутність.

Вияв зазначених характеристик залежить від рівня розвитку соціалістичної праці. Наприклад, рівність як її риса відрізняється від рівності комуністичної праці. Автори наголошують, що однією з найважливіших умов досягнення високого ступеня рівності праці є можливість вибору всіма членами суспільства тих видів діяльності, які найбільшою мірою відповідають їх прагненням, здібностям і нахилам. Створення даної умови є практичним завданням соціалістичного суспільства. Нині це завдання реалізується передусім у формі професійної орієнтації трудящих, зокрема підрастаючого покоління. Цьому в рецензованій монографії приділено значну увагу.

Досліджуються також такі риси соціалістичної праці, як колективізм і демократизм. Дещо поглиблено понятійний зміст останнього. Під демократизмом праці розуміється не просто сукупність трудових прав громадян, їх обов'язків перед суспільством, а й широке використання трудівниками соціалістичного суспільства своїх прав і свідоме ставлення до своїх обов'язків. Всвітлюючи зазначені питання, автори показують значення суспільно-політич-

* *Труд* как основная форма жизнедеятельности социалистического общества / В. А. Буслинский, Э. К. Самборский, Ю. И. Ширяев и др. Киев: Наук. думка. 1981. 358 с.

ної діяльності трудящих у розвитку цих рис праці, підвищенні ефективності і якості трудової діяльності.

Важливе місце посідає у книжці аналіз об'єктивних причин і суб'єктивних умов розвитку та вдосконалення соціалістичної праці. Підкреслюючи важливість соціально-економічних і політичних факторів перетворення соціалістичної праці в комуністичну, автори розглядають засоби і напрями ідейно-виховної роботи, покликани сприяти цьому процесові: зміцнення трудової дисципліни, трудове виховання, його форми, методи профорієнтації, всемірне розгортання соціалістичного змагання, особливо руху за комуністичну працю як його найвищого вияву. Заслугують на дальшу поглиблену розробку авторські теоретичні міркування, що стосуються, зокрема, оцінки морального стимулювання як форми суспільного визнання трудових досягнень працівника, розрізнення понятійних визначень однотипної і однорідної праці, виявлення подвійного характеру гуманізації трудових процесів за соціалізму, використання праці як могутнього виховного засобу, вивчення механізму поділу праці за здібностями.

Позитивна риса рецензованої монографії — її практичне спрямування. В ній широко використані переконливі статистичні показники, змістовний конкретно-соціологічний матеріал. Особливо показові емпіричні дані містить розділ про трудову дисципліну як фактор розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя. Істотним є й те, що автори виводять дослідження на рівень безпосередньої організації суспільної праці, узагальнюють досвід у цій галузі і дають практичні рекомендації. Такий підхід реалізується в аналізі проблем нормування робочого дня з урахуванням специфіки професій, видів праці, психофізіологічних, демографічних і соціальних особливостей працівника. Такі результати можуть виявитись корисними під час складання і використання змінних графіків, що застосовуються на деяких підприємствах, в разі залучення до роботи таких категорій населення, як пенсіонери, жінки-матері, і нарешті, в організації праці вчених, творчої інтелігенції тощо. Щоправда, не всі розділи відзначаються цією доброю якістю. Найбільш вдалі — четвертий, шостий і сьомий. В книзі обстоюється необхідність ширшого впровадження колективних форм стимулювання праці, які сприяють розвитку матеріальних і духовних передумов всебічного розвитку особи, перетворенню праці в першу життєву потребу. Зроблено спробу розглянути в узагальненій формі резерви підвищення продуктив-

ності праці (с. 239). Цей матеріал варто було б доповнити конкретнішими рекомендаціями. Вдало сформульовано рекомендації щодо розробки системи показників і критеріїв, на основі якої профспілкові організації могли б розв'язувати питання про присвоєння звання «Ударник комуністичної праці» (с. 309).

Заключний розділ монографії присвячений ґрунтовній критиці сучасних буржуазних концепцій праці. Він дасть чималу користь лекторам-пропагандистам, може бути ефективно використаний у практиці трудового виховання молоді.

Рецензована монографія не позбавлена і певних недоліків, деякі з них мають суттєвий характер. Скажімо, назва книжки орієнтує на розгляд праці як основної форми життєдіяльності соціалістичного суспільства, що, на нашу думку, потребує співвіднесення останньої з іншими формами суспільної життєдіяльності, аналізу її в системі цих форм.

Назви багатьох розділів і параграфів свідчать про те, що автори мали намір з'ясувати відношення праці і способу життя. Реалізувати ж цей задум вдалося частково. Крім того, може викликати заперечення вислів «праця — спосіб життя людей», який вживається на сторінках монографії. Російською мовою «спосіб» перекладається і як «способ» і як «образ». В книжці його вжито в другому значенні.

Рецензованому дослідженню бракує цілісності. Про роль соціалістичної держави в організації праці, про значення тих чи інших виховних та освітніх форм в її розвитку йдеться в різних розділах, частогусто, автори не уникають повторення. Недостатньо продумано авторами переходи від розділу до розділу, що спричинює, так би мовити, парцелярний характер їх викладу. Не зовсім зрозуміло, чому, наприклад, питання про стимули розвитку соціалістичної праці і про тенденції вдосконалення соціалістичної праці на шляху її перетворення в комуністичну розглядаються нарізно або чому параграфи «Планомірна організація соціалістичної праці як суттєва риса її суспільної будови» і «Праця, організована в масштабах держави» містяться в різних розділах.

Загалом же книга «Праця як основна форма життєдіяльності соціалістичного суспільства» написана в руслі вимог ХХVІ з'їзду КПРС до теоретичних досліджень трудової діяльності. Вона буде корисна не лише для теоретиків, а й для практиків — організаторів соціалістичного змагання, тих, хто займається виховною роботою серед трудящих, ідеологічних працівників.

Г. І. ГОРАК

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В КИЄВІ

Рецензована монографія* є першим систематичним викладом історії розвитку філософської думки в Києві на основі узагальнення результатів вивчення історії вітчизняної філософії, які безпосередньо пов'язані з проблемами історії духовної культури міста.

Усе це визначило оригінальність запропонованого дослідження. Водночас авторам довелось подолати чимало труднощів. Насамперед потрібно було розв'язати одне з методологічних питань, зокрема, про можливість взагалі локалізувати систематичний історико-філософський розгляд в межах одного міста, такого, як Київ. Адже періоди духовного життя протягом тривалої історії не були рівноцінними за своєю інтенсивністю.

Щоб відобразити специфіку окремих періодів цієї історії, автори послуговуються поняттям «філософська культура», крім уже звичних понять «філософська думка», «суспільна думка», «філософія» та ін. Під філософською культурою вони розуміють особливу сферу духовної культури, яка включає до себе сукупність взаємодіючих компонентів, що забезпечують виробництво, розподіл і використання знань. Саме історія філософської культури дає можливість з'ясувати класову сутність філософського знання, його світоглядну, суспільно-політичну функцію в житті суспільства. Вивчення історії філософської культури передбачає необхідність локалізації предмета її вивчення в рамках певної соціальної спільності. У цій праці такою спільністю виступає місто Київ. Таке розуміння предмета історії філософської культури визначило підхід авторів до відбору фактичного матеріалу в написанні праці.

Монографія складається з шести розділів, де відтворюються історичні етапи розвитку філософської думки в Києві від її зародження в часи Київської Русі до всебічного розвитку в умовах розвиненого соціалізму. У першому розділі книжки з'ясовуються передумови і джерела формування філософських уявлень східних слов'ян. V—VIII ст., розкривається роль Києва в розвитку філософської думки в Давній Русі.

У процесі відтворення картини розвитку філософської культури в Києві були виявлені проблеми, які треба дослідити і осмислити з позицій марксистсько-ленінської методології. Це стосується, зокрема, характеристики світогляду східних слов'ян.

Аналізуючи найдавніші уявлення східнослов'янських племен епохи панування стародавнього релігійно-міфологічного світогляду, автори роблять одну з перших спроб попереднього і, за їх визнанням, значною мірою гіпотетичного опису і систематизації можливого кола уявлень і вірувань слов'ян (с. 17). Цей пласт духовного життя і свідо-

мості майже не досліджувався в історико-філософському аспекті.

Більш повно аналізується другий пласт духовного життя східних слов'ян, який належить до періоду прийняття на Русі християнства. В цей період свідомість народу лишалася міфологічною. Давні міфи пристосовувалися до християнських апокрифічних легенд.

Характеризуючи культуру східних слов'ян за часів створення держави Київської Русі, автори відзначають відсутність у розвитку їх культури античного етапу, періоду рабовласництва як такого. Однак Київська Русь через Візантію засвоїла чимало з досягнень античності, що сприяло її прискореному розвитку.

У першому розділі реконструюються філософські ідеї культури Києва XI—XIII ст. На основі аналізу філософських джерел Київської Русі обгрунтовується положення про формування в XI—XIII ст. особливого типу філософського світогляду, що відповідає потребам розвитку феодалістичних виробничих відносин. Переконавши нас думка авторів, що типологічно цей «філософський світогляд є модифікацією середньовічної філософії як певного способу теоретизування, визначальна особливість якого полягає в тісній пов'язаності з релігійною ідеологією, яка ґрунтується на принципах одкровення і монотеїзму» (с. 31). При цьому зазначається, що, оскільки наша Батьківщина не знала розвинутих форм рабовласницьких відносин і відповідної їм культури, то для «неї середньовічний спосіб філософування був величезним досягненням, що знаменував народження в лоні вітчизняної культури власне філософії» (с. 32).

Визначаючи загальну спрямованість філософської культури Київської Русі, автори приходять до обгрунтованого висновку про її зумовленість характером завдань, які розв'язувалися в ідеологічному житті суспільства. В ту епоху сформувалася своєрідний релігійно-філософсько-етичний комплекс знань, основу якого становить розуміння сутності світу, людини і знання. Розв'язання цих проблем властива двоїстість підходу, яка випливала з двоїстості тлумачення середньовічним світоглядом онтологічних і гносеологічних проблем, а також проблем людини й історії. Ця двоїстість виявлялася в протиставленні земного божественному, добра — злу.

У прикінцевому параграфі розділу аналізуються етичні й естетичні погляди в Київській Русі. Тут розкриті передумови та деякі загальні закономірності розвитку поглядів на сутність, значення моральності й моральних норм в суспільному житті давніх русичів, схарактеризовані джерела етичної думки, умови взаємодії і протиставлення народної і християнської моралі в ті часи. Велика увага приділена розкриттю основних моментів зв'язку етичних ідей з естетичними уявленнями епохи. При цьому розкриваються джерела розвитку естетичної свідомості й духовної культури — поширення писемності, поява осередків перекладного книгописання, будівництво культових

* *Философская мысль в Киеве (историко-философский очерк)*. Редкол. Отв. ред. В. И. Шинкарук.— Киев: Наук. думка, 1982.—357 с.

споруд і їх внутрішнє оформлення. Аналізуються поняття, утвердження й функціонування яких пов'язане переважно з розвитком словесного мистецтва, спочатку фольклору, а потім — писемної літератури. Завершуючи перший розділ, автори доводять висновок: «Філософська культура Київської Русі становить етап в становленні вітчизняної філософської думки» (с. 77).

У другому розділі досліджуються основні етапи розвитку філософської думки в Києві в XIV—XVIII ст., які подані письменниками-полемістами, викладачами київської братської школи, членами лаврського гуртка, професорами і вихованцями Києво-Могилянської академії. Заслугує на увагу спроба авторів показати зв'язки досліджуваного періоду розвитку філософської думки в Києві з ідейною спадщиною Київської Русі.

Всєбічно і глибоко розкрита роль Києво-Могилянської академії в розвитку вітчизняної філософії. Разом з оцінкою змісту філософських і полемічних творів, написаних ученими академії, в праці звертається увага на відображення у філософських курсах академії розкладу середньовічного церковно-теологічного світогляду. Зазначається наявність у них поряд зі значними елементами схоластики філософських ідей, що тяжили до вчень, притаманих періодам Відродження, Реформації, раннього Просвітництва. Загалом вдало у розділі розкрито високий рівень полеміки, яка точилася між професорами академії й ідеологами унії та католицизму, вплив розроблених ними ідей на дальший розвиток вітчизняної філософської думки.

На особливу увагу заслуговує положення праці про важливість вивчення спадщини Києво-Могилянської академії для розкриття процесу становлення вітчизняної філософії і формування професійної філософської діяльності. Це дає підставу, як зазначається у монографії, переглянути уявлення про початок самостійної філософської традиції народів Росії лише з другої половини XVIII ст. «Проведені дослідження дозволили зсунути цей початок майже на півтора століття раніше і цим істотно змінили попередні знання про розвиток духовної культури східних слов'ян» (с. 112).

Водночас у розділі відзначається потреба у висвітленні специфіки непрофесійної філософії, особливостей формування професійної філософії і її співвідношення з непрофесійною. Ці проблеми залишаються актуальними у вивченні історії вітчизняної філософської думки.

Розділ завершується ґрунтовним аналізом філософської спадщини Г. С. Сковороди, її значного впливу на розвиток духовної культури Києва.

У третьому розділі простежується процес розвитку філософської думки в Києві в період розкладу і кризи феодално-кріпосницьких відносин. У його структурних частинах відтворено загальну картину філософської культури міста в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

Розділ містить більш повний, ніж це було зроблено в нашій історико-філософській літературі, критичний аналіз філософських ідей представників релігійно-містичної і

ідеалістичної вітчизняної філософської думки. Досліджено діяльність київських масонів, філософські ідеї професорів Київського університету і Київської духовної академії. ґрунтовно, із залученням нових матеріалів, у праці характеризується значення діяльності декабристів для розвитку філософської культури Києва. На значному фактичному матеріалі розкрито ставлення представників філософської культури Києва до ідей французьких просвітників, німецької філософії. Окремий параграф присвячений апалозів значення творчості Т. Г. Шевченка для поширення в Києві філософсько-соціологічних ідей революційної демократії. Отже, значно розширюються і конкретизуються уявлення про шляхи і специфіку розвитку вітчизняної філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Зміст четвертого розділу становить аналіз філософської і соціологічної думки в духовній культурі Києва періоду капіталізму. В одному з параграфів розділу характеризується філософія у навчальних закладах Києва в останній третині XIX — початку XX ст. Звертаючись до нових матеріалів, автори ґрунтовно розкрили неординарність цієї філософської думки. З одного боку, вона була подана ідеалістичною, реакційною у своїй основі так званою академічною або офіційною філософією, а з другого — прогресивною, матеріалістичною за своєю спрямованістю філософією, ідеї якої обстоювалися деякими представниками суспільних наук, а також рядом природознавців.

Автори певною мірою подолали труднощі, які виникли під час з'ясування зв'язків з Києвом українських революційних демократів кінця XIX — початку XX ст. Адже ні Леся Українки, ні М. Коцюбинської, ні тим більше І. Франка не були безпосередньо зв'язані з Києвом ні постійним місцем проживання, ні систематичною участю в київських періодичних виданнях. Оцінюючи реальний внесок революційних демократів України в розвиток філософської культури Києва, автори говорять як про «опосередковану», так і безпосередню участь українських революційних демократів — через їх друковане і усне слово, яке стало надбанням передової частини населення міста — в розвитку філософської думки Києва. Водночас у монографії узагальнюються основні праці Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших революційних демократів, які були написані в період їх перебування в Києві. Особливо цінним є значний матеріал, що стосується естетичних поглядів Лесі Українки і міститься в таких її творах київського періоду, як «Новітня суспільна драма», «Українські письменники на Буковині», «Два напрями в сучасній італійській літературі».

Завершується розділ параграфом, де читач знайде цікаві відомості про поширення ідей марксистсько-ленінської філософії в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст.

З перемогою Великого Жовтня розпочинається новий історичний етап розвитку філософської думки в Києві. Розкриттю цього етапу присвячені два останні ґрунтовні розділи рецензованої монографії. Зміст п'ятого розділу містить аналіз розробки проблем марксистсько-ленінської філософії в пе-

рід будівництва соціалізму, зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства. Тут, зокрема, розглядається доробок філософів Києва в перші два десятиріччя Радянської влади у розв'язанні поставленого Комуністичною партією завдання щодо подолання ще наявних певних метафізичних поглядів на природу і суспільство, щодо перетворення діалектико-матеріалістичної філософії в теоретичну основу світогляду трудящих. На широкому матеріалі показано складність шляхів розвитку філософської думки в цей період.

У п'ятому розділі приділена увага питанням розвитку і популяризації марксистсько-ленінської філософії в Києві в другій половині 30—50-х років — у період завершення будівництва соціалізму, зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства.

Завершення будівництва соціалізму, згромадження найреакційнішими силами буржуазії нової світової війни, віроломний напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину, переможне завершення Великої Вітчизняної війни і відбудова народного господарства, розгортання роботи щодо дальшого зміцнення і розвитку соціалізму — всі ці події визначили напрям і характер діяльності радянських філософів, в тому числі і тих, хто працював у Києві. З'ясовується внесок філософів Києва у формування діалектико-матеріалістичного світогляду трудящих, у розробку низки актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, в підготовку умов для дальшого розвитку досліджень у наступні десятиріччя.

Прикінцевий розділ монографії присвячений характеристичні філософів Києва щодо дослідження філософських проблем марксистсько-ленінської теорії в умовах розвинутого соціалізму.

В його структурних частинах аналізується внесок київських філософів у розробку філософсько-соціологічних проблем будівництва комуністичного суспільства — світоглядної і методологічної функції марксистсько-ленінської філософії, проблем логіки і методології науки, історії філософії і критики сучасної буржуазної ідеології. Одержані вченими-філософами Києва в останні два десятиріччя важливі результати в розробці проблем діалектичного та історичного матеріалізму, філософських питань природознавства, історії філософської думки на Україні, критики сучасної буржуазної філософії, проблем соціології, соціальної психології, наукового комунізму, інтернаціональних відносин, етики та естетики, атеїзму логічно підводять до висновку, що Київ є важливим науковим центром розробки бага-

тьох галузей філософського знання в нашій країні, центром координації філософських досліджень в республіці. 60—70-ті роки розглядаються як період розквіту філософської науки в Києві.

Рецензована праця не позбавлена окремих хиб. Зокрема, не у всіх розділах витримано підхід до історико-філософського процесу як розвитку філософської культури, що дало б можливість найповніше розкрити зв'язок філософії з іншими явищами духовного життя Києва. Не всі автори послідовно дотримуються предмета дослідження, який був визначений у передмові до монографії. Ряд положень і висновків звучать декларативно, не мають достатньої фактологічної основи. Це, зокрема, стосується розкриття характеру філософських ідей членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Характеризуючи філософську і суспільно-політичну думку кінця XIII — початку XVII ст., автор часто захоплюється фіксацією фактів з життя представників духовенства, переказом релігійних концепцій без відповідних наукових коментарів, змістовного філософського аналізу.

Бажано було б також ґрунтовніше розкрити органічний зв'язок українських революційних демократів кінця XIX — початку XX ст. з розвитком духовної культури Києва. Описовістю відзначається параграф, присвячений поширенню марксистсько-ленінської філософії в Києві доби капіталізму. Йому бракує чіткого визначення місця марксистсько-ленінської філософії в філософській культурі Києва цього періоду.

Загалом структура монографії відзначається стрункністю, логічною послідовністю викладу одержаних результатів. Проте автором не вдалося уникнути окремих повторень, що порушує цілісність структури наукового дослідження.

Незважаючи на окремі хиб, праця «Філософская мысль в Киеве» започатковує новий різновид історико-філософського дослідження, а саме історико-філософське містознавство. Авторам цієї монографії вдалося загалом реконструювати цілісну картину розвитку філософської культури в Києві в усьому розмаїтті виявів. На багатому конкретно-історичному матеріалі вони розкрили її характерну особливість, а саме всебічне обґрунтування передовими мислителями ідеї єдності і дружби народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Високий науковий рівень, ідеологічна заостреність, новаторський дух книжки дозволяє розглядати її як цінний внесок у скарбницю радянської історико-філософської науки.

А. І. КОЛОДНА

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ

Проблема формування нової людини посідає чільне місце в дослідженнях радянських філософів, соціологів, психологів та інших представників соціально-гуманітарної думки. Рецензована колективна моно-

графія, написана викладачами кафедр суспільних наук івано-франківських вузів*, є

* Основні напрями виховання радянської людини / Відповід. ред. О. М. Голцен-

спробою розглянути проблему комуністичного виховання особи в світлі висновків та вимог постанови ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», яка, за оцінкою XXVI з'їзду КПРС, становить документ довгострокової дії. Слід зазначити також, що це одне з перших у нашій республіці монографічних досліджень, в якому основні елементи системи комуністичного виховання аналізуються не в «традиційній» і відносно автономній послідовності, а в плані субординативних взаємозв'язків між ними. Структура та зміст книги орієнтовані на виконання вимог комплексного підходу до виховання (всі три розділи підпорядковані ідеї системного аналізу проблеми).

У монографії підкреслюється, що вдосконалення та всебічний розвиток особистості соціалістичного типу пов'язаний з удосконаленням і розвитком соціалістичних суспільних відносин, усіх компонентів радянського способу життя.

Значний інтерес становить аналіз проблеми комплексного підходу до комуністичного виховання, яка розглядається під кутом зору взаємодії стрижневих напрямів виховання нової людини (ідейно-політичного, трудового, морального). Новизною відзначається розгляд низки питань, пов'язаних з проблемою світоглядного виховання, суть якої полягає в тому, що вона «водночас і виробнича, наукова, світоглядна, і морально-етична проблема, розв'язання якої, безперечно, позначається на кінцевих результатах праці людини, на її вмінні та готовності зайняти активну життєву позицію...» (с. 46).

Викликає інтерес постановка питання про діалектику об'єктивних і суб'єктивних факторів у виховному процесі. Виходячи з того, що у реальному процесі соціальна детермінованість людської життєдіяльності визначається їх суперечливою взаємодією, автори критикують дві крайності у тлумаченні процесу виховання особи — його спрощення або ж ідеалізацію. На жаль, свій аналіз цих питань автори обмежили констатацією відомих положень. Так, наприклад, розглядаючи діалектику виховного процесу, вони перефразували, а по суті спростили положення про відставання свідомості від буття (с. 32). Тому вдало поставлене питання не дістало належного розв'язання.

У монографії зроблена спроба розкрити її змістову сторону світоглядного виховання. Підпорядкованість дослідження практичним завданням виховання певною мірою пояснює відсутність визначення світогляду (авторів цікавить насамперед його функціональний розгляд). Однак треба зауважити, що коли автори порівнюють світогляд з «духовною призмою, через яку людина сприймає, переживає, творить, змінює оточуючу дійсність» (с. 37), то це не розкриває, на наш погляд, його сутності.

З цим пов'язане надто категоричне протиставлення думок, ідей, уявлень людини

її знанням. Таке розмежування доцільне під час вивчення складових світогляду (що подібуємо, наприклад, у праці С. М. Ковальова¹). Крім того, автори не розкривають діалектику співвідношення світогляду і переконаності: в одному випадку говориться, що світогляд формується на основі переконань (с. 105), а в іншому він тлумачиться як передумова переконаності (с. 107). Яким чином це взаємопов'язано — не розкрито.

Світоглядне виховання автори дослідження органічно пов'язують з трудовим і моральним вихованням, і в цьому ракурсі розкривають світоглядну, ускладнену функцію праці радянської людини. Акцент у розгляді цього складного питання робиться не на трудовому вихованні, а на «вихованні у праці», «вихованні в процесі трудової діяльності». Цілком слушно підкреслюється, що «виховний вплив праці виявляється тільки в сукупності з іншими засобами виховання» (с. 54). Належна увага приділена також питанням про діалектичну взаємозалежність праці, підвищення її продуктивності та всебічного розвитку особи, про виховання творчого ставлення до праці, його гуманістичний зміст і перспективи (с. 54—55).

Виховна дівість праці проаналізована в контексті завдань морального виховання, формування активної життєвої позиції. «У комуністичному вихованні особи важливо, щоб морально-політична і професійна (трудова, виробнича) позиції завжди були глибоко усвідомлені і виражені в інтенсивному стійкому діянні». Цей висновок має важливе значення для практики конкретно-соціологічних досліджень. Великий евристичний потенціал містить також постановка питання про моральну позицію як компонент активної життєвої позиції, її види, широту, інтенсивність, ціннісний діапазон тощо (с. 60—62).

Монографію завершує розділ, в якому основні напрями комуністичного виховання доповнюються «аспектним» аналізом процесу формування гармонійно розвиненої особи. Тут дещо по-новому розглянуто інтернаціоналістсько-патріотичне, естетичне, правове та фізичне виховання. Як позитивне треба відзначити і те, що перелічені вище основні аспекти характеризуються з погляду їх світоглядного, морального та виробничо-професійного значення.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, відзначимо, що окремі параграфи не сягають її загальною науковою рівня, відходять від добре обґрунтованої на початку єдиної концептуальної лінії. Скажімо, для глибокого оволодіння особою комуністичними ідеями, ідеалами автори радять використовувати «такій прийом, як створення ситуації співпереживання з тими ідеями, ідеалами, для здійснення яких потрібна праця, діяльність конкретної особи» (с. 59). Конкретні шляхи використання такого засобу уявити важко. Крім того, ті, кому адресоване дослідження (викладачі, студенти, пропагандисти), навряд чи збаг-

нуть, що таке «моральні утворення раціональної сфери», «дійова сторона морального обличчя», яким чином «моральний ідеал виникає на основі реальних, конкретних або абстрактних типових художніх образів» (с. 65). Не зрозуміло, чому «мислення, «смісл життя» є об'єктивним фактором виховання (с. 92) та ін. Трапляються і ускладнені речення на півсторінки тексту, в яких важко знайти головну думку (с. 67).

На наш погляд, неправомірно ототожнювати об'єктивну сторону праці (результат) із суб'єктивною (мотивацією), плутувати громадський обов'язок працювати на користь суспільства з комуністичним ставленням до праці, з працею як головною потребою.

У книжці є неточності у використанні положень з праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, наприклад, у відриві від контексту

твору К. Маркса використана його думка про спонукальну силу ідей. У К. Маркса йдеться про комуністичні ідеї, у авторів — про ідеї взагалі (с. 38). Надто вільно, на наш погляд, «прочитано» положення Ф. Енгельса про роль праці у виникненні та розвитку людини (с. 12), про авторитет (с. 68). Не позбавлений поверховості розгляд питань, які стосуються атеїстичного виховання. До істотних недоліків належить також те, що, використовуючи дані соціологічних досліджень, автори не зазначають, де, коли і ким ці дослідження провадилися (с. 63), часто-густо вдаються до застарілих даних (с. 96). Усе це, безперечно, негативно впливає як на переконливість авторських висновків, так і на загальний рівень у цілому цікавої і корисної монографії.

В. М. ФОМІН

ПЕРСПЕКТИВНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВОГО ПОШУКУ

Характерною тенденцією сучасного розвитку науки є посилення зв'язку науки з виробництвом, зростання інтеграційних тенденцій природничих, суспільних і технічних наук. Це зумовлює поглиблене вивчення ряду міждисциплінарних і загальнонаукових проблем, особливе місце серед яких належить логіко-методологічним дослідженням категоріальної структури наукового пізнання. Ним цікавляться сьогодні не тільки вчені-філософи, а й представники природничих і суспільних наук, про що засвідчила третя Всесоюзна нарада з філософських питань сучасного природознавства¹. Висвітленню цієї проблеми присвячена колективна монографія*, виконана співробітниками Інституту філософії АН УРСР.

Рецензована праця є продовженням розробки проблем, викладених в попередньому дослідженні авторського колективу². Вона є наслідком комплексного вивчення різних аспектів категоріальної структури наукового знання, зокрема співвідношення категорій мислення, що їх розглядає філософія, загальнонаукових понять і «мовних універсалій». В ній розроблено розуміння поняття «категорія», необхідне для розрізнення загальних категорій мислення, що є предметом філософського дослідження, категорій мови, загальнонаукових понять і категорій. Значна увага приділяється різним формам і засобам виявлення категоріальних структур, засобам їх фіксації і

аналізу, можливостям застосування формальнологічних і «формальних» методів у знакових системах.

У статті С. Б. Кримського розглядаються такі аспекти категорій: 1) конкретно-наукові і філософські універсалії; 2) філософський зміст універсальних категорій; 3) логіко-лінгвістичний аналіз категорій. Автор підкреслює, що наукове тлумачення категорій у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна виходило з того, що вони виникають і розвиваються у процесі культурно-історичної практики людства, тобто мають не апріорний, а історично визначений зміст.

У даному розділі аналізується повний тип універсалії — загальнонаукові поняття — «структура», «система», «модель», «інформація» та ін., які набувають статусу категорій. Виділення цього типу привело до перегляду уявлень про всезагальний змісту категорій філософії. Виявилось, що критерій формально-об'єктивної загальності не є провідним для виділення категорій. «Філософські категорії», — підкреслює С. Б. Кримський, — не репрезентують вже одиначий різновид універсалії, а виступають на фоні семантичних категорій і мовних універсалій, абстрактно-всезагальних алгебраїчних категорій і загальнонаукових понять, категорій культури і теоретико-множинних моделей категорій граматички. Це і ставить по-новому багато питань філософської теорії категорій» (с. 13). З'ясовуючи різницю між всезагальними поняттями і категоріями, автор показує, що останні зумовлені єдністю ідеального і матеріального, що визначає двоаспектний статус філософських універсалій: їх одночасно причетність світові ідеального і предметного буття (див. с. 17—18). Він робить висновок про необхідність відрізнити спеціальні філософські категорії (наприклад, категорії історичного матеріалізму) від загальнофі-

¹ Див.: *Матеріали* Всесоюзного совещання по філософським вопросам современногo естествознания. М., 1981, вып. 1, 2, 3.

* *Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления*. Киев: Наук. думка, 1980.—338 с.

² Див.: *Логико-философский анализ* понятийного аппарата науки. Киев: Наук. думка, 1977.—242 с.

лософських, або універсальних категорій. Останні фіксують найвищу міру всезагальності, бо мають ненульовий зміст у всіх можливих світах, а тому їх будова складніша, ніж у інших різновидів категорій. Тому загальнофілософські категорії характеризують не тільки предметність буття і його відображення, але також визначаються тим або іншим розв'язанням основного питання філософії всезагальної форми рефлексії, співвідношення предметності і відображення. Отже, вони характеризуються трьома вимірами — не тільки відповідно до трьох сфер дійсності — природи, буття, мислення, — але також до трьох рівнів руху філософської думки від предметності буття до його відображення і до форм методологічної рефлексії над всезагальними відношеннями у світі матеріальному, ідеальному і практично суцього (див. с. 18—19).

У світлі останнього з зазначених рівнів Б. С. Парахонським досліджується проблема методу і стилю наукового мислення.

Метод визначається автором як внутрішня форма і разом з тим як знаряддя історично визначеного типу духовного виробництва і відповідної організації свідомості (див. с. 49). Його конституювання пов'язане з утворенням нових різновидів технологічних процесів у матеріальному виробництві, з встановленням нових типів операціональних зв'язків і закріпленням їх у практиці мислення. Як діяльна схема, метод розпадається на дві частини — критичну і конструктивну. До структури методу входять алгоритмічні настанови, принципи, ідеали. Необхідність розвитку методу пов'язана з потребою систем, він існує до її організації як абстрактна ідея (с. 55).

Стиль мислення виявляється на будь-якому рівні історичної епохи організації матеріального і духовного виробництва як його досить певна концептуальна «технологія». Автор показує, що стиль визначається конкретною організацією суб'єктивних форм методологічної свідомості; він не тільки форма діяльності, але і її умова, пов'язана з співвідношенням відносного і абсолютного, з евристикою категоріальних структур у наукових пошуках і обґрунтуванні нових знань. Стиль припускає стандарт, стереотип наукового опису і пояснення нового. У такому значенні стиль є провідним фактором, що визначає характер змін в організаційній структурі науки.

У статті С. О. Васильєва досліджується проблема категорій мислення у мові і тексті. На його думку, категорії є: 1) форми мислення і загальні поняття як два різні, взаємопов'язані і нетотожних явища; 2) думки або «ідеї» про що-небудь, незалежно від форми і засобу вираження цієї думки (ідея причинності, ідея часу, думка про кількість); 3) ідеї, за якими в історії філософії і марксистсько-ленінській філософсько-методологічній літературі закріпився такий статус, як буття, якість, кількість, форма, зміст та ін.; 4) принципи мислення. Аргументовано показано, що та сама категорія може в різних мовах відображатися різними значеннями (див. с. 98).

Заслугове на увагу авторський аналіз категорій як принципів мислення, світог-

ляду і картини світу. Не кожна загальна ідея, відображена в умові, є категорією думки. Щоб стати категорією, думка має бути «актуалізована» наукою, стати базисом пізнання і пояснення світу. Оскільки наука не є завершений процес, категоріальний апарат мислення перебуває в постійному русі історико-методологічних трансформацій.

В. І. Ленін зарахував історію мови до тих галузей знання, на основі яких повинна скластися теорія пізнання і діалектики категорій. У зв'язку з логіко-методологічним і практичним завданнями щодо вивчення механізмів мов певний інтерес має дослідження комунікативної функції мови.

У статті, присвяченій структурам мовної свідомості, В. М. Меїзерський розглядає такий суттєвий визначник мови, як кодування засобів аналізу світу. Це сприяє можливості дати відповідь на два взаємопов'язані питання: в чому полягає природа категорій мови?; який механізм їх кодування та функціонування? Дослідження в цьому аспекті важливе з методологічного погляду, оскільки дозволяє зрозуміти роль мови у генезисі і детермінації нового знання. В аналізі цих проблем автор дійшов висновку, що: 1) природна мова, на відміну від формалізованих мов, полісемантична; 2) її семантична система має два рівні — асоціативно-опозиційний і категоріальний; 3) вона має код неявного знання, який може бути трансформований в явне шляхом спитаксичних висновків і семантичного слідування по асоціації та по аналогії.

Важливому питанню про категоріальні структури у природничонауковому знанні присвячена стаття М. В. Поповича. Розв'язання цього питання з необхідністю потребує логічного аналізу наукових теорій. Йдеться про формальну логіку як науку, а не про окремі логіки, якими позитивізм демонструє своє негативне ставлення до так званих метафізичних проблем. Сучасна формальна логіка, як і в минулому, виявила свою історичну значущість в розвитку філософських уявлень про категорії.

Автор дає глибокий аналіз компонентів і етапів процесів наукового дослідження, трьох змістовних філософських проблем — істинності теоретичних знань, нового знання і проблеми аналітичного і синтетичного (с. 149—166). Становлять інтерес полемічні судження автора про ціннісно-нормативний характер «донаукового пояснення» світу, типологічний збіг високих і низьких еволюційних ступенів пізнання, думка про «подвоєння світу» на світ конкретний, актуальний і світ абстрагований, ідеальний. М. В. Попович доходить висновку, що «соціальні форми організації суспільства на докласовій стадії його розвитку являють собою ті форми суспільної практики, які у трансформованому вигляді структурують суспільну свідомість, створюють її категоріальну сіть» (с. 172). Автор розглядає наукове пояснення і «загальну онтологію світу», емпіричне пояснення, математичні моделі і поняття, філософський аналіз науки і картину світу як структурні елементи теоретичного знання. Отже, дослідження категоріальної структури природничонау-

кового знання розкриває діалектику ідей, яка відображає діалектику явищ.

Логічні засоби аналізу структури наукового знання досліджує Є. Є. Ледников, розкриваючи на основі діалектики одиничного і загального логіко-пізнавальної можливості деяких формалізованих мов при моделюванні мови науки. Автор доводить, що реальний прогрес пізнання і приріст знання детермінований процесом збагачення концептуального апарата науки; прогрес фундаментальних знань, який змінює сформовані в науці точки зору і відкриває нові області в науці і техніці, досягається шляхом наукової революції, рішучих ломок сталих поглядів і концепцій, творчим переглядом наукових принципів (с. 219). Значну увагу Є. Є. Ледников приділяє ще не достатньо висвітленій проблемі ефективності нематематичних форм суджень, алетичних модальних числень в одержанні нових знань. У статті В. М. Костюка підкреслюється, що викладення наукових проблем стає дедалі абстрактнішим і технічно складнішим, у формуванні і розв'язанні наукових проблем все більше застосовуються ідеї-припущення, гіпотези, ідеалізації і спрощення. Це актуалізує логіко-евристичну роль пояснення, передбачення і особливо розуміння у пізнанні.

Не позбавлений інтересу аналіз різних аспектів проблеми пояснення. Автор підкреслює, що: 1) процес пояснення не є суто логічним, він визначається конкретним науковим завданням, метою дослідження, епістемологічними цінностями та методологічними ідеалами; 2) пояснення здебільшого відбувається не шляхом «підведення явища під загальний закон», а опосередковано, за допомогою висунення і обґрунтування припущень; 3) пояснення має часто приблизний і частковий характер; 4) воно відбувається не відразу, а поступово, шляхом декількох конкретних припущень тощо (див. с. 247—249).

Аналізуючи визначення поняття «розуміння», автор спираючись на теорії Е. Шредингера, М. Борна, М. Планка, Д. І. Менделєєва, А. Ейнштейна, показує, що «різниця між розумінням, поясненням і передбаченням призводить до того, що можливі різні засоби розуміння одного і того ж пояснення або передбачення, можливі пояснення і передбачення без розуміння» (с. 259). Проблема розуміння тісно пов'язана з обґрунтуванням наукових знань, зазначає В. М. Костюк.

Торкаючись проблеми сутності категорії часу у вивченні особливостей логічних

структур тих фрагментів мови, в яких є тимчасовий зміст, А. Т. Ішмуратов підкреслює, що категорія часу в структурі мови виступає як граматичний час, що відображає факт функціонування мови у часі. Логічна структура цих граматичних фрагментів може бути виражена мовою логіки, що досліджує проблеми часу. В цьому зв'язку становить певний інтерес суждження автора про логіко-евристичну сутність понять «календар» і «дата», які відображають різні часові відтинки розвитку матеріального світу.

Книга завершується статтею, в якій розкриваються пізнавальні функції аналогії в історико-філософських ученнях про категорії (К. К. Жоль). Зіставляючи погляди Арістотеля і індійських логіків на категорії і роль аналогії в їх конструюванні, автор твердить, що аналогія і класифікація є засобами наукового пошуку. У відображенні дійсності велике евристичне значення має ідеалізації за допомогою метафоризацій — діяльності мислення згідно з аналогією і структурнізації за допомогою граматичної класифікації. Феномен мисленої ідеалізації розглядається як об'єкт методологічної рефлексії і як особливий, самостійний мислений процес.

Підбиваючи загальний підсумок, слід насамперед вказати на безперечну евристичну значущість подібного дослідження, де автори всебічно висвітлили методологічні основи категорії мислення. Одним з висновків монографії є те, що категорії філософії акумулюють історію свого виникнення, виступають цілеспрямованими регулятивами конкретно-наукового пізнання, синтезу знання і побудови наукової картини світу. Формування категорії мислення розглядається в праці як діалектичний процес узагальнення даних наук про природу та суспільство. Протягом викладу всього матеріалу наводиться критика неопозитивізму та споріднених з ним напрямів сучасної буржуазної філософії.

Завершуючи аналіз даної праці, зазначимо, що не всі статті рівнозначні за змістом, деякі твердження занадто категоричні й подекуди спірні. Однак наведені недоліки зумовлюються складністю проблем, порушених у монографії, і не перешкоджають активізації читацького інтересу до їх аналізу. Це дає підстави вважати рецензовану працю солідним внеском в діалектико-матеріалістичну теорію категорій.

В. А. МАНДРИКА, М. К. КУБАЄВСЬКИЙ

СЕМАНТИКА НАУКОВИХ ТЕРМІНІВ

Визначаючи ті галузі знання, з яких має скластися теорія пізнання і діалектика, тобто ті джерела, що мають живити її узагальнення, В. І. Ленін виділяє передусім історію філософії, окремих наук,

розумового розвитку дитини і тварин, історію мови¹.

¹ Див.: *Ленін В. І.* Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 296.

Важливе значення має, зокрема, осмислення мови кризь призму діалектики як теорії розвитку. В цьому розумінні історія мови, разом з узяттям в цьому аспекті психологією і фізіологією органів чуттів, завжди становила предмет теорії пізнання, а нині, з постановкою і розв'язанням багатьох важливих питань, дає змогу по-новому розглянути низку традиційних гносеологічних проблем, насамперед про відношення мислення до буття і опосередковуючі ланки цього відношення, про характер понятійного відображення дійсності і його зв'язку з її образним відтворенням, про функціонування знання як певної системи в природній і штучній формі його знакового вираження та ін. Аналіз теоретико-пізнавальних проблем в контексті мовних досліджень пов'язаний, зокрема, з тим, що мова, за визначенням К. Маркса, існує як дійсна, практична свідомість індивідуів. Вона забезпечує саму можливість специфічно людського, тобто абстрактного, узагальненого мислення і пізнання. У мові тією чи тією мірою фіксуються результати попередніх етапів пізнання дійсності (в значеннях слів, у граматичних категоріях).

Філософське осмислення мови можливе лише за умови достатньо розвинутого понятійного і категоріального апарату. У зв'язку з цим актуалізується питання про еволюцію значень тих наукових термінів, що застосовуються як в аналізі самої мови, так і в дослідженнях з логіки і методології науки. Вивчення семантики термінів важливе також у створенні штучних мов для машинної обробки інформації і формалізованих мов науки. Успіх в розв'язанні цих завдань залежить від умілого застосування принципів матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку природи, суспільства і мислення, конкретизації їх щодо розгляду окремих проблемних питань. На наш погляд, певною мірою це вдалося зробити авторіві рецензованої монографії*, де семантика наукових термінів розкривається на основі марксистсько-ленінського розуміння історії розвитку науки і мовних процесів.

В. В. Петров поставив собі за мету проаналізувати механізми зміни значень термінів у процесі розвитку наукових термінів. Книга відкривається полемікою з неопозитивістськими і постпозитивістськими теоріями значень, завдяки чому читач прилучається до конкретного стану сучасної логіки і філософії науки.

Традиційний неопозитивістський аналіз наукової мови та її специфічної термінології базується на емпіристській за своєю суттю дистинкції «теоретична мова— мова спостереження», де остання характеризується як неproblemатична, «нейтральна». Проте розвиток науки показав, що такі моделі дослідження надто спрощують реальний стан речей, більше ставлять питання, ніж відповідають на вже поставлені. Кризу, що виникла на цьому ґрунті в неопозитивістській методології наукового пізнання, спробували подолати представники так зва-

ного «нового емпіризму», які схиляються на бік історичного розгляду розвитку науки (Г. Куін, П. Фейерабенд та ін.). Випередивши їх, з реформами неопозитивістської методології пізнання виступили такі відомі дослідники філософії науки, як М. Хессе, і М. Блек. М. Хессе піддала нищівній критиці «нейтральність» і неproblemатичність «мови спостереження» і зробила спробу показати, що остання не є закладкою «сутності», а становить складне структурне утворення, що знає зміни. Аналогічні думки висловлював М. Блек, який на прикладі аналізу процесу метафорування спробував розкрити механізм розвитку мови науки.

Окреслюючи проблемне поле цих дискусій, форми та характер постановки і розв'язання питань, пов'язаних з методологією наукового пізнання і його мови, В. В. Петров концентрує увагу на зміні значень наукових термінів у ході розвитку наукових теорій, висуває питання про характер і типологію цих змін. На його думку, обговорення таких проблем сприятиме розкриттю механізмів зміни значень наукових термінів, стимулюватиме далі дослідження загальних закономірностей породження і трансформації наукового знання.

Розглядаючи підходи до визначення природи наукових термінів, автор спиняється на виникненні самої проблеми зміни значень термінів, зокрема — на неопозитивістському постулюванні інваріантності значень наукових термінів на підставі припущення про «нейтральність мови спостереження». Він показує, що предстваникам логічного емпіризму, які відстоювали незмінність значень термінів «мови спостереження», не вдалося строго диференціювати теоретичні і емпіричні рівні пізнання. Їхні опоненти почали інтенсивно розробляти контекстуальну теорію значення, використавши семантичні ідеї Г. Фреге, зокрема розрізнення ним значення (Bedeutung) і смислу (Sinn). Однак, відзначає В. В. Петров, аналізом теоретичного навантаження наукових термінів проблема аж ніяк не вичерпується. Хоча значення їх і формуються під сильним впливом контексту теорії, не можна ігнорувати її практичну зумовленість, зв'язок її термінів з природною мовою. На наш погляд, це положення слід було б повніше використати як певний методологічний принцип у власній праці, показавши в кожному конкретному випадку його конструктивне значення для осмислення семантики наукових термінів. Щоправда, авторською стратегією це й не передбачалося, але могло б бути корисним для книжки.

У праці розглядається коло питань, пов'язаних з мовою наукового пізнання, зокрема про пізнавальну спрямованість свідомості, великою мірою залежну від «пробуджених» наукових термінів. З цього погляду великий інтерес становить розділ, присвячений каузальній теорії референції як одній із сучасних теорій значення. Її відмітною рисою є те, що закріплення кваліфікуючих термінів відбувається тут на основі випадкових властивостей об'єкта (наприклад, у терміні «золото» якість усталилась на підставі жовтого кольору). Певна річ, та-

* Див.: Петров В. В. Семантика научних термінів. Новосибірськ: Наука, 1982. 128 с.

ка випадкова характеристика недостатня для визначення істотних властивостей золота, що відрізняють його від інших металів. Однак треба мати на увазі, що визначення істотних характеристик того чи того об'єкта є продуктом тривалого розвитку історії пізнання, в ході якого людина відображує навколишній світ з погляду своїх практичних потреб і інтересів. Тому поняття про речі змінюються разом зі зміною суспільних функцій останніх. Звідси зрозуміло, що такі сутнісні визначення золота, як неокислюваність, ковкість, атомна вага, виникають на тому етапі предметно-практичної діяльності людини, коли саме ці характеристики набувають для людини практичної значимості. Історично це дістає відображення в значеннях мови, які змінюються з розвитком практики і пізнання.

Розкриваючи різні смислові компоненти значення наукових термінів, В. В. Петров спеціально аналізує метафору і пропонує можливий варіант класифікації так званих наукових метафор з погляду їх місця і функцій у мові науки. Можливість використання у науковому пізнанні аналогій, метафор, що негативно оцінювались філософією неопозитивізму, нині постала зовсім в іншому світлі завдяки широкому залученню матеріалу з історії науки. У зв'язку з цим у книжці висловлюється думка, що поглиблений аналіз метафоричного значення дозволить виявити важливі ланки взаємодії об'єктивного і суб'єктивного в розвитку наукового знання.

Теоретичні терміни осмислюються у монографії в площині зростання наукового знання. При цьому аналізуються проблеми розвитку теорії високого ступеня загальності, підкреслюється необхідність врахування діалектичної єдності теорії і практики,

зокрема щодо питання про порівняність наукових термінів на рівні конкретних теорій.

Окремий розділ праці присвячений критичній концепції прогресу науки П. Фейєрабенда. Автор слушно відзначає, що заперечення суспільно-історичних закономірностей розвитку наукового знання, успадковане від неопозитивізму, не дозволило П. Фейєрабенду поєднати високі гуманістичні цінності з науковими.

Заслугує на увагу здійснена в книжці спроба класифікації теоретичних понять, покликана продемонструвати, що мірою розвитку теоретичних понять розширюється область їхньої емпіричної інтерпретації, а також виникає можливість використання їх в різних теоретичних системах. На нашу думку, що класифікацію можна було б обґрунтувати також на основі методів сходження від абстрактного до конкретного і математичної гіпотези (екстраполяції), підкріпити критикою позитивістської доктрини про непорушність меж наукових дисциплін. У монографії розглядаються також парадокси альтернативних описів однієї і тієї ж предметної області з урахуванням однакових емпіричних наслідків.

Праця В. В. Петрова «Семантика наукових термінів» написана ясною мовою, добре композиційно складена. Критичний розгляд автором дискусійних питань, на наш погляд, логічно аргументований і переконливий. Ця книжка, безперечно, стане у пригоді як дослідникам мови наукового пізнання, так і викладачам філософії у висвітленні теми про співвідношення понятійного мислення і мови, а також зацікавить широке коло читачів.

К. К. ЖОЛЬ, В. А. РИЖКО

СОЦІАЛЬНЕ БУТТЯ ТВОРУ МИСТЕЦТВА

Важливою сферою духовного життя суспільства розвинутого соціалізму, де неухильно зростає суспільна значущість мистецтва, є художня діяльність. Її актуальна суспільна роль — предмет розгляду в рецензованій праці*.

Автори показують своєрідність соціального призначення соціалістичного мистецтва (р. III) і умови його реалізації (р. I—II), зростання ролі мистецтва в суспільстві розвинутого соціалізму (р. III); якісні зрушення у сфері сприймання художніх творів, передусім посилення його творчої компоненти (р. I); зміцнення суб'єктивних позицій широких мас у художньому процесі, що виявляється, зокрема, у розквіті самодіяльної художньої творчості (р. III); розкривають функціонування мистецтва в умо-

вах НТР, бурхливого розвитку засобів масової комунікації (р. I, II); перспектив розвитку «технізованих» різновидів мистецтва (р. II) тощо. При цьому вони не уникають постановки гострих, дискусійних питань сучасного художнього життя. Більшість таких питань — від виявлення міри залежності естетичної ситуації од засобів масової комунікації до з'ясування розвитку касетного телебачення — групуються навколо проблеми інтерпретації художнього твору (р. II). Адже так звана посередницька інтерпретація художнього твору в найрізноманітніших її формах є одним із найважливіших шляхів збагачення сучасної художньої культури класичними надбаннями. Такі проблеми, як: транскрипція шедеврів класики мовою інших, зокрема, технізованих різновидів мистецтва; з'ясування ролі засобів масової комунікації в інтерпретації мистецьких творів; впливу таких же засобів на якість художнього сприймання як індивідуальної художньої інтерпретації; виявлення оптимальних засад здійснення

* Михалев В. П., Федорук В. С., Яранцева Н. А. Художественное произведение в процессе социального функционирования. — Киев: Наук. думка, 1979. — 255 с.

такої форми інтерпретації, як включення пам'яток архітектури в сучасну міську забудову та ін., — поставлені перед наукою про мистецтво самим об'єктивним розвитком художньої практики. Їх успішне розв'язання потребує поглибленої розробки відповідних методологічних засад.

У перших двох розділах праці вимальовується певна єдина лінія дослідження: йдеться про опосередкування функціонування художнього твору його сприйманням, про якість сприймання, співвіднесену з єдністю художньої форми і змісту як умову функціонування твору; про опосередкування самого сприймання виконавською транскриптивною і комунікаторською інтерпретацією твору. У третьому розділі напрям і рівень дослідження змінюється: мистецтво розглядається у його співвідношенні з соціальною активністю особи.

Цікавим є з'ясування соціологічних аспектів розподілу, його співвідношення з художнім виробництвом і споживанням (с. 30—39). Перспективною нам видається спроба розглянути розподіл під кутом зору відповідних потреб, сповнених конкретно-історичного соціального змісту. Авторі характеризують естетико-психологічні ознаки естетичної ситуації як умови адекватного художнього сприймання, розглядають типи таких ситуацій. Виходячи з того, що мистець у творчості антиципує сприймання твору, вони співвідносять структуру останнього і структуру сприймання. У першій особливу увагу надано єдності змісту і форми як критерію довершеності твору мистецтва і водночас як умові взаєморозуміння митця і того, хто сприймає (с. 20); сформульовано, але не розгорнуто тезу про те, що форма відкриває мистецький твір адресату. Певна односторонність, з якою розкриваються в книзі діалектика змісту і форми сприйманого твору, могла б бути подолана, якби врахувалась та істотна обставина, що як у самому творі, так і в його сприйманні форма «змінюється» змістом.

Показуючи вплив НТР на якість художнього процесу, дослідники розкривають значення засобів масової комунікації як каналів поширення художніх творів. Заслугує на увагу їх спроба виявити рівні і типи художнього сприймання, а також фактори, які зумовлюють їх ранжування, простежити аномалії сприймання під час контактів з елітарним і масовим мистецтвом.

Важлива думка про те, що соціальну роль мистецтва можна виявити у контексті відносин «особа — суспільство» (с. 79). Реалізації евристичного потенціалу цієї ідеї в книзі подекуди перешкоджає брак історичності у трактуванні поняття особистості. Адже в цьому понятті зафіксовано певний історичний рівень організації соціальності.

У другому розділі монографії характеризується вплив інтерпретації твору, яка залучається до комунікаторської сфери художньої культури (с. 113), на його функціонування. Крім оригінального трактування інтерпретації в мистецтві та її різновидів, стисло історії виконавської інтерпретації, з'ясування впливу НТР на художню інтер-

претацію, зокрема на інтерсеміотичну транскрипцію, у праці порушується питання про прикладні, зокрема розважальні, аспекти мистецтва. Пафос осуду «масового мистецтва» з його культом розважальності, як і спроб підігнати під його стереотипи екранізації та інші транскрипції творів класики (с. 165—168), заслуговує на підтримку. Проте поділ мистецтва на «легке» («розважальна сфера художньої культури») і високе (с. 155) — навіть за відносно лояльного ставлення до першого — не вичерпує складності проблеми. Ця складність, з нашого погляду, полягає в тому, що ужиткове мистецтво, до якого належать і художньо оформлені розважальні дійства, однопорядкове з прикладними моментами, які неодмінно притаманні високому мистецтву. Тому не досить констатувати відокремлення «ужитковості» в самостійну сферу і абстрагуватися від неї під час розгляду власне мистецтва, а важливо теоретично осмислити необхідність аналогічних моментів у мистецтві, розкрити їх соціальний і внутрішньомистецький сенс.

У третьому розділі зв'язок мистецтва з активністю особистості розглядається як взаємний: хоча увага зосереджується на з'ясуванні значення мистецтва для розвитку соціальної активності людини, але з поля зору дослідників не випадає залежність соціальної значущості мистецтва від активності причетної до нього людини. Авторі виходять при цьому з принципово важливої для марксизму ідеї про включення мистецтва в загальну систему суспільної практики (с. 177). У світлі цієї ідеї підхід до мистецтва як до функціонуючого елемента суспільної системи в певному розумінні правомірний і, як засвідчує досвід радянської науки, — продуктивний. Проте він фактично елімінує зі свого предмета суб'єкт. Особистість береться тут як предмет впливу, «об'єктно», а не як суб'єкт діяльності. Розгляд мистецтва в системі суспільної практики потребує передусім убачати в ньому форму діяльності суспільства, а отже, й зважати на суб'єкту позицію людини. Адже формування індивіда присвоєнням діяльної людської сутності відбувається в процесі здійснюваної ним діяльності. Загалом ця думка не чужа для авторів книги (див. с. 226). Але ж тоді люднотворчі можливості мистецтва розкриваються саме у цілісній художній діяльності суспільства, до якої людина залучена на правах суб'єкта художнього виробництва чи суб'єкта художнього споживання.

Авторі поєднують функціональний і діяльнісний аналіз мистецтва. Так, коли йдеться про поліфункціональність мистецтва і цілісність художнього впливу, виходять з функціональної моделі мистецтва, але водночас говорять про задоволення реципієнтом в процесі сприймання (тобто діяльності в її психологічній інтерпретації) певних потреб — отже, застосовують діяльнісний підхід (с. 196—197). Крім того, інтерпретації як різновиду художньої діяльності присвячений другий розділ. Проте такі переходи спонтанні, не завжди достатньо обгрунтовані, не супроводжуються відповідними методологічними рефлексіями.

Проблеми методологічного характеру (необхідності та свободи, активності, особистості тощо) виникають перед авторами і в ході з'ясування ролі мистецтва в соціалізації людини, у забезпеченні соціальної активності особистості. Тут автори висловлюють досить продуктивні думки, але і вони потребують поглиблення. Слід було б послідовніше провести думку, що в понятті «активність» стосовно особливості виражається передусім діяльнісний потенціал останньої (с. 251). Автори виступають проти беззастережного ототожнення активності з діяльністю, убаचाють у першій властивість (здатність, «уміння») суб'єкта (с. 180), але тут же експлікують її як якісну оцінку діяльності (там же), а далі вже беззастережно поділяють погляд на активність як діяльність новаторського характеру (с. 210). Коли ж ідеться про «готовність до активності» (с. 230), то під останньою розуміють не що інше, як діяльність. Така термінологічна синонімія призводить до підміни проблеми впливу мистецтва на соціальну активність особистості питанням про те, як мистецтво спонукає людину до діяльності (с. 227—239).

Навряд чи можна, як це робиться в книжці, звести процес становлення особистості до соціалізації індивіда (с. 226—227). Особистість передусім є особливою єдністю індивідуального та суспільного. Сама лише соціалізація, при всьому її великому значенні, не забезпечує становлення такого особливого. Процес персоналізації є єдністю, взаємопроникненням індивідуалізації та соціалізації, а перевага художньої діяльності щодо інших культурних процесів полягає саме у тому, що мистецтво притаманна органічна єдність соціалізуючого та індивідуалізуючого ефектів («особливе»). Тому-то участь в художній діяльності є важливим способом персоналізації індивіда. Автори показують це, посилаючись на переплетення моментів необхідності та свободи в процесі соціалізуючого впливу мистецтва на людину (с. 236—237).

Крім цього, заслуговує на увагу наступне наполягання авторів на ідеї про естетичну цінність впливу мистецтва на людину (с. 196—197), роздуми про посилення особистісного начала в мистецтві (с. 243—244) та ін. Обговорюючи ці питання, автори звертаються до категорії потреби як детермінанти людської діяльності.

Автори постійно розкривають ідеологічний зміст порушуваних ними питань. Вони піддають критиці буржуазні та ревізійністські концепції художнього сприймання (феноменологія, герменевтика тощо), «масового мистецтва» (зокрема, викривають явну чи приховану апологетику «споживацтва» у теоретиків «маскульту»). Відзначимо також здійснений тут комплексний розгляд питань, пов'язаних з функціонуванням твору мистецтва,— поєднання соціологічного, соціально-психологічного, психологічного та власне естетичного аналізу. Щоправда, це поєднання не завжди оптимальне, що виявляється, зокрема, у термінології. Наприклад, художній процес поданий як єдність художнього виробництва, способу розподілу художніх творів, каналів зв'язку твору

із глядачем і сприймання реціплента (с. 30). Не будемо спинятися на тому, чи однопорядкові перелічені тут елементи. Звернемо увагу лише на вербально-термінологічне оформлення думки: ряд починається з явлю соціологічних термінів, завершується психологічним поняттям. І це не поодинокі випадки.

І все ж перелічені вище спеціально-наукові підходи в їх поєднанні виявляються найпродуктивнішими на тому ступені конкретності, який передбачається розглядом художнього твору.

В. П. Михальов, В. С. Федорчук і Н. О. Яранцева намагаються поглибити вже традиційне для нашої естетики вивчення мистецтва у його соціальному функціонуванні саме тим, що характеризують цей процес на рівні твору мистецтва—самодостатнього художнього цілого в його предметному бутті, «монади» художньої реальності.

Автори здебільшого розглядають художній твір у його функціонуванні, порушуючи і питання про специфічну функцію твору мистецтва, розрізняють функції мистецтва загалом і функції твору мистецтва (с. 77), але іноді приписують функції, що вважаються ними специфічними для художнього твору, мистецтву взагалі (с. 86).

Зазначимо, що автори, розглядаючи твір мистецтва як предметно фіксовану одиницю, так би мовити, квант художньої реальності, прагнуть водночас схопити і виразити його динаміку і тим самим розкрити відповідний аспект динаміки мистецтва загалом. Це прагнення не позбавлене сенсу. Досить згадати прочитану в книзі (с. 97) з іншої нагоди думку К. Маркса про той тип продуктів нематеріального виробництва, до якого залічені художні твори і типологізуючою властивістю якого вважається здатність зберігати своє існування певний проміжок часу між виробництвом і споживанням. У таких продуктах духовна діяльність втілена у самостійній формі, відособленій як щодо виробника, так і щодо споживача. Вловити за твором застиглу у предметній самостійній формі діяльність і людину як суб'єкта цієї діяльності—таке намагання дає змогу авторам зробити певний крок вперед у розумінні твору мистецтва як феномена культури.

Наведемо деякі положення, з якими не можна погодитись. Так, зазначається, що «соціальне буття твору не закінчується творенням останнього, а, навпаки, тільки починається у сприйнятті... продовжує жити у сприйманні...» (с. 41). Питається: починає чи продовжує? Не точною є також інтерпретація твору як «процесу, що включає його творення; сприймання» (с. 195). Не зрозуміло, як, зрештою, тлумачать автори художній твір—як відносно відособлену «самостійну форму», продукт художньої діяльності чи якість інакше.

Бажано, щоб у цьому монографічному дослідженні було дано глибше обґрунтування функціонального підходу до мистецтва.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАЦІ КЕРІВНИКА

Практика комуністичного будівництва ставить перед ученими-суспільствознавцями важливі завдання щодо виявлення резервів у сфері соціального управління. Істотною передумовою реалізації цих резервів є, зокрема, наукове дослідження актуальних проблем діяльності керівника, питання дальшого піднесення її ефективності, поліпшення стилю і методів керівництва, посилення ролі керівника у створенні сприятливого морально-психологічного клімату в колективі тощо.

Помітним внеском у дослідження проблем керівництва є праця «Керівник і його поведінка», видана у Німецькій Демократичній Республіці*.

У монографії розглянуто суть і завдання роботи керівника, роль його у суспільстві і на виробництві, проблеми дальшого вдосконалення організації та технології управління в умовах соціалістичного виробництва. Автори аналізують зміни, які відбуваються у сфері управлінської діяльності, виявляють соціальне значення підвищення управлінської культури керівника. Значне місце у книзі посідає аналіз комплексу умов, необхідних для оптимальної діяльності керівника.

Характеризуючи завдання, що стоять перед керівником в умовах соціалістичного виробництва, автори підкреслюють, що «ядром соціалістичної управлінської діяльності є цілеспрямований регулюючий, керівний і впорядковувачий вплив на поведінку і діяльність людей, тобто насамперед керівництво людьми» (с. 8). Керівники повинні забезпечувати оптимальний режим функціонування підприємств; водночас вони відповідальні й за планомірний соціальний розвиток колективів цих підприємств.

Виходячи з методологічних принципів наукового дослідження соціальних явищ і процесів, наші колеги з НДР роблять спробу визначити найважливіші характеристики керівника, дати його цілісний портрет. Цей портрет має динамічний характер. Він може модифікуватися, наповнюватися новими рисами, якість. Такий підхід орієнтує на те, щоб розглядати здібності і тип поведінки керівників у постійній зміні і розвитку (с. 15).

Досліджуючи зміст соціально-організаторської праці керівника, автори послідовно провадять думку про те, що головною функцією керівника як першого колективу (бригада, дільниця, зміна), так і великого (цех, підприємство, комбінат) є організація спільних зусиль трудящих, створення оптимальних умов для їхньої ефективної роботи і різнобічного розвитку. Серед основних напрямів діяльності керівника виділено такі: доведення узгоджених планових завдань до підлеглих, залучення трудящих до активної громадської діяльності, піднесення їх трудової і соціальної активності, розвиток їх свідомості, організація змагань.

Розділ про вплив керівника на активність працівників є, з нашого погляду, найцікавішим. Автори роблять висновок, що «вдосконалення стилю керівництва управлінських кадрів на комбінатах і підприємствах є важливим джерелом дальшого розвитку ініціативи та активності трудящих» (с. 59). Істотними передумовами ефективності впливу керівника на колектив є: 1) чітка постаювка завдань; 2) зосередження уваги на найважливіших ланках і дільницях виробництва; 3) вміння спрямувати дії підлеглих на реалізацію основних цілей управління, його принципових завдань; 4) оперативний індивідуальний професійний інструктаж підлеглих; 5) створення сприятливих умов для інтенсивної і високопродуктивної праці на кожному робочому місці.

Істотне місце посідають у книзі проблеми застосування керівником різних засобів управління, зокрема економічних, адміністративно-організаційних, політико-виховних. Звичайно, керівники різних рангів управлінської ієрархії по-різному використовують ці засоби, що зовсім не дає підстав протиставляти їх одні одним, як подекуди роблять деякі дослідники і практики.

У монографії акцентується принципова єдність засобів впливу керівників різних рангів, що зумовлюється єдністю мети і прevalюванням виховного моменту.

У книзі досить докладно розглядається проблема впливу керівника на розвиток ініціативи і дисципліни. Дослідники підкреслюють, що істотним чинником тут є планування і організація виробництва, кадрова політика і виховання. Вплив керівника на піднесення ініціативи і дисциплінованості працівників зростає тоді, зауважують автори, коли він оперативної і систематично підтримує починання і пропозиції колективу: сумлінно запроваджує нові управлінські форми; постійно і ефективно застосовує не тільки організаційно-адміністративні, а й виховні методи піднесення активності і дисципліни працівників.

Важливим питанням, пов'язаним з управлінською діяльністю, є вдосконалення стилю керівництва.

Для оцінки останнього автори пропонують, зокрема, такі дві групи критеріїв. 1) Показники оцінки економічних і соціальних результатів праці колективу (комплексне виконання плану, підвищення продуктивності праці, рівень оновлення виробництва, плінність кадрів, рівень ініціативності, колективності, задоволеності працею тощо). 2) Якість керівника, які характеризують стиль керівництва (принциповість, єдність слова і діла, науковість і діловитість у праці, правдивість, рішучість, почуття такту, довіря до людей, впевненість у своїх силах).

У третьому розділі розглянуто питання, що належить до соціологічного аналізу діяльності керівника, урахування комплексної структури її умов. Виділено три групи таких умов: 1) загальні суспільні виробничі умови; 2) особистісні умови і ре-

* Bohring G., Ladensack K. Leiter und Leiterverhalten. Berlin: Dietz, 1981. 164 S.

зультати діяльності; 3) умови, детерміновані колективом.

У книзі з'ясовується і питання про вплив задоволеності працюю на поведінку і діяльність керівника. Наводяться результати здійснених авторами прикладних досліджень, що були орієнтовані на виявлення альтернативних оцінок умов, важливих для задоволення очікувань з боку задоволених і незадоволених працюю керівників. Інший метод емпіричного аналізу цього феномена — визначення основних чинників задоволеності працюю. Було виявлено, що домінуючими факторами задоволеності працюю є рівень кваліфікації керівника, професійний успіх, цікава робота, можливість застосування своїх знань і досвіду (с. 109).

Плідною є, на наш погляд, ідея дослідників з НДР про те, що за умов сучасного виробництва, яке дедалі ускладнюється, важливого значення для практики управління набуває врахування індивідуальних особливостей і нахилів керівників. А це передбачає широкі застосування активних методів їх підготовки (аналіз управлінських ситуацій, ділові ігри тощо). Виявлено також тісний зв'язок між задоволеністю керівника власною працюю та його поінформованістю про власну посадову перспективу. Така перспектива забезпечує стабільність мотивації його управлінської діяльності і

життєвих планів, сприяє повнішій реалізації особистісного потенціалу керівника. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває перспективне планування службового просування керівників різних рівнів.

Відзначимо, що серед великої сукупності особистісних факторів, які впливають на діяльність керівника, автори розглядають також вік і здоров'я. Ці характеристики справді мають значний вплив на ефективність його праці. Розглядаючи згадані проблеми, автори підкріплюють свої міркування даними конкретних соціологічних досліджень, прикладами з практики.

Звичайно, рецензована праця не позбавлена певних недоліків. У ній відсутній аналіз стилів керівництва, лише ескізно окреслені такі напрями вдосконалення системи соціально-психологічного управління виробництвом, як вплив колективу на керівника, неекономічні стимули діяльності колективу, застосування соціально-психологічних методів тощо.

Загалом же монографія дослідників з НДР є оригінальним і плідним дослідженням складної і актуальної суспільної проблеми. Вона, безперечно, стане в пригоді керівникам колективів, соціологам, соціальним психологам, всім, кого цікавлять проблеми соціального управління.

В. А. ПІДДУБНИЙ, М. О. САКАДА

ПРОБЛЕМА КОНЕЧНОГО І БЕЗКОНЕЧНОГО У ФІЛОСОФІЇ, НАУЦІ, КУЛЬТУРИ

Проблема кінцевого і безкінечного становить традиційний об'єкт філософського дослідження. В ХХ ст. загострення інтересу до цієї проблеми зумовлене бурхливим розвитком наукового пізнання, математики, космології, фізики. Проблема кінцевого і безкінечного також містить у собі значний світоглядний та соціокультурний зміст, виступаючи ареною запеклої боротьби науково-матеріалістичного та релігійно-ідеалістичного світоглядів. Це зумовлює актуальність дослідження діалектики кінцевого і безкінечного, що є предметом аналізу рецензованої колективної монографії*.

В радянській філософській літературі існує певний доробок з цих питань. У праці аналізуються історико-філософські та історико-наукові погляди на кінцеве і безкінечне, питання кінченості і безкінечності матерії, простору та часу, особливості пізнання кінцевого та безкінечного та ін. Характерною рисою рецензованої роботи є те, що автори не обмежують поле свого дослідження лише рамками власне філософського та наукового пізнання, а звертаються до особливостей функціонування категорій кінцевого і безкінечного у більш шир-

рокому соціально-культурному контексті, звертаючись до етичної, атеїстичної проблематики. Завдяки цьому категоріальні визначення кінцевого і безкінечного розглядаються з погляду їх значущості в пізнавальному, практичному і духовно-практичному освоєнні світу людиною. Інтегративне бачення проблеми вигідно відрізняє рецензовану роботу від існуючих в нашій філософській літературі розробок названих категорій. Наскрізним мотивом, якому підпорядкований виклад матеріалу у книзі, є розгляд суспільно-історичної практики як реальної основи формування та розвитку категорій «кінцеве» та «безкінечне» в людському пізнанні та духовно-практичній сфері реалізації людської сутності.

У монографії здійснено ґрунтовний аналіз становлення та розвитку уявлень про кінцеве і безкінечне в історії філософії та історії наукового пізнання. Хоча цей матеріал в деякій мірі перекується з аналогічними дослідженнями, новою в ньому є спроба вичленити дофілософські і донаукові уявлення про кінцеве і безкінечне як передумови власне філософсько-теоретичного їх розуміння. Характерними рисами дофілософських уявлень про кінцеве і безкінечне, як зазначається в роботі, є їх недиференційована єдність, відсутність окремих визначень того і іншого, що охоплю-

* Кінцевое и бесконечное / Ред. колл. М. А. Парнюк (отв. ред.), В. В. Кизима, И. В. Огородник, В. А. Рыжко) — Киев: Наукова думка, 1982.—347 с.

ється кількісно — якісним поняттям «багато», яке виступає їх реальним початком (с. 10—11).

Новим є дослідження категорій «конечне» і «безконечне» на основі оригінального матеріалу лекційних курсів професорів Києво-Могилянської та Московської слов'яно-греко-латинської академії. Викладаються погляди на конечне і безконечне І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Ломоносова та ін. В дослідженні генезису філософських уявлень про конечне і безконечне привертає увагу акцент на основних ідеях та поворотних пунктах в їх розвитку, на змінах наукових програм їх аналізу. Разом з тим, на наш погляд, варто було б більш уваги приділити соціально-практичному та культурно-історичному контексту цих змін, що безумовно сприяло б більш послідовному проведенню комплексного підходу в аналізі категорій власне в тканині історико-філософського викладу.

В другому розділі монографії висвітлюється загальнофілософська характеристика конечного та безконечного як категорій матеріалістичної діалектики, їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Вицленено і систематизовано важливі моменти досліджуваних категорій, підкреслено, що вони фіксують визначеності матерії на рівні буття, безпосередньої реальності (а не сутності) (с. 87—88).

Слід зауважити, що шлях до більш повного розкриття змісту філософських категорій — це аналіз їх кризь призму інших категорій. Традиційно до дослідження конечного і безконечного залучались такі категорії як матерія, рух, простір, час, актуальність (дійсність), потенціальність (можливість); т. д. В рецензованій монографії зміст конечного і безконечного розглядається з точки зору таких категорій матеріалістичної діалектики як міра, стрибок, сутність, заперечення і т. д., з застосуванням основних законів матеріалістичної діалектики.

Особливістю даного розділу є те, що в ньому вдалося досить послідовно реалізувати принципи єдності діалектики, логіки та теорії пізнання в аналізі досліджуваних категорій. Заслугує на увагу те, що загальнофілософське тлумачення категорій «конечне» і «безконечне» поєднане з його специфікацією стосовно різних сфер їх функціонування. В зв'язку з цим в параграфі, де йде мова про пізнання безконечності, розглянуто різні прояви конечності безконечності в пізнанні — абсолютність і відносність, суверенність і несuverенність пізнання, тобто більш детально досліджено взаємозв'язок проблем пізнання безконечності і безконечності пізнання (с. 122—131).

Звертає на себе увагу аналіз конечного і безконечного у зв'язку з проблемою смислу людського існування в її світоглядному аспекті: як смертності та безсмертя. В монографії справедливо зазначається, що уявлення про смерть та безсмертя завжди перебувало в центрі уваги філософської та культурної самосвідомості людства. Це уявлення виступає одним із засобів самоусвідомлення суспільною людиною своєї сутності, значення та змісту життєдіяльності

(с. 147—148). В зв'язку з цим в роботі аргументовано критикуються релігійні та ідеалістичні погляди на смертність та безсмертя людської істоти, підкреслюється, що лише марксизм-ленінізм науково розкриває проблему смислу людського буття, соціального безсмертя людини, з'ясовує дійсне місце людини в соціально-культурному процесі, озброює людей оптимістичним світоглядом (с. 152). Такий аналіз потребує подальшої розробки.

Значне місце посідає в рецензованій монографії розділ, присвячений аналізу проблеми конечного і безконечного в історії наукового пізнання та сучасній науці. Поряд з галузями наукового пізнання, де категорії «конечне» і «безконечне» традиційно є об'єктом уваги (математика, космологія, фізика), в розділі висвітлюється конкретно-методологічне значення цих категорій для таких наук як біологія і хімія. Завдяки такому папоруванню баченню проблеми зв'язку філософських та конкретнонаукових універсальї наочно демонструється органічність єдності філософії та науки. Аналіз закономірностей функціонування категорій «конечне» і «безконечне» в історії наукового мислення визначив універсальний характер проблеми конечного і безконечного в історії науки. Змістовне дослідження цієї проблеми на матеріалі конкретних наук значно розширює та поглиблює наші уявлення про них і дозволяє дійти висновку про закономірності розвитку категоріального ладу окремих наук, науки в цілому та філософії. Внаслідок цього стає можливим більш змістовне дослідження механізму взаємодії науки та філософії, а також вихід на широку культурно-історичну проблематику (с. 275).

В четвертому розділі, присвяченому аналізу проблеми конечного і безконечного в інтерпретації немарксистських філософських концепцій, послідовно проводиться думка про необхідність вияву соціально-культурного контексту функціонування філософських категорій та дослідження їх з точки зору ролі в практичній життєдіяльності суб'єктів певних історичних типів практики, основних форм, в яких суб'єкти усвідомлюють спонукальні мотиви своєї діяльності, своє місце в світі, відношення до суспільства та інших людей. Акцент на світоглядних аспектах категорій «конечне» та «безконечне» дозволяє виділити декілька моментів їх співвідношення. Це питання про границі основи буття людини; характер універсальності людської діяльності, що проявляється в безконечності окремого суспільно значимого акту людської діяльності; спосіб буття суспільно виготовленого продукту цієї діяльності. Виходячи з цього, в монографії переконливо розкривається натуралістичний характер установок домарксистського матеріалізму та деяких «натуралістичних» течій сучасної буржуазної філософії (Р. В. Селларс, М. Фарбер, Е. Нагель та ін.), а також неспроможність класичного раціоналізму розробити ефективні методологічні засоби вирішення проблеми конечного та безконечного.

У критичному дослідженні інтерпретацій конечного та безконечного в сучасній буржуазній філософії автори виявляють ради-

кальну світоглядну переорієнтацію її представників: від натуралістичних та ідеально-пізнавальних аспектів — до гіпертрофування раціонально-алогічних моментів практичного і духовного освоєння світу при свідомому абстрагуванні від реальної сфери, що зумовлює їх зміст та діалектичну єдність — сфери суспільної предметно-практичної діяльності. Під час конкретного аналізу окремих течій та персоналії сучасної буржуазної філософії слушно зазначається, що самі вихідні світоглядні установки буржуазних філософів і, більше того, сам реальний спосіб буття людини у буржуазному світі, зумовлюють розклад її цілісності, зведення її безконечного універсального потенціалу до окремих конечних проявів.

Аналіз спроб певних напрямів сучасної буржуазної філософії відшукати теоретичні і практичні засоби відтворення універсальності, безконечності людського існування свідчить, що невдача цих спроб зумовлена передусім виключенням із сфери дослідження суспільної практики. Саме тому і засвоєння класичної філософської спадщини, і філософський аналіз реальних проблем буржуазного суспільства в сучасній буржуазній філософії реалізується не в адекватній їй реальному змістовій формі. Внаслідок цього соціально-культурна специфіка категорій «конечне» та «безконечне» як проявів людської життєдіяльності залишається нерозкритою (с. 318). Лише підхід з погляду суспільної практики та її вищої форми — практики комуністичного суспільства — дозволяє зрозуміти і, більш того, фактично реалізувати структурну та функціональну подібність між способом буття та діяльністю суспільства та індивіда.

Слід підкреслити, що у критичному аналізі світоглядних аспектів конечного та безконечного у буржуазній філософії, а також при дослідженні проблеми світогляду з точки зору категорій «конечне» та «безконечне», важливу роль відіграє поняття граничних основ. Якщо зважити на сам термін, то в ньому йдеться про конечність, але разом з тим в ньому фіксується універсальна, безконечна природа й смисл детермінант людського буття у світі. Тому було б доцільно приділити більше уваги його висвітленню як одній з форм діалектичного синтезу конечного та безконечного на рівні світогляду.

Інтерес викликає критика сучасних релігійно-ідеалістичних інтерпретацій конечного та безконечного. Автори справедливо вважають, що наукові концепції конечного та безконечного протягом всієї історії філософії зазнавали впливу не лише наукової свідомості, але й релігійних уявлень (с. 324). Релігія, як і філософія, виступає

формою суспільної свідомості, а ширше — певним історично визначеним типом світогляду, який синтезує та підпорядковує, за конкретних соціально-історичних умов, інші прояви людського відношення до світу. Це й зумовлює тлумачення категорій «конечне» та «безконечне» в релігії, де онтологічний, гносеологічний, етичний, антропологічний та інші аспекти богословських тлумачень конечного та безконечного нерозривно пов'язані (с. 326). На нашу думку, варто було б проводити критику цих уявлень не тільки з огляду на їх суперечність науковому пізнанню (що певною мірою звужує предмет дослідження), але й враховуючи також специфіку морального, етичного та естетичного проявів людської сутності в світі.

Оскільки проблема конечного та безконечного займає важливе місце в богослов'ї та релігійному світогляді, то критичний розгляд цих категорій в монографії має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Результати такого аналізу можуть стати у пригоді у практиці атеїстичної пропаганди.

У книжці показана необхідність виховання культурно-історичної зумовленості змісту категорій для розкриття природи конечного і безконечного. Конкретний розгляд досліджуваних категорій з точки зору історії філософії та історії науки свідчить про діалектизацію сучасного філософсько-наукового пізнання взагалі. Визнання предметно-практичної зумовленості загальнофілософського змісту категорій «конечне» та «безконечне», звернення до суспільно-історичної діяльності і культури як факторів їх реальної єдності, становить важливу умову дослідження їх діалектики та конструктивної критики їх марксистських інтерпретацій.

Аналіз монографії показав, що потребує дальшого дослідження проблема соціально-історичної зумовленості категорій, моральні, естетичні їх аспекти, більш органічного включення в аналіз матеріалу соціальних наук, всього кола природничих наук, розширення аналізу проблематики біологічної науки, що має безпосереднє відношення до теми монографії, бажано здійснити також аналіз лексичних засобів вираження змісту цих категорій в історії мови.

Нове дослідження категорій «конечне» та «безконечне» — помітний внесок в подальше осмислення методологічних, світоглядних та соціокультурних аспектів філософських категорій. Воно, безперечно, знайде своїх читачів серед тих, хто цікавиться сучасним рівнем розробки проблеми філософських категорій.

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, Б. П. ЛАЗОРЕНКО

Наші автори

- БАРЯКІН**
Вячеслав Миколайович — старший викладач Запорізького індустріального інституту
- БЛУДОВ**
Яків Семенович — професор Харківського держуніверситету
- ГРИЩЕНКО**
Кирил Кирилович — кандидат філософських наук, завідуючий відділом соціальних проблем управління Інституту філософії АН УРСР
- ВИДРІН**
Дмитро Гнатович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- В'ЯТКІНА**
Наталія Борисівна — співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ІШМУРАТОВ**
Анатолій Теміргалійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОВАЛЬ**
Лантелей Денисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МАКЄЄВ**
Сергій Олексійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МИХАЛЬОВ**
Вадим Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РЯБИКІН**
Сергій Петрович — аспірант Ленінградського держуніверситету ім. А. А. Жданова
- СТУКАЛО**
Сергій Миколайович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ТАБАЧКОВСЬКИЙ**
Віталій Георгійович — доктор філософських наук, завідуючий сектором Інституту філософії АН УРСР, заступник головного редактора журналу «Філософська думка»
- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»
- ШКЛЯР**
Леонід Євдокимович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. Г. Тараскіна

Здано до набору 18.03.83. Підп. до друку 12.05.83. БФ 49650. Формат 70×108/16. Внс. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,59. Тираж 1450 пр. Зам. 3-198.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ-4, Репіна, 4.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, 1983, МАЙ — ИЮНЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репина, 4.

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, вміщуємо такі статті: К. К. Грищенко, Л. Є. Шкляр—Формування цілісної особи в системі культури; С. О. Макєєв—Вивчення динаміки трудового самовизначення; Т. М. Рябикіна, С. М. Стукало—Про зміст поняття «Культурно-технічний рівень робітничого класу СРСР»; П. Д. Коваль—Револьюційно-перетворююча сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму; Д. Г. Видрін—Апологетична сутність буржуазних концепцій «якості трудового життя».

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо статті: В. І. Шинкарук—«Капітал» К. Маркса. Питання діалектичного методу; В. Г. Табачковський—Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Значення наукового розуміння практики для аналізу проблеми категорій.), А. Т. Ішмуратов—Закон суперечності і логіка парадоксів; Н. Б. В'яткіна—Проблема смислу: семантика і онтологія; С. М. Барякін—В. І. Вернадський і сучасні методологічні проблеми дослідження ноосфери.
